

Əzizxan TANRIVERDİ

DİLİMİZ,
MƏNƏVİYYATIMIZ

Redaktor: **Afad QURBANOV**
*Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Rəyçilər: **Vilayət ƏLİYEV**
filologiya elmləri doktoru, professor

Zahid XƏLİL
filologiya elmləri doktoru, professor

Vaqif İSRAFİLOV
filologiya elmləri namizədi, dosent

Əzizxan Tanrıverdi. Dilimiz, mənəviyyatımız. Bakı,
“Nurlan”, 2008, 232 səh.

*Kitaba müəllifin müxtəlif illərdə çap olunmuş məqalələri,
eləcə də monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti və dissertasiyalara
dair yazdığı rəylər daxil edilmişdir.*

*Kitabdan tələbələr, elmi işçilər və geniş oxucu kütləsi
faydalana bilər.*

MƏNƏVİ VARLIĞIMIZ: DÜŞÜNCƏLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

MİLLİ ADIMIZIN BƏRPASINA MÜNASİBƏT

Azərbaycan televiziyasının “Aktual ekran” verilişində (25 oktyabr 1991-ci il) Firuz Mustafayev və Fazil Rəhmanzadə Azərbaycan respublikasında etnik qruplar və onlara münasibət məsələsinə toxunaraq bir sıra fikirlər irəli sürdülər:

“Millət adı kimi azərbaycanlı termini türkü, həmçinin etnik qrupları (tat, talış, kürd, saxur və s.) adlandırma baxımından ən düzgün və hətta ən əvəzedilməz addır” tezi. Türkü türk kimi, etnik qrupları isə öz adları ilə adlandırma nədənsə (Bəlkə mənəviyyatımıza endirilən zərbələr?) bir sıra ziyalılarımızı qorxudur və yasaq olunmuş türk adımızı dillərinə belə gətirmək istəmirlər. Türk adının bərpa olunmasının zəruriliyi və soyca türk olmağımızı

əvvəlcə 2 (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 27 mart 1990-cı il), sonra isə 5 arqumentlə (“Yeni fikir” qəzeti, 16 oktyabr 1991-ci il) əsaslandırılmışıq. Ə.Tahirzadə isə soyca türk olmağımızı açıqlamaqla yanaşı, Azərtürk, Azəri türkü, Azərbaycan türkü, Azəri terminlərinə də diqqət yetirmiş və millətimizin adı kimi türk adını ən məqbul termin hesab etmişdir. Türk adının bərpası uğrunda mübarizə aparmaq və həllini uğurlu etmək üçün Yaşar Qarayevin aşağıdakı fikrini əsas götürməliyik ki, bir daha büdrəyib yıxılmayaq. Müəllif yazır: “Əraziləri və millətləri bir-birindən ayıran sərhədlər xalqlar arasında həmişə olub. Amma türk xalqları ilə sərhədlərin elə bil xüsusi haqq-hesabı var imiş. Dünyada ilk böyük sədd – “Səddi-Çin” (e.ə. III əsr) türk xalqlarına qarşı çəkilib və bu “Səddi-Çin”dən bir daş türk şəhərləri arasında hələ də qalır: Bakı ilə Təbriz, Gəncə ilə Kərkük, Ankara ilə Levkoşa, hətta... Şəki ilə Lənkəran, Şamaxı ilə Naxçıvan... arasında. Vaxt çatıb ki, bu daşları sərhədlərdən yığaq, Araza və Xəzərə, Ağ dənizə və Urmiyə gölünə, Mərmərəyə və Aralıq dənizinə ataq, ən yaxşısı isə, Qara dənizə tullayaq! Hansı daha yaxın və dərindir, oraya batıraq! Hamısı! Birdəfəlik! (“Həyat” qəzeti, 26 oktyabr 1991-ci il.) Bu çağırış hər birimizin fəaliyyət programımıza çevrilməlidir.

Millət adı kimi azərbaycanlı adının düzgünlüyünü təsdiqləyən amillərdən biri kimi, Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların mətbəx eyniliyi (dönə-dönə təkrar olunurdu) əsas götürüldü. Xatırladaq ki, şərq mətbəxi, demək olar ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan rus, erməni, yəhudi və başqalarının məişətində də müşahidə olunur. Buradan belə çıxır ki, respublikamızın ərazisində yaşayan

həmin xalqların da milliyyəti azərbaycanlı olmalıdır. Yaxud, əksinə, fiziki və mənəvi təzyiqlərdən Almaniya, Fransa, Hollandiya kimi ölkələrə səpələnib Avropa məişətinə öyrəşən və ya öyrəşmək məcburiyyətində qalan soydaşlarımız milli adlarından imtina etməlidirlərmi? Bir sözlə, mətbəx eyniliyi, yaxud oxşarlığını millət adını şərtləndirən amillərdən biri hesab etmək gülüncdür və elmi cəhətdən əsaslandırılmasına ehtiyac yoxdur.

F.Rəhmanzadə türk adının millətimizin adı kimi bərpə olunmasının əleyhinə getməklə bərabər, sübut etməyə çalışdı ki, əsl milli adımız azərbaycanlıdır. O, Xətib Təbrizi (1030-1109), Seyid Əhməd Kəsrəvi Təbrizi (1890-1946) və başqalarından gətirdiyi sitatlarla təsdiqlənməyə çalışdı ki, əski qaynaqlarda belə dilimiz Azərbaycan dili, soyadımız isə azərbaycanlı kimi qeydə alınıb. F.Rəhmanzadə tamaşaçıların diqqətini Xətib Təbrizi ilə bağlı aşağıdakı fikrə cəlb etdi: “... Əbüləla soruşdu: təzə gələnlərlə danışdığın dil hansı dildir? Dedim: “Azərbaycan dilidir”. O dedi: mən sizin dilinizi başa düşmədim, amma bütün danışdıqlarınızı əzbərləmişəm. Əbüləla bizim danışdıqlarımızın hamısını eynilə təkrar etdi. Mən onun belə iti düşüncəsinə təəccübləndim” (Məhəmmədəli Təbriyət. Danışməndani Azərbaycan. Bakı, 1987, səh.367-368). Xətib Təbrizinin tədqiqatçısı Malik Mahmudov Yaqut əl-Həməvinin (1179-1229) “İrşad” əsərindən həmin hadisə ilə bağlı olan parçanı orijinalda olduğu kimi vermiş və şərhində Xətib Təbrizinin Əbüləla Mərriyə (X.Təbrizinin müəllimi, ərəb alimi) – “... Bu Azərbaycan əhalisinin dilidir” cavabını xüsusi şrifflə qeyd etmişdir. Həmin məndə yalnız “lisani əhli Azərbaycan” ifadəsinə rast gəlinir. Əl-

bəttə, burada “Azərbaycan əhalisinin dili” dedikdə fars, yaxud digər İran dilləri deyil, türk dili nəzərdə tutulur. Əvvəla, ona görə ki, Xətib Təbrizi türklərin daha çox məskunlaşdığı Təbriz şəhərindəndir. Digər tərəfdən, “görməli filosof, dilçi alim Əbüləla Mərrinin İran fəlsəfəsi ilə yaxından tanışlığı” (M.Mahmudov. Xətib Təbrizi. Bakı, 1972, səh.70) sübut edir ki, o, fars dilinə bələd olmaya bilməzdi. Deməli, Əbüləla Mərrini maraqlandıran dilin türk dili olduğunu əlavə faktlarla təsdiqləməyə ehtiyac qalmır.

F.Rəhmanzadə Seyid Əhməd Kəsrəvi Təbrizinin “Azəri, ya zəbanebastane – Azərbaycan” (1926) kitabının ümumi qayəsini təşkil edən azərbaycanlı (azərbaycani) adını fakt kimi qabarıq şəkildə təqdim etdi. Yəqin ki, o, Ə.Tahirzadənin “Bağışlanmaz cinayət” məqaləsindən xəbərdardır (“Azərbaycan” qəzeti, 26 sentyabr 1991-ci il). Həmin məqalədə Seyid Əhməd Kəsrəvinin “azərbaycanlı” ideyasının qeyri-dəqiqliyi konkret faktlarla elmi şəkildə əsaslandırılmışdır. Bu təhlilin obyektivliyinə şübhə edənlər S.Ə.Kəsrəvinin əsərindəki azərbaycanlı adını ehkam kimi qəbul etməməli, onun hansı tarixi dövrdə və nə məqsədlə uydurulmasına diqqət yetirməli, sonra nəticə çıxarmalıdırlar.

Xətib Təbrizi və Seyid Əhməd Kəsrəvi Təbrizi ilə bağlı olan bəzi faktları açıqlamaqda məqsədimiz odur ki, azərbaycanlı adının millət adı kimi işlədilməsinin qeyri-elmiliyi daha aydın görünsün.

Verilişdə qeyd edildi ki, Azərbaycandakı müxtəlif etnik qrupların öz adları ilə tanınmalarına, dillərini inkişaf etdirmələrinə, milli mədəniyyət mərkəzlərini yaratmalarına

rına heç bir ehtiyac yoxdur və bu etnik münaqişələrin yaranmasına səbəb ola bilər. “Yeni fikir” qəzetinin 16 oktyabr 1991-ci il sayında qeyd etdiyimiz kimi, son illərin təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycanın bütövlüyü, müstəqilliyi uğrunda mübarizədə milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hamının: türk, talış, tat, ləzgi və başqalarının amalı birdir və etnik münaqişə söhbəti yoxdur. Etnik qrupların yeni açılmış mədəniyyət mərkəzləri isə mənəvi tələbatın nəticəsi kimi yaranıb və onların etnik münaqişələr yaratma barədə təsəvvürləri belə yoxdur. Bununla bərabər, onlar aydın dərk edirlər ki, etnik qruplar arasında törədilə biləcək hər hansı bir münaqişə başladıkları xeyirxah işin beşikdə ikən boğulması deməkdir.

Adı qırmızı kitaba düşən quşların və heyvanların ovlanmasının dövlət tərəfindən qadağan olunması və bunun qanunda əksi hamımıza yaxşı bəllidir. Bəs biz öz milli varlıqlarını tamamilə itirmə ehtimalı olan etnik qrupların taleyinə niyə biganə qalmalıyıq? Onların milli dillərində məktəblərin açılmasına, qəzetlərin nəşr olunmasına nə üçün imkan yaratmamalıyıq? Milli oyanışın və demokratiyanın gücləndiyi bir dövrdə etnik qrupların mənəviyyatı ilə bağlı olan problemlərə göz yummaq olmaz.

“Türk adının bərpa olunmasının zəruriliyi və etnik qruplar barədə məqalə yazanlar imkanlı, pullu adamlardır” fikrini irəli sürən F.Rəhmanzadə razılaşar ki, mətbuatda və daha çox qəzet səhifələrində çıxış edən müəlliflər imkanlı yox, orta səviyyədəndə də aşağı yaşayanlardır.

Həmin verilişdə bir-birini təkzib edən fikirlər də səsləndi. Məsələn, vahid incəsənət formalaşsın; “talış rəqs ansamblı təşkil olunsun”. Yaxud millət adı kimi “azərbay-

Əzizxan Tanrıverdi

canlı” termininin dəqiqliyi müdafiə olunmaqla yanaşı, etnik qrupların dillərinin inkişafı üçün şərait yaradılmasının vacibliyi də qeyd olundu.

Klassiklərimiz türk olmaları ilə fəxr etmiş, türk dilinin ecazkarlığını poetik şəkildə canlandırmışlar. Bəzi parçaları təqdim edirik:

***Torke** – əcəmi, vəli dəriquy
Yələvac şenas o tanrıcuu.*

(Əcəm türküdür, amma dəricə (yeni fars dilində) şeir söyləyir. Yalavacı (peyğəmbəri) tanıyan və tanrını axtarandır).

Xaqani

*Bu dünyada bir haqq divan,
O dünyada cənnətməkan,
Qoy var olsun TÜRKİ zəban,
Şah Xətayi, Şah Xətayi.*

Qurbani.

*Ol səbəbdən farsî ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazim TÜRK ləfzilə ikən düşvar olur.*

M.Füzuli

*İnteligentik, bu ki böhtan deyil,
TÜRKÜ danışmaq bizə şayan deyil,
TÜRK dili qabili-irfan deyil,
Biz buna qail olan insanlarıq...
Ay barakallah, nə gözəl canlarıq.*

Yaxud:

*Babam sünni, nənəm şiə, dürək mən,
Nə farsam mən, nə hindəm mən, TÜRƏK mən.*

M.Ə.Sabir

“Gör bir sən özün türk qızı olasan, öz dilini bəyənmə-yəsən?! Özün türk arvadı olasan, iyirmi il bundan əqdəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... türk qızları ancaq Əfsərə getməkdən və ya firəng dilini bilməkdən ötrü və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan ötrü mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır”.

N.Nərimanov

“Füzuli türk oğlu olmağına bənən öz ana dilin artıracaq, sevib də ona rəvnəq verməyi baş vəzifələrindən biri hesab edirmiş... Həqiqətdə demək olar ki, türk dilinə rəvnəq verən və onu xar və xaşakdan təmizləyib bir göyçək və səfəli çəmənə bənzədən Füzuli olubdur və bununla biz türklərin üstə ümumən və Azərbaycan türklərinin boynuna bir minnət qoyubdur”.

F.Köçərli

*Şu göy boya göy moğoldan qalma
bir TÜRK nişanı,
Bir TÜRK oğlu olmalı
Yaşıl boya islamlığın
sarsılmayan imanını,
Ürəklərə dolmalı.*

C.Cabbarlı

ATIMIZI HARA ÇAPIRIQ?

Publisist Fazil Rəhmanzadə “Kor deyilik ki, atımızı köndələn çapaq” məqaləsində (“Dədəm Qorqud” qəzeti, 17-24 dekabr 1991-ci il) bir sıra yazılara, eləcə də “Dədəm Qorqud” qəzetinin 26 noyabr 1991-ci il tarixli sayında çap etdirdiyim “Milli adımızın bərpasına münasibət” adlı məqaləyə müxtəlif prizmalarından yanaşmış. Bəri başdan qeyd edirəm ki, obyektiv fikir mübadiləsinin tərəfdarıyam. F.Rəhmanzadənin “Aktual ekran” verilişindəki (25 oktyabr 1991-ci il) çıxışına da məhz bu mövqedən yanaşmışdım. “Milli adımızın bərpasına münasibət” adlı məqalədə F.Rəhmanzadənin “Aktual ekran” verilişindəki çıxışına (əlbəttə, mübahisəli məsələlərə) münasibət bildirmişdim. Gözləyirdim ki, F.Rəhmanzadə cavab yazısını həmin istiqamətlər üzrə quracaq. Lakin o, adını çəkdiyimiz məqaləsində bir sıra məsələlərə yalnız subyektiv münasibət bildirməklə kifayətlənmişdir.

F.Rəhmanzadə yazısını belə başlayır: “Əcaba, sərlöv-həyə bəlağətli ad seçən müəllifin yazısının içindəki məkri, xıltanı görməmək, ona səhifələrində rəvac verməklə Siz “Dədəm Qorqud”u öz təbii istiqamətindən azdırmırsınız mı?”

“Milli adımızın bərpasına münasibət” adlı məqaləni oxuyub, obyektiv nəticə çıxaranlara yaxşı bəllidir ki, məqalənin adı bəlağətdən, təmtəraqdan uzaqdır. Yazının ümumi qayəsini isə məkr və xılta deyil, türk adının bərpasının zəruriliyi, soykökə qayıdış, azsaylı xalqlara münasibət və s. məsələlər təşkil edir ki, bunların da hər biri konkret faktlarla əsaslandırılmışdır. “Dədəm Qorqud”u öz təbii istiqamətindən azdırmaq” fikrinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, türkçülüklə bağlı olan kiçik bir yazıya öz səhifələrində yer ayırmaq qəzetin uğurudur.

F.Rəhmanzadə yazır: “Ə.Tanrıverdiyev də yuxarıda adını çəkdiyim məqaləsində həmin çıxışı təftiş etməyə çalışmış, olmayan faktları, fikirləri ayağıma yazmış, siyasi səbatsızlıq göstərərək dediklərimi tərsinə yozmuş və tamaşaçılarda haqqında dumanlı təsəvvür yaratmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmışdır”.

Həmin verilişə təkrar baxılırsa, F.Rəhmanzadənin çıxışının təftiş olunmadığı, olmayan faktların, fikirlərin onun ayağına yazılmadığı, dediklərinin tərsinə yozulmadığı aydın şəkildə görünə bilər. Digər tərəfdən, haqqında bəhs etdiyimiz lent yazısı mütəxəssislərin iştirakı ilə müzakirə olunsaydı, F.Rəhmanzadənin televiziyaadakı çıxışı ilə kitablarından gətirdiyi sitatların üst-üstə düşmədiyi bəlli olar.

Fazil müəllim, Siz “Milli adımızın bərpasına münasibət” adlı yazıdan bircə yerdə sitat gətirirsiniz. O da necə?! Ala-yarımçıq! Yazırsınız: “İndi görün, Ə.Tanrıverdiyev “Dədəm Qorqud”da nə yazır: “F.Rəhmanzadə türk adının millətimizin adı kimi bərpa olunmasının əleyhinə getməklə bərabər, sübut etməyə çalışdı ki, elə əsl milli adı-mız azərbaycanlıdır”.

Təəssüf ki, həmin fikirdən sonra gələn “O, Xətib Təbrizi (1030-1109), Seyid Əhməd Kəsrəvi Təbrizi (1890-1946) və başqalarından gətirdiyi sitatlarla təsdiqləməyə çalışdı ki, əski qaynaqlarda belə dilimiz Azərbaycan dili, soyadımız azərbaycanlı kimi qeydə alınıb” cümləsini, eləcə də həmin cümlənin semantik tutumu ilə bağlı olan qısa elmi şərhə nəzərə almırsınız. Əgər belə etməsə idiniz, Sizin “Bax burada deyiblər ki, səs eşidib, bilmir haradandır?” sözlərinizin məntiqsizliyi aydın görünərdi.

F.Rəhmanzadə “Kor deyilik ki, atımızı köndələn çapaq” yazısında türk adının millətimizin adı kimi bərpasının siyasi səbat baxımından hələ tez olmasını əsas götürərək yazır: “İşlər tam qaydasına düşəndən sonra oturub fikirləşək, düşünüb-daşınmaq, lazımsa türk adımızı bərpa edək”. Fazil müəllim, əvvəla, türk adımızın bərpa olunması Gəncə, Biləsuvar, Beyləqan və s. toponimlərimizin bərpası qədər və hətta onlardan da artıq dərəcədə zəruridir. İkincisi, türk adımızın bərpa olunması üçün düşünüb-daşınmaq, işlərin tam qaydasına düşməsini gözləmək, fikrimizcə, gec olar. Və burada Ömər Faiq Nemanzadənin “Mən kiməm?” məqaləsindən aşağıdakı parçanı xatırlatmaq yerinə düşür: “Ey türk, zamanımız özgə zamanadır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalarsaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb yigitcə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və taqət qalmamış ola... Mən iddia etmək deyil, uca səslə bağırırım ki, biz özümüzü tanımırıq, biz öz millətimizin boş adını belə bilmirik”. Bəli, bu haray müasirliyini itirməyib və bu gün də lazımdır. “Adamı yandıran bir də budur ki, 9 min even, 24 min evenk, 83 min abxaz, 323 min ləzgi öz adı ilə tanına bildiyi hal-

Əzizxan Tanrıverdi

da, azərbaycanlı adlandırılan 30 milyondan artıq bir xalq öz adı ilə tanına, adlana bilmir” (“Ziyalı harayı”. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 27 mart 1990-cı il) fikrini mətbuat səhifələrinə çıxarmağımız da məhz həmin zərurətdən doğmuşdur.

1991

ZİYALI HARAYI

Deyirlər ki, “ot kökü üstə bitər”. Bəs biz niyə öz kökümüzdən ayrı düşmüşük, kökümüz, soyumuz üzərində köklənməmişik? Çünki kökümüz, soyumuz, milli varlığımız üstündə köklənmək istədikdə qara əllər bizi özümüzdən öz əlimizlə ayırır. Ayırır ki, bizi dansın. Həm də elə bir çağda ayırır ki, onda biz özümüzü tanımaq istəmişik. Nə yaxşı ki, əsrlərin süzgəcindən keçib gələn, iliyimizə, qanımıza hopmuş qan yaddaşımız var...

Azərbaycan familiası və onun başına gətirilən “cərahiyyə əməliyyatı” yaralı məsələlərimizdən biridir. XIX əsrə qədər türk xalqlarında fəmiyyə funksiyasını etnonimlər, ailə – nəsil adları (ləqəblər), təxəllüs və titullar yerinə yetirmişdir. XIX əsrin I yarısından başlayaraq fəmiyyəimizin sonunda yad ünsürlər -ov, -yev, -ski, -ova, -yeva, -skaya formantları görünməyə başlayır. Əvvəlcə “mədəni şəkildə”, yavaş-yavaş həyata keçirilməyə başlayan bu əməliyyat XX əsrin 20-30-cu illərində zorla, kütləvi şəkildə həyata keçirilir. Əlavə edək ki, bu “oyun” türkmən, qazax, özbək, qırğız, başqırd və digər türk xalqlarının da başına gətirilmişdir. Niyə? Nəyə görə? Bəlkə, türkü türkdən ayırmaq, yaxud ona türklüyünü dandırmaq üçün? Belə deyildirsə, niyə gürcü xalqının -şvili, -dze, ermənilərin -yan milli formantları yad ünsürlər burulğanında boğulmayıb?

Və bu formantlar əsrlərdən bəri həmin xalqların kimliyini müəyyənləşdirir, milli etiket, milli möhür funksiyasını yerinə yetirir. Elə görünə bilər ki, dilimizdə milli etiket rolunu oynaya biləcək familiya düzəldən formant yoxdur. Qeyd etdiyimiz kimi, türk xalqlarında familiya funksiyasını yerinə yetirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunub. Bu üsullardan biri də əksər ziyalılarımız tərəfindən məqbul sayılan, həm də ulu baba, baba və bəzən də ata adlarının sonuna artırılan -lı⁴ formantıdır. Hazırda bu işin həyata keçirilməsinə başlanıb. Pasportlar dəyişdirilir və familiya düzəltmək üçün -ov, -yev, -ova, -yeva formantlarından yox, -lı formantından istifadə olunur. Bu hal təqdirəlayiqdir və hamı tərəfindən alqışlanmalıdır.

Söhbət ki, pasportdan – vətəndaşlığımızı sübut edən bir sənədin dəyişdirilməsindən düşdü, onda həmin sənəddəki milliyyəti bəndini və bu bəndə nə yazılacağını unutmamalı, gözümüzdən qaçırmamalıyıq! Bu vaxta qədər (sovet dövrü nəzərdə tutulur) azərbaycanlı adlanmışıq. Amma tarixi məxəzləri, sənədləri araşdırsaq (sovet dövrü istisna olunmaqla), görürük ki, “azərbaycanlı” sözü millət adı kimi heç yerdə qeydə alınmayıb. Onu da əlavə edək ki, polşalı dedikdə polyak, fransalı dedikdə fransız deyil, orada yaşayan nəzərdə tutulduğu kimi, azərbaycanlı dedikdə də Azərbaycanda yaşayan nəzərdə tutulur.

Ulu Qorqud, Füzuli, Sabir və başqalarının müqəddəs ruhu gəlib bizə desə ki, ey dini müsəlman olub, özlərini azərbaycanlı adlandıranlar, bilirsinizmi ki, Azərbaycan torpağın – ərəzinin adıdır, xalqın adı deyil?! Onda biz yalnız onu deyə bilərik ki, bilirik, ancaq əməl etmirik. Bəs niyə? Əlimizi, qolumuzu bağlayan kimdir?

Məlumdur ki, türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna daxil olan dilimiz “türki”, “türk dili”, “türkcə”, “Azərbaycan türkcəsi”, “Azərbaycan dili” və s. adlarla tanınıb. Son araşdırmalardan o da məlumdur ki, Azərbaycan toponiminin ilk hissəsi olan “azər” qədim türk etnonimidir (F.Cəlilov). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, soydaşlarımız “azər”, “türk-azər”, yaxud “türk” kimi adlana və ya qeyd oluna bilərlər.

Adamı yandıran bir də budur ki, 9 min even, 24 min evenk, 83 min abxaz, 323 min ləzgi öz adı ilə tanına bildiyi halda, azərbaycanlı adlandırılan 30 milyondan artıq bir xalq öz adı ilə tanına, adlana bilmir. Gəlin, bu barədə ciddi düşünək!

Azərbaycan KP MK bu yaxınlarda “Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında” xüsusi qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan dilindən istifadə etməyən (xüsusən daxili sənədləşmə və yazışmada) bir təşkilat onun təbliği barədə qərar verir. Bu, “öz gözündə tiri görməyib, başqasının gözündə tük axtarmaq”dan başqa bir şey deyildir.

Bu qərar kimə aiddir? Kimdir bu dilə xor baxan, ona hörmət bəsləməyən, onunla düşünüb-daşınmayan, yazıb-yaratmayan, məişətində belə bu dildən istifadə etməyən? Və bu dil niyə məhz dövlət və partiya orqanlarında işlənmir?.. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilini bilməyənlərin bir qrupunu rusdilli əhali, digər qrupunu isə dövlət və partiya orqanlarında, eləcə də Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində işləyən azərbaycanlılar təşkil edir. Tutaq ki, rusdilli əhali bu dili bilmir. Amma bilməlidir! Çünki respublikanın

dövlət dilidir. Azərbaycanlıların bir qrupunun öz dillərini bilməməsi isə cinayət məəcəlləsinin heç bir bəndində qeyd olunmayan cinayətdən başqa bir şey deyildir. Lakin buna təsir edən amil və onu yaradan şərait 100 ildən artıq bir vaxt ərzində dövlət və partiya orqanlarında Azərbaycan dilinin deyil, rus dilinin işlənməsidir. Görəsən, ana dilini bilməyənlər N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanını oxuyublarmı? Çox güman ki, yox! Oxuyublarsa, Bahadırın dili ilə verilən – *“Gör bir sən özün türk qızı olasan, öz dilini bəyənəməyəsən?! Özün türk arvadı olasan. İyirmi il bundan əqdəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... Türk qızları ancaq Əfsərə getməkdən və ya firəng dilini bilməkdən ötrü və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan ötrü, mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır”* cümlələrinin semantikasına, bu günümüzlə səsləşən detallara diqqət yetiriblərimi? Nə demək olar? Qalırsan mat-məəttəl. Bircə onu deyə bilirsən ki, vəzifə tutmaq, varlanmaq ehtirası, yaxud “mədəni” olmaq arzusu hər şeyə qalib gəlib (rus dilini bilməyənlər yüksək vəzifə tuta bilməzdilər). Böyük ədib M.Ə.Sabir demişkən:

*“Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?!”
Düşmənlərə möhtac olur, olsun nə işim var?!”*

Lakin “ziyanın yarısından qayıtmaq da bir qənimətdir”. Ona görə də körpələrini ana dilində dindirməyən, onları rus bağçaları və məktəblərinə verən qardaş və bacılara məsləhətim budur ki, görkəmli çex pedaqoqu Y.A. Komenskinin “ana dilinə yiyələnmədən adama xarici dil öyrətmək – uşağa yeriməyi öyrətmədən at minməyi

öyrətmək kimi bir şeydir” fikrini unutmasınlar!

Bu heç də o demək deyildir ki, rus dilini bilməyin və onu öyrətməyin əleyhinəyik. Əsla yox! Təkcə onu xatırladıyıq ki, ikinci bir dil, o cümlədən rus dili yalnız ana dili hesabına, ana dili işığında daha yaxşı mənimsənilə, öyrənilə bilər.

Dilimizdən danışarkən əlifbamızın dəyişdirilməsi və indiki vəziyyətindən bəhs etməyə bilmirik. Əlifbamızın tarixində 3 qrafikadan istifadə məlumdur: ərəb (1928-ci ilə qədər), latın (1940-cı ilə qədər), rus (1940-cı ildən bu vaxta qədər). Biz burada həmin qrafikalar barədə bəzi mülahizələrimizi bildirəcəyik.

M.Füzuli ərəb qrafikasının çətinliyindən bəhs edirdisə, M.F.Axundov, A.Yadigarov, F.Köçərli, M.Şaxtaxtinski və başqaları onun dilimizin səs sisteminə uyğun olmadığını əsaslandırır, dəyişdirilməsinin vacibliyini qeyd edirdilər. S.Ağamalıoğlu (sədr), M.Aslanov, A.Tağızadə, Ə.Pepinov və F.Ağazadənin iştirakı ilə 1922-ci il iyulun 21-də yaradılan xüsusi əlifba komitəsi isə ərəb qrafikasını latın qrafikası ilə əvəz etmək işini tamamilə həyata keçirir.

Minillik mənəvi sərəvətdən – tarix, dil, ədəbiyyat, incəsənət və sairədən ayrı düşmək və indi də onun acısını hiss etməkdən ağır dərd nə ola bilər?

Yaxşı, tutaq ki, ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçməyin müəyyən elmi əsası var idi. Bəs latın qrafikasından rus qrafikasına keçməyin hansı elmi əsası olub?! Görəsən, 17 il istifadə etdiyimiz bir əlifbanın birdən-birə dəyişdirilməsinə səbəb nə imiş?

Bəlkə, rus qrafikasının əhəmiyyəti barədə “Kommu-

nist” qəzetində yazılanlardır: “Sosialist ölkəsi xalqlarının milli dostluğunun möhkəmlənməsi, Azərbaycan xalqının siyasi-mədəni cəhətdən daha da yüksəlməsi, rus xalqının mədəniyyətinə sürətlə yaxınlaşma, Böyük Oktyabr dilinin öyrənilməsinə geniş imkanların yaranması, rus dili vasitəsilə dünya xalqlarının mədəniyyət və incəsənət xəzinəsindən istifadə edə bilmə, Azərbaycan dili, mədəniyyəti, elm və texnikasının tanınması və yayılması işini sürətləndirmə (9 may 1939-cu il)”. Tarix göstərir ki, bu səbəblərin hamısı əsassızdır. Ulularımızın bir atalar sözüne diqqət yetirək: “qonşu qonşuya baxar, özünü oda yaxar”. Biz qonşularımıza baxmamışıq, guya, onlardan bir addım “qabağa” getmişik. Qonşularımız (gürcülər və ermənilər) isə bizə baxıb özlərini “oda yaxmayıblar”, öz milli qrafikalarını qoruyublar. Tədris prosesi ilə bağlı olaraq rus qrafikasını da öyrənilər. Onlar öz milli qrafikalarına söykəlib bizə nisbətən dünya mədəniyyəti xəzinəsini, xüsusən elmini daha yaxşı mənimsəyiblər. Dilləri, tarixləri, elmi-texniki nailiyyətlərini dünya miqyasında daha yaxşı tanıtdırıblar. Digər tərəfdən, qrafikanın dəyişilməsi ilə sosialist ölkəsi xalqlarının dostluğu möhkəmlənəcəkmışsə, rus xalqının mədəniyyətinə sürətlə yaxınlaşılacaqmışsa, yaxud Böyük Oktyabr dilinin öyrənilməsinə geniş imkanlar yaranacaqmışsa, görəsən, türk xalqlarına qismət olan bu “böyük səadət”dən ermənilər və gürcülər niyə kənardə qalıblar? Cavab aydındır: Türk xalqlarını mənəvi sərvətdən – öz kökündən ayrı salmaq ideyası. Zənnimcə, bu qeydlər qrafikamızın 2-ci dəfə dəyişdirilməsinin əsassız olduğunu təsdiqləyir.

Hazırda respublikamızın mətbuat səhifələrində və te-

leviziya verilişlərində latın qrafikasına keçmək barədə söhbətlər gedir. Maddi zərər qalsın bir yana. Bəs 50 illik mənəvi sərvət? O necə olsun?

Yeni bir yadlaşma, yeni bir uzaqlaşma!

Deyir, “yuxarı tüpürürsən bığdır, aşağı tüpürürsən saqqal”. Biçarə millət “sudan çıxmış balıq kimi” çapalaya-çapalaya qalıb – bilmir nə etsin?!”

Mənəvi varlığımızı şərtləndirən bütün məsələlər ziyalılarımızı düşündürməlidir.

1991

*QEYD: XX yüzilliyin sonlarında qəbul etdiyimiz latın qrafikasını bütün varlığımızla qorunmalıyıq ki, gələcək nəsillərin qınaq obyektinə çevrilməyək!

“-OVIÇ”, “-YEVIÇ” KİMƏ LAZIMDIR?

Bəri başdan onu deyim ki, bu gün söhbət açacağım məsələ, demək olar ki, hamıya məlumdur. Kəlməbaşı -oviçlə, -yeviçlə səslənən müraciətləri nəzərdə tuturam. “Tovariş”, “yoldaş” sözləri ali məclislərin tribunalarından xalqın qulaqlarını deşməyə başladığı vaxtlardan şəxs adlarımıza -oviç, -yeviç yamağı elə pərçimlənib ki, özümüzü bu bələdan indi də qurtara bilmirik. Ən mötəbər məclislərdə bu cür dəbdəbəli müraciət forması yağış tək elə yağdırılır ki, orada müzakirə olunan məsələlərin necə olacağı, nə ilə nəticələncəyi barədə müəyyən təəssürat əvvəlcədən yaranmış olur.

Təbii ki, bu belə də olmalıdır. Çünki -oviçlə, -yeviçlə müraciət edənlərin və bunu özlərinə şərəf bilənlərin əksəriyyətinin mənəviyyəti – -oviçin, -yeviçin mənsub olduğu xalqın ruhu ilə yoğrulmuşdur.

-Oviçlə, -yeviçlə müraciət etmə forması təkçə “vəzi-fəli”, “mədəni” adamların deyil, həm də bəzi sadə əmək adamlarının şifahi nitqində müşahidə edilir (fikrin əleyhinə olanlar Azərbaycan televiziyasının verilişlərinə diqqət yetirsələr, kifayətdir). Bu cür adamların əksəriyyəti onun mənasını başa düşmür və sadəcə olaraq kiməsə xoş gəlmək üçün, hansısa bir “mədəni” adamın dilindən eşitdiyi bu yöndəmsiz formanı tutuquşu kimi yamsılayır. Burada

ağasının onu söyməsindən ləzzət alan kəndlinin xarakteri yada düşür.

Familialarımızın sonundakı -ov, -yev, -ova, -yeva kimi ünsürlər bir əsrdən artıqdır ki, bizimlə “yoldaşlıq” edir. Həmin ünsürlər kimliyimizi təsdiq edən, milli etiket funksiyasını yerinə yetirə bilən milli formaların qarşısını “Çin səddi” kimi kəsmiş və onun mövcudluğunu heçə endirmişdir. Bəs onda bəzi vətəndaşlarımız rəsmi sənədlərdə qeydə alınmayan -oviç, -yeviç, -ovna, -yevna ünsürlərini şifahi nitqdə ata adının sonuna əlavə edərək mənəviyyatımıza niyə zərbə endirirlər? Bəlkə, “böyük qardaşlarının” xoşuna gəlmək və qul adını bir daha təsdiqləmək üçün bunu da rəsmiləşdirmək istəyirlər. Düşünməyimiz ki, ata adlarının sonunda “oğlu” və “qızı” sözlərinin işlənməsi ölməz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da müşahidə edilir (Dirsə xan oğlu Buğac, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul). Nəzərə almırlarmı ki, etnoqrafiya və dilimizin ən uğurlu nümunələrindən olan “oğlu” və “qızı” vahidlərini dilimizdə bir müddət işlənən ərəb mənşəli “ibn” və “bin” vahidləri də sıradan çıxara bilməyib. Yəqin ki, milli özünüdərk, soykökünə qayıdış gücləndikcə bu tiplər də qeyrətə gələcəklər.

-Oviç, -yeviç digər türk xalqları yaşayan “şərəfli” müstəmləkə respublikalarında “daha yaxşı” qarşılıb. Nədənsə, “böyük qardaşlarımızın” gözündən yayınıb, kiçik bir dairədə – “vəzifəlilər” dairəsində özünə yuva quran, özü də yalnız şifahi nitqdə müşahidə olunan, psixologiyamıza yad, milli mənliyimizi təhqir edən -oviç, -yeviç, -ovna, -yevna ünsürləri digər türk xalqlarının, dəqiq desək, özbək, qazax, başqırd və tatarların təkə şifahi yox,

Əzizxan Tanrıverdi

həm də yazılı nitqində işlənməkdədir. Güman ki, “böyük qardaşları” öz işlərini ehmalca, sığal çəkə-çəkə, həm də onların başları altına yastıq qoya-qoya elə görüb ki, təbə-ələri bir də onda ayılıb ki, -oviçlərsiz, -yeviçlərsiz keçinə bilmirlər. Bir də ki, təbəənin nə haqqı var, ağasının üzünə ağ ola!

Şübhəsiz ki, qeyd etdiyimiz xalqlar milli oyanışın, özünütəsdiqin gücləndiyi bir dövrdə bu məsələyə öz münasibətlərini ciddi şəkildə bildirəcəklər.

1991

BORÇALI UÇURUMU

Bu gün ulu türk torpağı – sazlı-sözlü Borçalı uçurum qarşısındadır. Aran Borçalı (Qarayazı – Qardabani, Sarvan – Marneuli, Bolus – Bolnisi) dağ Borçalıdan (Başkeçid – Dmanisi) ayrı salınmış, Bolnisi və Dmanisinin mərkəzi azərbaycanlılardan təmizlənmiş, bir sıra kəndlər gürcü demoqrafik prosesinin – milli tərkibin həmin regionlarda gürcülərin xeyrinə dəyişdirilməsinin qurbanı olmuşdur. Bunlara qane olmayan şovinistlər Dmanisidə (Başkeçiddə), onsuz da gürcülərə xidmət edən və son illərdə səhifələrində “gürcüçə öyrənirik” rubrikası altında yazılar dərc edən, Azərbaycan türkləri üçün yeganə ümid, istinad nöqtəsi olan “Trialeti” qəzetinin Azərbaycan şöbəsini də bağlamışlar.

Azərbaycan mətbuatında Borçalı hadisələri ilə bağlı onlarca məqalə dərc olunmuş və bu hadisələrə müxtəlif müstəvilərdə yanaşılmışdır. İstiqamətlər müxtəlif olsa da, mahiyyət birdir! Borçalı ağır günlər burulğanındadır!..

Onun ağır günləri 255 il bundan əvvəl – 1736-cı ildə Nadir şahın qəzəbi ilə Borçalının – qədim türk torpağının Gürcüstan – Kartli – Kaxeti çarlığına qatılması ilə başlanmış. Sovet İttifaqının yaranması ilə bağlı olaraq müxtəlif regionlarda yaşayan xalqlara, o cümlədən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində ermənilərə, Rusiyada osetinlərə, çuvaşlara, başqırdlara... Gürcüstanda abxazlara, osetinlərə milli muxtariyyət verilərəkən Borçalıda yaşayan Azər-

baycan türkləri heç yada düşməyib. İndi isə gürcü sovi-nistlərinin alçaq siyasətləri nəticəsində Borçalı türkləri-nin iki istiqamətdə axını başlanmışdır: işsizlik ucbatından Rusiyaya fəhlə axını, fəhlə ixracı (50-ci illərdən sonra), mənəvi təzyiqdən Azərbaycana ziyalı axını. Xatırlatmaq lazımdır ki, 1988-ci ilə qədər Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda və digər şəhərlərdə fəhlə işləyən borçalılara az rast gəlinirdi.

Məlumdur ki, XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin I rü-bünə qədər Tiflis azərbaycanlı ziyalılar, xüsusən yazıçılar üçün müvəqqəti sığınacaq yeri olmuş və bu, dövrü xarakter daşımışdır. Borçalı əsilli, Borçalı ruhlu yazıçıların Azərbaycana axını da elə XX əsrin əvvəllərindən başlan-mışdır. Bu axının ilk dalğası Azərbaycana Abdulla Şaiq və Nəriman Nərimanov kimi mütəfəkkirləri, son dalğa isə Abbas Abdulla, İsa İsmayilzadə, Vilayət Rüstəmzadə, Zəlimxan Yaqub və başqalarını gətirib.

Son 50 ildə Borçalıdan Azərbaycana kadr axınının sürəti maksimum səviyyəyə çatıb. Azərbaycanın elə bir re-gionu yoxdur ki, orada Borçalı əsilli həkim, müəllim, mü-həndis, kənd təsərrüfatı mütəxəssisi, partiya və dövlət or-qanlarında çalışan kadr olmasın. Yaxud Azərbaycan res-publikasının elə bir ali məktəbi və elmi-tədqiqat institutu yoxdur ki, orada Borçalı əsilli onlarca elmlər namizədi, elmlər doktoru fəaliyyət göstərməsin. Bəlkə də, bu fakt-lara görə qınana bilərəm. Lakin fakt göz qabağındadır və ondan qaçmaq olmaz. Həm də yadda saxlamaq lazımdır ki, Azərbaycana ziyalı axınının birinci və əsas səbəbi məhz Borçalıda milli qurumun olmaması ilə bağlıdır. Əgər Borçalıda milli qurum olsa idi, yəqin ki, onun müs-

təqil ali məktəbi, universiteti, elmi-tədqiqat institutları da olardı. Və təbii ki, Camal Mustafayev, Pənah Xəlilov, Abbas Hacıyev, Cəlal Abdullayev, Abdulla Mehrabov, Zahid Qaralov kimi tanınmış elm adamları da məhz həmin elm və təhsil ocaqlarında çalışdılar. Təəssüf ki, o vaxt babalarımız, indi də biz tarixin ağır və sərt imtahanları qarşısında aciz qalmışıq.

Gürcü şovinistləri 80-ci illərə qədər Borçalı türklərinə qarşı nisbətən gizli siyasət yeridirdilərsə, bu gün gürcü familiarlı O.Eloşvililər, Z.Devnozaşvililər... erməni daşnakları ilə ideyaca birləşərək türk-müsəlman düşmən obrazı yaratmış və açıq-aşkar ikiüzlü, xain bir siyasət yeridirlər. Həmin siyasətin mahiyyəti belədir: Borçalıda tatarlar (türklər) şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdə yaşamaq, yüksək vəzifələrə irəli çəkilməməli, regionda demografik vəziyyət təcili olaraq gürcülərin xeyrinə həll edilməli, savadlı adamlar Borçalını tərk etməli və yalnız ağır zəhmət tələb edən işləri yerinə yetirən adamlar qalmalıdır.

Ermənistan ərazisindəki ulu türk torpaqlarına yadların – erməni daşnaklarının yiyələnməsindən Göyçəm, Zəngibasarım, Ağbabam, Lorum oy, – deyə çarəsizlik girdabına düşməyimizdən tez-tez yazırıq. İndi isə Borçalı uçurum qarşısındadır. Onu bu uçurumdan xilas etmək üçün Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında qarşılıqlı güzəşt və anlaşılmaya əsaslanan müqavilə imzalanmalı və onun şərtlərinə mütləq əməl olunmalıdır. Əgər bu prinsip nəzərə alınmazsa, Borçalı itirilə bilər! Bunu isə gələcək nəsillər bizə qətiyyənlə bağışlamaz.

1991

MƏNƏVİ SAFLIQ SORAĞINDA

Azərbaycanlıların – əslində Azərbaycan türklərinin iki yerə parçalanmasından dönə-dönə bəhs etmişik. Azərbaycan türklərinin tarixi torpaqlarının Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan kimi respublikalar arasında dilim-dilim doğranmasını “imperiya qamçısı”nın təsiri ilə “məqbul” hesab etmiş və buna da şükür demişik. Unutmuşuq ki, kiçik bir regionda ədəbiyyatı, dili, dini, tarixi, etnoqrafiyası və s. eyni olan bir xalq iki yerə deyil, beş yerə parçalanıb. Bəli, bizi ayırmaq, kimliyimizi danmaq, milli varlığımızı inkar etmək üçün başımıza o qədər müsibətlər gətiriblər ki, onları saymaq-la qurtarmaq olmaz.

Azərbaycan türkləri Cənubi Azərbaycandan maddi və mənəvi təzyiqlərə görə Almaniya, ABŞ, Fransa və s. kimi ölkələrə, Şimali Azərbaycandan da işsizlik ucbatından, demək olar ki, SSRİ-nin bütün regionlarına səpələnmişlər. Bu da parçalanmanın başqa formasıdır. Əlbəttə, Moskva, Leninqrad kimi şəhərlərə səviyyəli mütəxəssislərin dəvət olunmasını, yaxud ixrac edilməsini, həmçinin Rusiyanın ayrı-ayrı regionlarında hərbi xidmət borcunu yerinə yetirərkən “Marusiyaların” toruna düşən, gülqoxulu qızlarımızı, qarıdanları da unutmaq olmaz.

Azərbaycan respublikası daxilində əsl mənada birliyin mövcud olmaması, bütövlüyün öz əlimizlə boğulması, şü-

arçılığın hökm sürməsi, təbii ki, mənəvi mədəniyyətin inkişafına sarsıdıcı zərbə vurmuş və ona görə də azərbaycanşünaslıq dünya miqyasında tam şəkildə tanına bilməmişdir. Bu, parçalanmış tarixi ərazilərimizdə yaşayan, həmçinin İttifaqın müxtəlif regionlarına səpələnərək məskunlaşan yurddaşlarımızın mənəviyyat və psixologiyalarının milli ruhda yoğrulmasına də mənfi təsir göstərmişdir. Rusiya, eləcə də İttifaqın digər ərazilərinə səpələnmiş yurddaşlarımızın mənəvi mədəniyyətinin hansı şəkildə inkişaf etdirilməsindən danışmaq yersizdir. Vaxtilə hərraca qoyulan parçalanmış ərazilərimizdə isə dil, yazılı və şifahi ədəbiyyat, aşıq sənəti, etnoqrafiya və s.-in inkişafına şərait yaradılmadığından və bu, Azərbaycan Respublikasının diqqətindən “yayıldığından” onlarda naqislik hiss edilir.

Məlumdur ki, bu vaxta qədər Rusiyada, Gürcüstanda və Dağıstanda yaşayan yurddaşlarımız maddi cəhətdən qismən təmin olunsalar da, mənəvi mədəniyyət baxımından əziyyət çəkmiş, məhrumiyyətlərə düçar olmuşlar. Bu vəziyyət indi də davam edir.

Milli məktəb olmadan milli mənəviyyatın, milli psixologiyanın aşılmasından, formalaşmasından söhbət gedə bilməz. Onda sual oluna bilər ki, Azərbaycandan kənarında yaşayan yurddaşlarımız hansı dildə təhsil alır? Faktlara əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində ibtidai siniflərin açılması Dağıstanda hələ yenicə planlaşdırılır. Rusiyada isə bu barədə düşünmək istəyən belə yoxdur. Gürcüstanın Borçalı ərazisində (Marneuli, Qardabani, Bolnisi, Dmanisi) və Saqarecoda Azərbaycan məktəblərinin olması isə o demək deyildir ki, burada problem həll olunub və hər şey öz qaydasında gedir. Belə düşünsək, qınana bilərik. Çünki

Gürcüstan Respublikasının Qori, Telavi, Kaspi, Kareli və s. kimi regionlarında yaşayan Azərbaycan türkləri hələ də Azərbaycan dilində deyil, gürcü dilində təhsil alırlar. Bunun nəticəsidir ki, Dağıstanda rus, Gürcüstanda isə gürcü dilində təhsil alan yurddaşlarımızın nitqində qeyri-dil (rus və gürcü) elementləri üstünlük təşkil edir.

Bu yazıda mənəvi varlığın bütün sahələrini deyil, yalnız dilimizdə dar mühitdə müşahidə olunan russayağılığı və doğma dilimizə ögeyliyin bəzi cəhətlərini aşkarlamağı qərarlaşdırmışıq.

Milli dilə yiyələnmədən, onunla düşünüb-daşınmadan mənəviyyatca kamilləşmək mümkün deyildir. Əgər belədirsə, gözəlliyi M.Füzuli, M.Ş.Vazeh, S.Vurgun və başqa ustadlarımız tərəfindən sevilə-sevilə yüksək şəkildə qiymətləndirilən doğma dilə – türk dilinə biganəlik, ögeylik nədir? Nəyə görədir? Bu, özünü inkar etmə deyilmi?

Ulu köklü təməli üzərində pillə-pillə yüksələn, öz axarı, özülü üzərində köklənən, milliliyini qoruyub saxlayan dilimizdə bir zamanlar ərəbçiliyə, farsçılığa olan qeyri-mütərəqqi meyl XIX əsrin I rübündən sonra rusçuluqla əvəzlənmişdir. Əlbəttə, söhbət rus dili, eləcə də rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən təbii olaraq Azərbaycan dilinə daxil olan leksik vahidlərdən deyil, əsasən, şifahi nitqdə (kiçik dairədə) müşahidə olunan yerli-yersiz russayağılıqdan gedir. Bu, bir həqiqətdir ki, bəzi mötəbər dairələrdə çalışan, kökündən, irsindən ayrı düşən bir sıra soydaşlarımızın, həm də İttifaqın müxtəlif regionlarına səpələnmiş yurddaşlarımızın böyük əksəriyyətinin şifahi nitqində (təfəkkürləri millilikdən uzaqlaşdığına görə onların türk dilində yazıb-yaratmalarından danışmağa dəy-

məz) ədəbi dilimizdə olmayan rus sözləri çoxalmaq üzrədir. Əgər bunu dansaq, nöqsanımızı görüb göz yumsaq, hər şeyə həmişə dediyimiz kimi, yenə də “bəli” desək, mənəviyyatımıza zərbə endirmiş olarıq.

Ustad Mirzə Cəlilin tipləri məhv olmayıb, sadəcə olaraq cildlərini, qılaflarını dəyişiblər. Tipin daxili keyfiyyətini, bütövlükdə mənəviyyatını onun öz dili ilə işıqlandıran Mirzə Cəlilin “Не понимаю, господа, что за дикарство? Пусть кто каким языком владеет, на том и объясняется, что же такое?!” (Ağalar, başa düşmürəm bu nə vəhşilikdir? Qoy kim hansı dili daha yaxşı bilirsə, o dildə danışsın. Buna nə var ki?), – deyən Zivər xanım və digər tiplərinin dilində ədəbi dilimizə daxil olmayan rus sözləri danışmaq dilimizə uyğun verilmişdir (qlasrı – sait səs mənasında, zasedaniya, vestka, predusmatret, pajalusta, toçno, sluçay, spasi, naprimer, raznoreçiye və s.)

İlk baxışda elə görünə bilər ki, bunun mətləbə dəxli yoxdur. Amma var! Çünki bəzi vəzifəlilərin və hər iki dili – Azərbaycan və rus dilini alayarımcıq bilib, onları bir-birinə qarışdırmanın şifahi nitqində ədəbi dilimizə yad olan “absolyutna, bez slov, vo-pervıx, ne day boq, malades, za to, yestestvenno, kaneşna, pajalyusta, padumayeş, obşim, to-yest, türmə və s. vahidlər işlənməkdədir. Belə hallar “qatışbulaş”, yaxud “xəşil” dillərin yaranmasına səbəb olur.

Dünya dilçiləri tərəfindən tənqid olunan bu hadisə dilimizdə dar mühitdə, həm də yazılı nitqdə deyil, şifahi nitqdə müşahidə olunur. Dilimizin saflıq və təmizliyinə təsir edə biləcək bu prosesin qarşısı mütləq alınmalıdır.

Ata adının sonunda “oğlu” və “qızı” sözləri əvəzinə -oviç, -yeviç, -ovna, -yevna ünsürlərinin işlədilməsi də

russayağlığın təzahürüdür. Azərbaycan respublikası daxilində yalnız rus təhsilli vəzifəlilərin şifahi nitqində müşahidə olunan bu hadisə Rusiyadakı yurddaşlarımızın şifahi nitqində işlənməklə yanaşı, onların övladlarının doğum haqqında şəhadətnamələrində də özünü göstərir. Belə bir vəziyyətə milli mənləyin itirilməsi və onun tapdalanmasından başqa bir ad vermək olmaz.

Haqqında bəhs etdiyimiz zərərli meyllər həm respublikamız daxilində (kiçik dairədə), həm də onun sərhədlərindən kənarında, konkret desək, Rusiyanın müxtəlif ərazilərində yaşayan azərbaycanlıların nitqində müşahidə edilir. Və əgər bir qrup soydaşımız vəzifə tutmaq üçün doğma dilimizə dırnaqarası baxıbsa, Rusiyanın Moskva, Leningrad, Tümen, BAM və s. regionlarında yaşamağı qərarlaşdıran oğullarımız isə özlərindən asılı olmadan doğma dili unutmaq təhlükəsi qarşısında qalıblar. Onlar Azərbaycan dilində danışarkən çoxlu rus sözlərindən istifadə edirlər ki, bu da onların rus dili mühitində yaşamaları ilə bağlıdır. Belə bir vəziyyət doğma dili tamamilə unutmaq dərəcəsinə gətirib çıxara bilər. Çünki bəzi soydaşlarımız orta məktəbdə və hərbi xidmətdə az-çox öyrəndikləri rus dilini “Sonyaların” köməyiylə dərinləşdirir. Azərbaycan dilini isə nəinki övladlarına öyrədir, hətta özləri onu işlətmədiklərindən yavaş-yavaş unudurlar (bu cür ailələr çoxdur). Məlum məsələdir: “Qılda qalan bıçaq paslanır”.

Soydaşlarıma xatırladıram ki, məşhur çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin “ana dilinə yiyələnmədən adama xarici dil öyrətmək – uşağa yeriməyi öyrətmədən at minməyi öyrətmək kimi bir şeydir” fikrini unutmasınlar.

1991

ABDULLA ŞAIQ XALQ TƏHSİLİ VƏ DİL HAQQINDA

Həmişə xalqını düşünən, onun xoşbəxt gələcəyi naminə mübarizə aparan, vətəninə dərinləndirən, sözlərinin əsl mənasında ziyalı olan Abdulla Şaiqin anadan olmasının 110 illiyini qədirbilən xalqımız, ədəbi və elmi-pedaqoji ictimaiyyətimiz təntənəli şəkildə qeyd edir. Bu ölməzlik onun görkəmli yazıçı, tərcüməçi, müəllim və ictimai xadim olması ilə bağlıdır. Ədib ömrü boyu belə bir amal, əqidə ilə yaşamışdır: “Yüksəklik və həqiqi bəxtiyarlığa çatmaq istəyirsənsə, özünü deyil, başqalarını yaşatmağa çalış, zira həqiqi bəxtiyarlar cəmiyyət üçün çalışanlardır”. Xalqımızın mütəfəkkir şairi Hüseyn Cavid A.Şaiqin şəxsi keyfiyyətlərini belə qiymətləndirir: “Şaiq kimdir!

İyirmi ildən bəridir ki, bütün Azərbaycan gəncliyi onu çox gözəl tanıyır. Əvət, hər kəscə o çalışqan və təcürübəli bir müəllim, həssas, nazik bir şair, mehriban və səmimi bir insandır”.

Abdulla Şaiqin çoxsahəli bədii yaradıcılığı ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb etmiş və ona müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmışdır ki, bu da ayrı-ayrı məqalə və monoqrafiyalarda öz əksini tapmışdır. Lakin müəllim ailəsində dünyaya göz açan, həmişə bu mühitdən mənəvi qida alan və ömrünün böyük bir hissəsini (1901-1959) xalqının savadlanmasına, maariflənməsinə həsr edən Abdulla Şaiqin

çoxsahəli fəaliyyəti hələ həqiqi qiymətini almamışdır.

Məlumdur ki, hər bir xalqın mədəni inkişafı onun maarifinin inkişafı ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, bu prosesin həyata keçirilməsində maddi baza, dərs vəsaitləri, kadr hazırlığı və s. mühüm rol oynayır. Bunlarsız xalq maarifinin inkişafının mümkün olmadığını duyan Abdulla Şaiq realnı məktəb, gimnaziya, orta və ali məktəblərdə dərs deməklə yanaşı, “Uşaq çeşməyi” (1907), “Gülzar” (1912), “Milli qiraət kitabı” (1922), “Qiraət kitabı” (1924) və s. dərsliklər də hazırlamışdır.

Dövrünə, zamanına görə xüsusi qiymətə malik olan və bu gün belə dəyərini itirməyən həmin dərsliklərdə ən zəruri məsələlər ön planda verilmiş, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələri nəzərə alınmışdır. Burada ideya-estetik keyfiyyət, bədii təfəkkür milli fonda aşılarmış, milli məktəbin spesifik cəhətləri diqqətdən yayınmamışdır. Müəllifin dərslikləri bəşəri ideyaların tərənnümü, vətənə, el-obaya məhəbbət, düzlük, xeyirxahlıq, müdriqlik, qorxmazlıq və s. kimi motivlər üzərində qurulmuşdur. XX əsrin görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərindən biri olan Qantəmir A.Şaiqin dərslik yaratmaq sahəsindəki misilsiz xidmətlərini belə qiymətləndirirdi:

“Əgər Şaiq olmasaydı, “Milli qiraətimiz” yox idi. “Müntəxəbat” nəşr olunmamışdı. “Ədəbiyyat dərslikləri”ndən məhrum idik. “Türk ədəbiyyatı”nı eşitməmişdik. Əgər bu kitablar olmasaydı, məktəblərimiz yoxsul, müəllimlərimiz yalavac qalmışdı”.

Dərin məhəbbətlə sevdiyi müəllimlərini həmişə hörmətlə yad edən, onların ideyaları ilə silahlanan Abdulla Şaiq hər bir dərsə həyəcanla, ürək çırpıntısı ilə, həm də

yüksək fikirlər, amallarla daxil olar, şagird qəlbinin incəliklərinə yol tapar, onların maraq dairəsini öyrənər, çətinliklərini duyar və ciddi yollar axtararmış, həssas qəlblı Abdulla Şaiqi “Tülkü həccə gedir”, “Yaxşı arxa”, “Tıq-tıq xanım”, “Köç”, “Şələquyruq”, “Gözəl bahar”, “Cəfər və Bəşir” və s. kimi etik-estetik, tərbiyəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən yüksək bədii məziyyətli uşaq əsərlərini yazmağa vadar edən də məhz həmin duyğular idi.

Abdulla Şaiqin yaxın dostu xalq şairi Səməd Vurğun ədibin yaradıcılığını və şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

“Əziz və hörmətli ədibimiz Abdulla Şaiq!

Sizin adınız hər bir azərbaycanlı üçün doğma və əzizdir. Çünki siz bütün ömrünüz boyu xalqımızın ən nəcib duyğularını, yüksək və humanist əməllərini tərənnüm edən gözəl bir sənətkar, böyük bir insan olmusunuz”.

Əsərlərini səlis və aydın bir şəkildə yazan, doğma dilinin bütün incəliklərindən məharətlə istifadə edən, yad dillərin təsirinə düşməyən Abdulla Şaiqin Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair gözəl fikirləri vardır. Məsələn, onun “İlk ədəbi fəaliyyətim” adlı yazısından gətirdiyimiz parçaya diqqət yetirək:

“... N.Nərimanovun dili sadə olsa da, cümlələrin quruluşunda Azərbaycan dili üçün təbii olmayan rus dili qrammatikasına məxsus cəhətlər var idi. Sonralar Nəcəf bəy Vəzirovun, Ə.Haqverdiyevin və Süleyman Səninin əsərlərini oxuduqda Nəriman Nərimanovun əsərləri haqqında olan fikrimi dəyişdim. Anladım ki, bu yalnız Nərimanova məxsus olmayıb. Azərbaycan mühitin-

də rus məktəblərinin təsiri altında yaranmış müəyyən bir dövrün bədii məhsulunun dilidir. Rus məktəblərində təhsil almış bu yazıçılar rus ədəbi dilinə məxsus sadəliyi, bədiiliyi dilimizə gətirməklə yanaşı, bəzən istər-istəməz onun forma xüsusiyyətlərini də gətirir, bu isə nəticə etibarilə iltisafı dillərə daxil olan Azərbaycan dilinin təbiiliyinə xələl gətirirdi...” (“Xatirələrim”. Bakı, “Gənclik”, 1983, səh.196-198).

Müəllif təhsillərini rus, ərəb və fars dillərində almış yazıçıların əsərlərində yerli-yersiz işlədilən yad dillərə məxsus formaları Azərbaycan dilinin şirinliyinə, təbiiliyinə mənfi təsir edən amillərdən biri kimi açıqlayır. Burada həmin müəlliflərin dilində olan nöqsanın yaranma səbəbi aşkarlanmaqla bərabər, Azərbaycan, rus, ərəb və fars dillərinin tipoloji təsnif baxımından ayrı-ayrı dil sistemlərinə daxil olması da elmi əsaslarla şərh olunur. Abdulla Şaiqi bu nəticəyə gətirən ərəb, fars və rus dillərini dərinlədən bilməsi və həmin dillərdən (fars və rus) Azərbaycan dilinə bədii əsərlər tərcümə etməsidir. Təsadüfi deyildir ki, şərq və qərb ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan müəllifin Nizami, Şekspir, Krılov, Puşkin, Lermontov, Qorki və başqalarından etdiyi tərcümələr tərcümə ədəbiyyatımızın ən uğurlu nümunələrindəndir.

A.Şaiq müəllimliklə yanaşı, uşaqları və gəncləri düzgün yola çağıran yüksək tərbiyəvi xarakterli gözəl şeirlər də yazırdı. Onlardan biri şairin 1921-ci ildə Bakıda ilk ali Pedaqoji İnstitutun açılması münasibətilə tələbələrə müraciətlə yazdığı “Gənclik marşı” şeiridir. Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov həmin şeirə musiqi də bəstələmişdir.

Şairin “Gənclik marşı” şeirinin bu gün də tələbə və

müəllimlərimizə dərin təsir bağışlayacağını nəzərə alaraq onu burada bütövlüklə verməyi lazım bilirik.

GƏNCLİK MARŞI

(Ali Pedaqoji İnstitutun tələbələrində)

*Bizik bilik, şən ordusu, Azərbaycan ordusu.
Qaranlıqlarla çarpışan elm, ürfan ordusu.*

*Köhnə, çürük qüvvələri parçalayıb yıxan biz,
Şimşək kimi parıldayan, ildırım tək çaxan biz,
Daşqın, coşqun sellər kimi hər tərəfə axan biz,
Bizik nurlu aləm quran azad insan ordusu.*

*Sevgi, atəş ocağıdır Azərbaycan ölkəmiz,
Şərqə, Qərbə işıq saçan, atəş yaxan bizik, biz.
İgidlikdə, hər sənətdə ad çıxarmış nəslimiz.
Bizik bilik arxasınca gedən ön, şən ordusu.*

*Üstümüzdə dalğalanır nur saçaqlı bayrağımız,
Elmsizlik, istibdaddır bizim böyük yağıımız.
Yorulmadan çarpışaq ki, parləsın ocağıımız.
Bizim qaranlığı qovan, nur saçan dan ordusu.*

*Məqalə AMEA-nın üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Afad Qurbanovla
birgə yazılmışdır.*

1991

EL MÜDRİKLƏRİNİN YADDAŞ BOĞÇASINDAN

Müslüm dayı sazlı-sözlü bir dünyanın oğludur. Bu yer şeir, sənət beşiyidir. Onun Ağ Aşığı, Aşiq Alısı, Aşiq Ələsgəri və daha neçə-neçə saz tutub, söz qoşan uluları var.

Göyçə mahalında saza vurğunluq, sözə bağlılıq, sənətə hörmət bu yerlərin havası ilə, suyu ilə və bir də qanla, genlə insanların canına, qanına hopan bir yaddaş neməti idi. Müslüm dayı da məhz bu torpaqda doğulmuş, ömrünün ahıl çağına qədər bu yerlərdə yaşamışdır.

İndi yaşı 83-ü haqlamış Müslüm Rəfiyev 1909-cu ildə Göyçə mahalının Pənbə kəndində anadan olmuşdur. Ömrü-günü işlə, əməklə bağlı keçmişdir. Bir müddət kolxozda briqadir işləmişdir. 1988-ci ildə məlum hadisələr nəticəsində öz doğma yurdundan didərgin düşmüş, Bakıya gəlmişdir. Hal-hazırda Sabunçu rayonunun Bakıxanov qəsəbəsində yaşayır. Göyçə dərdi, Göyçə həsrəti onu göynədir. Aşiq səsi, saz havası eşidəndə gözləri dolur, için-için ağlayır. Ağlayır ki, dərdlərini bir anlığa da olsa unutsun. Lakin Müslüm dayı Göyçədə Dədə Qorqud ərənlərinin at oynatdığı, ov ovladığı, quş quşladığı, indi işə yağ tapdağına çevrilən, doğma ocağına dönəcəyi, yenedən bu yurd-yuvasını isidəcəyi vaxt rahat olacağını, vətənsizlik dərdini unudacağını söyləyir.

Yaşından xeyli cavan görünən Müslüm dayının kamil yaddaşı vardır. Doğrudur, onun hərdənbir özündən deməyi, yəni aşiq şeiri janrlarında yazdığı da var. Lakin Müslüm dayını bir yaddaş adamı kimi təqdim etmək daha çox yerinə düşər. Onun sinəsi sözlə doludur. Aşiq ədəbiyyatımızın ustad sənətkarlarından – Aşiq Abbasdan, Aşiq Səməddən, Qul Mahmuddan, Xəstə Qasımdan, Aşiq Alıdan, Aşiq Ələsgərdən, Növrəs İmandan və başqa ustadlarımızdan nə qədər desən şeir bilir. Xalq ədəbiyyatımızın onlarla nümunələrini yaddaşına həkk edib. Bu nümunələrdən çoxu indiyə qədər çap üzü görməyib.

Açığını deyək ki, bizdə yaddaş adamlarına qarşı bir biganəlik hökm sürür. Çox zaman folklor toplayıcısı topladığı folklor nümunələrini geniş oxucu kütləsinə təqdim edir. Lakin həmin nümunələrin qoruyucalarını, yaddaşında yaşadıb ölüb itməkdən qoruyanları oxuculara tanıtmırlar. Əslində isə biz toplanan hər nümunə üçün bu adamlara, onların yaddaşına minnətdar olmalıyıq.

Müslüm dayının yaddaş boğçasından topladığımız aşiq şerimizin bir neçə dəyərli nümunəsini oxuculara təqdim edirik.

AŞIQ ABBAS TUFARQANLI

YƏNİ NƏ?

*Dəli könül, yenə sultan olubsan,
Özbaşına sultan olmaq yəni nə?
Bir igid ki, sənnən durub-oturmaz,
Sən onnan canhacan olmaq yəni nə?*

*Arif olan, namərd köksün dağlalar,
Varıb suyu dəhnəsinnən bağlalar.
Yaman işi əzəl başdan ağıllar,
Son çağında peşman olmaq yəni nə?*

*Abbas da çağırır, ya şahlar şahı,
Zikr edər dilində ismi-billahı.
Olaydım pak dərviş, ya da isfahı,
Arada sərkərdən olmaq yəni nə?*

Qul MAHMUD

VAR

*Al cavabın verim, ay aşiq qardaş,
Deyirəm sözünün neçə bəndi var.
O fikirdi bizə haxdan verilib,
Bir quşdu qanadı, nə səməndi var.*

*Hərdən havalanıb yaxşı haldayam,
Hərdən qeyzə gəlib qeylü-qaldayam.
Hərdən coşa gəlib xoş xəyaldayam,
Tutub haqq əlimdən bir kəməndi var.*

*Qul Mahmud da qulluğunda dayandı,
Gizlin deyil, sirrini mənə əyandı.
Gözəl şahın özü qiymət qoyandı,
Lənət də şeytana gör nə fəndi var.*

Növrəs İMAN

Günlərin birində elə olur ki, bu Novrəs İmanın AŞIX Sadıx deyişməsi olur. AŞIX Sadıx İmanı tanımer ki, bu AŞIX Ələsgərin qardaşı oğludu. Çox uzun-uzadı deyişəllər. AŞIX Sadıx Ələsgərin bir qıfılbəndini də Novrəs İmana deer. İman həməən qıfılbəndi belə açər.

Aşiq Ələsgər

*Mənnən salam olsun arif olana
Gəl ikimiz yol-ərkənnan danışaq.
Ələstü rəbbü kül qövlü bələda,
Nuri-əhməd yaranannan danışaq.*

Növrəs İman

*Nəsildə şairşən, elmdə kamil,
Gəl ikimiz bu dövrənnan danışaq.
Nuri-Əhməd yarandı yetmiş min il əzəl
Axirətdə o məkənnan danışaq.*

Aşiq Ələsgər

*Temnüsrət bağının qərarı nədir?
Nə yeyər, nə içər, mədarı nədir?
Həqiqət qapsının açarı nədir?
Onu açıb bağlayannan danışaq.*

Növrəs İman

*Dünyanı dolanıb kəşt etdi balıq,
Ruzisini verib yədirdi xaliq.
Həqiqət qapsıdı Qurani natiq,
Haqq açar, bağlıyar, sannan danışaq.*

Aşıq Ələsgər

*Əgər haqq aşığısan meydana gəl de,
Əhli-uruhsansa, elmi gözəl de.
Farsiyat bilirsən şerü qəzəl de,
İstəyirsən gəl Qurannan danışaq.*

Növrəs İman

*Məhəmməd peyğəmbər gəldi dünyayə,
Quran cəm olundu 124 min ayə,
Cəbrail səs saldı külli-üqbayə,
Yetmiş iki yol – ərkanın danışaq.*

Aşıq Ələsgər

*Ələsgər, xof etmə xuda kərimdi,
Yetmiş iki yolun hansı qədimdi?
Həzrəti İsanın atası kimdi?
Qərarı nə, o məkannan danışaq.*

Növrəs İman

*Növrəstə İmanam dilimdə Yasin,
Sinəmdə cəm etdim elmin binasın.
Xaliq bilir ol İsanın atasın,
Qərarı yox, laməkannan danışaq.*

*Məqalə dosent Y.Babayevlə
birgə yazılmışdır.*

1992

ERMƏNİ SAXTAKARLIĞINA DAHA BİR NÜMUNƏ

Son illərdə ermənilərin türk mənəvi dəyərlərini mənimsəyib danmasından, tarixi həqiqətləri xaincəsinə saxtalaşdırmasından bəhs edən yazılara Azərbaycan və dünya mətbuatında tez-tez rast gəlmək olur. Lakin ermənilərin hiyləgərliklə bəşəriyyətə, xüsusən də türk dünyasına vurduğu yaraların kökü o qədər dərin və çoxşaxəlidir ki, onların haqqında cild-cild kitablar yazılsa da, kifayət etməz.

Bu mənada erməni saxtakarlığı ilə bağlı təqdim etdiyim bu yazı nə az, nə çox, düz 29 il bundan əvvəl – 1967-ci ildə yazılmalı idi. Həmin ildə sovet türkölogiyasının “ağsaqqallarından” hesab olunan E.V.Sevortyanın rəhbərliyi ilə Moskvanın “Nauka” nəşriyyatında “Документы на половецком языке” XVI в.” adlı kitabı işıq üzünə görüb. Kitabda Ukraynanın Komenets – Podolski şəhərində icma şəklində məskunlaşan ermənilərin erməni qrafikası ilə qırçaq (poloves) dilində yazılmış məhkəmə sənədlərinin (XVI əsr) rus qrafikası ilə transkripsiyası, tərcüməsi, lüğəti, mətnlərdəki şəxs adları və coğrafi adların siyahısı verilmişdir.

E.V.Sevortyan göstərir ki, XVI əsr erməni icmasının məhkəmə sənədləri erməni və qırçaq dilinin fonetika, leksikologiya və qrammatikası baxımından qiymətli mənbədir. Tekstoloji təhlil isə E.V.Sevortyanın fikrini təkzib

edir. Belə ki, həmin mətnlər erməni qrafikası ilə yazıldığından erməni dilinin bəzi fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirsə də, erməni dilinin leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ilə, demək olar ki, əlaqəsi yoxdur. E.V.Sevortyan mətndəki sözlərin bir qrupunun erməni mənşəli olduğunu təsdiqləmək üçün dəridən-qabıqdan çıxsa da, cəmi bir neçə sözü erməni mənşəli vahid kimi təqdim edə bilir. Onlardan biri “Bobas” şəxs adıdır. “Bobas” adı mətnin transkripsiyasında – Kevor Kaspar Babas oğlu (s.128), rusca tərcümədə – Kevor Kaspar Babas oğlu (s.236), lüğətdə – babas (svyaşennik) (s.383), yəni keşiş; şəxs adları siyahısında isə Kevor Kaspar Papas – oğlu (s.418) kimi verilir. Məlumdur ki, hər hansı bir ad, xüsusən də onomastik vahid (xüsusi ad) transkripsiya və tərcümədə necə verilibsə, adlar göstəricisində də o cür verilməlidir. E.V.Sevortyanın rəhbərliyi ilə çap olunan kitabda isə türk köklü və həm də, əsasən, Azərbaycan antroponimiyasında xarakterik olan, Anaş, Ataş, Dadaş və s. şəxs adları ilə bir sistemə daxil olan “Babaş” adının fonetik variantı “Babas” erməniləşdirilərək “Popas” variantında təqdim edilmişdir.

Fikrimizcə, erməni dilindəki keşiş anamlı “Popas” türk köklü Babaş // Babas şəxs adının fonetik deformasiya (b-p) uğramış variantıdır. T.Çanuzakovun “Qazax dilindəki “Babas” adı Azərbaycan antroponimiyasına məxsusdur” fikrini də əsas götürsək, saxtarkarlığın məhz Azərbaycana görə edildiyi asanlıqla anlaşılır.

Y.R.Daşkeviç XVI əsr erməni sənədlərinə əsaslanaraq göstərir ki, Kamenets-Podolski ermənilərinin şəxs adları sistemində Ukrayna dilinə məxsus Yurko, Serqi, Pi-

lip, İvaşko, Misko, Qrişko, Demyan, Musiy, Boqdan, Samoylo, Pomoqayko və s. kimi şəxs adları, Ukrayna dilində isə erməni şəxs adı “Xaçenko” işlənmişdir. Müəllif nədənsə mətnlərdə əksəriyyət təşkil edən türk köklü antroponimik vahidlərə bu prizmadan yanaşmamış, onların üstündən sükutla keçmişdir. Görünür, Y.R.Daşkeviç türkə qarşı düşmən mövqe tutan E.V.Sevortyanın təsir dairəsindən çıxıb bilməyib. Əgər belə olmasa idi, o mətndəki Aydın (Aydın), Atan(ı), Buraston (Börü+qurd), Donuş (Dönüş), Ulu Xodja (xoca-qoca) – oğlu, Axsax (Axsax), Toya, Tokar (Tökər), Tuman (Duman), Turaş (Turac), Xutlu (Qutlu) və s. kimi türk köklü şəxs adlarının erməni antroponimiyasındakı aparıcı mövqeyindən bəhs edər, dünya antroponimiyasında miqdarı və yayılma arealına görə doqquz əsas yerdən birini tutan türk köklü antroponimlərin təkə erməni dilində deyil, həm də rus, fars, ərəb, gürcü, ləzgi və s. xalqların dilində işləkliyini xüsusi vurğulayardı.

Bəllidir ki, hər bir xalqın kimliyini müəyyənləşdirən atributlardan biri də onun milli şəxs adları və coğrafi adlar sisteminə malik olmasıdır. Haqqında bəhs etdiyimiz kitaba əsasən demək mümkündür ki, ermənilərin istifadə etdiyi şəxs adları və coğrafi adların bir hissəsi slavyan, əsas hissəsi isə türk köklüdür. Deməli, XVI əsr erməni həyatından bəhs edən sənədlər erməni qrafikasında yazılsa da, onun milli leksikası məhdud olan erməni dilinin milli antroponimiya və toponimiyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Kitaba “Giriş” sözü yazan T.İ.Qrunin qıpçaq dilində yazılan mətnlərin türk dilləri üzrə yaxınlıq və qohumluq

dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsindən bəhs edərkən Azərbaycan dilinin adını belə çəkmir. Leksik və qrammatik istiqamətdə təhlili isə göstərir ki, mətndəki leksik, morfoloji və sintaktik vahidlər Azərbaycan dilinə çox yaxındır. Faktlara müraciət edək. Mətndəki sözlərin bir qismi vaxtı ilə Azərbaycan dilində işlənən leksik arxaizmlərdir: ağca – pul vahidi, ayt(maq) – demək, söyləmək, bitik – yazı, börk – papaq, kenti/kendi (kəndi) – öz, tanıx-tanıq-şahid, ur-vur, döy və s.; bir qismi fonetik arxaizmlərdir – yanqıl – yanıl(maq), sonqra – sonra, yıl – il və s. Bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə işlənməkdədir – ağız, ay, ana, arxa, bağla, başla, daş, yaz, oğul, çıx və s. Mətndəki cümlələrin sintaktik konstruksiyaları da Azərbaycan dilinin sintaktik konstruksiyalarına uyğundur. Məsələn, sordular kine kordunquz (soruşdular ki, nə gördünüz?), ayıttı kimen ol atnı satmadım (dedi ki, mən o atı satmadım) və s.

Faktlar göstərir ki, XVI əsr erməni qrafikası ilə qırpaq dilində yazılmış sənədlərin dili Azərbaycan dilinə çox yaxındır. Məntiqi nəticə budur ki, Y.R.Daşkeviç və T.İ.Qruninin məqalələrində mətnlərin Azərbaycan dili ilə yaxınlığına qəsdən, həm də məhz E.V.Sevortyana görə göz yumulmuşdur.

1996

BÜTÖVLƏŞMƏK AMALI

İki əsrə yaxındır ki, Azərbaycan mənəviyyatının itirdiyi qazandığından qat-qat çox olduğundan bütövləşə, kamilləşə bilmir. Elə buna görə də dünya miqyasında azərbaycanşünaslığın layiqli yeri görünmür.

Milli oyanışın, özünüdərkini, soykökünə qayıdışın gücləndiyi mürəkkəb və çətin dövrümüzdə qabaqcıl ziyalılarımız mənəviyyatımızla bağlı olan problemləri qaldırır, məqalələr çap olunur, müzakirələr aparılır, lakin nəticəsiz qalır. Çünki böyük imperiya siyasətini həyata keçirən yuxarılar coşmuş emosiyaların sərf olunmasına, hisslərin söndürülməsinə əvvəlcə imkan yaradır, sonra isə onu özləri üçün qorxulu bir hal hesab edir və əhalinin səbatsız hissəsinin əli ilə boğurlar. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

Azərbaycan KP MK ictimaiyyətin təzyiqi ilə “Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında” xüsusi qərar qəbul etdi. İlk vaxtlar həmişə rus dilindən istifadə edən bir sıra təşkilatlar Azərbaycan dilinə keçdi, rusedilli əhali Azərbaycan dilini öyrənməyə maraq göstərdi. Azərbaycan dili kursları açıldı. Lakin bunlar başlanğıc olaraq da qaldı. Çünki qərarı verən təşkilatın ünsiyyət vasitəsi imperiya dili – rus dili hegemon funksiyasını yerinə yetirirdi.

Azərbaycan dilindən istifadə etməyən bir təşkilatın

onun təbliği barədə qərar verməsi bizim tərəfdən “Azərbaycan gəncləri” qəzetində (27 mart 1990-cı il) tənqid edildi. MK-nın qərarı kimi bizim tənqid də kağız üzərində qaldı. Və nəticəsi bu gün də görünür. Hazırda İttifaqın dağılmasına baxmayaraq, Azərbaycan respublikasının əksər idarə və müəssisələrində rus dili hökmran dil kimi yaşayır, radio və televiziya verilişlərində ikidillilik davam edir.

Tariximizə, etnoqrafiya və psixologiyamıza uyğun olmayan yer-yurd adlarının (toponimlərin) dəyişdirilməsi ilə bağlı verilən qərarlar da gəlişi gözəl qərarlardan idi. Lakin bu proses də axıra qədər davam etmədi və başqa qərarlar kimi arxa plana keçdi. Bunun nəticəsidir ki, şəhər və rayonlarımızda qeyri-millə, mənliyimizi təhqir edən yüzlərlə toponimik vahid işlənməkdədir.

Familiyamızın sonunda işlənən rus mənşəli -ov, -yev, -ova, -yeva şəkilçilərini dəyişdirmək və onların əvəzinə milli formantlardan istifadə etmək barədə müzakirələr aparıldı, məqalələr çap olundu, elmi konfranslar keçirildi, hansı vasitələrdən istifadə etməyin yolları müəyyənləşdirildi, -lı şəkilçisinin əsas göstərici olması təsdiqləndi. Bir sözlə, vahid rəyə gəldi. Əlavə edək ki, -zadə şəkilçisinin istifadəsi qeyri-məqbul hesab olundu.

Familiyalarımızla bağlı aparılan müzakirələrin nəticəsi dövlət səviyyəsinə qaldırılmadığından reallaşa bilmədi.

Latın əlifbasına keçid və türk adının millət adı kimi bərpası ilə bağlı müzakirələr də nəticəsiz qaldı. Müzakirələrdə türk adından az bəhs edildiyi üçün bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Azərbaycanlı adı əvəzinə türk adını bərpa etmək bir sıra ziyalılarımızın ürəyincə

deyildir. Və onlar Azərbaycanda yaşayan müxtəlif dilli etnosların azərbaycanlı adı ilə tanınmasına tərəfdardırlar. Belə hesab edirlər ki, qondarma azərbaycanlı adından imtina edilsə, etnik münacişələr yarana bilər. Lakin son illərin təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycanın bütövlüyü, müstəqilliyi uğrunda mübarizədə milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, hamının amalı birdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yaşayan tat, talış, kürd və başqa xalqlar rəsmi sənədlərdə azərbaycanlı adlanmalarına baxmayaraq, özlərinin kimliyini aydın dərk edirlər. Son dövrlərdə bu xalqların rəsmi qeydə alınmış mədəniyyət mərkəzləri də məhz mənəvi tələbatın nəticəsi kimi yaranmışdır. Həmin mərkəzlər etnik qruplar arasında törədilə bilən hər hansı münacişənin başladığı xeyirxah və müqəddəs işə mənfi təsir edə biləcəyini yaxşı başa düşürlər.

Məlumdur ki, Azərbaycan respublikası əhalisinin 5 milyondan çoxu türk etnosları əsasında formalaşmışdır, türkdür. Lakin yarım əsrdən artıqdır ki, ona bu adı daşımaq qadağan olunub. Erməniyə və gürcüyə ad verən bir xalq özü adsız qalıb. Bəli, azərbaycanlı adını daşımaq adsızlıqdır. Nizami, Nəsimi, Füzuli, Sabir, Nərimanov, S.Vurğun və başqa sənətkarlarımız türk olmalarından dö-nə-dönə bəhs ediblər. Burada F.Köçərlinin Füzuli barədə olan bəzi qeydlərini xatırlatmaq kifayətdir: “Füzuli türk oğlu olmağına bənaən öz ana dilini artıcaq sevib də ona rövneq verməyi baş vəzifələrindən biri hesab edirmiş...”

Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın məhz türk adlanması (rəsmi sənədlər istisna olmaqla), Azərbaycanın talış zonasında (Lerik) yaşayan türklərin talışlar tə-

rəfindən türk kimi tanınması (bu fakta görə f.e.n.E.Quliyevə öz minnətdarlığımı bildirirəm) və nəhayət, ermənilərin bizi öz türk adımız ilə çağırmaları da türklüyümüzü sübut edən amillərdəndir. Nəzərə alsaq ki, türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna daxil olan dilimizin “türki”, “türk dili”, “türkcə”, “Azərbaycan türkcəsi” kimi adlanması da türklüyümüzü şərtləndirir. Bütün bunları bildiyimiz halda, türk adımızın bərpası, onun rəsmiləşdirilməsi uğrunda niyə mübarizə aparmayaq?!

Mənəviyyatımızla bağlı qaldırılan, müzakirələrə cəlb olunan məsələlərin həlli yalnız və yalnız tam müstəqil Azərbaycan dövləti yaranandan sonra mümkün olacaqdır. Çünki imperiya boyunduruğu, kötək intizamı şəraitində yaşayıb bunları həll etmək qeyri-mümkündür. Unutmayaq ki, imperiya milli mənəviyyata zərbə endirməsə, onu hər vasitə ilə boğmağa çalışmasa və onun inkişafını maraqlı dairəsinə uyğun olan qəlibə salmasa, müstəmləkəsinin maddi sərvətlərinə ağılıq edə bilməz.

1991

BƏDBİNLİYƏ QAPILMAYAQ

Respublikamız ağır günlərini yaşayır. İrticaçılıq siyasətindən əl çəkməyən rus imperiyası 1813, 1828 və 1920-ci illərdə Azərbaycanın başına gətirdiyi müsibətləri yenidən təkrarlayır. İmperiya tərəfindən təyin olunmuş satqın rəhbərlərimizin əli ilə 1988-ci ildən başlayaraq minlərlə soydaşımızı məhv edən, yüzlərlə obamızı tapdağa çevirən, namusumuzu vəhşilərin ayaqları altına atan zahirdə ermənidirsə, batində rus imperiyasıdır. Məqsəd birdir: Azərbaycan müstəqilliyini qoruya bilməsin, ya da oyuncaq bir dövlətciyə çevrilsin. Son illərdə Azərbaycan KP MK-nın I katibi vəzifəsində işləmiş K.Bağirov, Ə.Vəzirova və sabiq prezident A.Mütəllibov həmin siyasətin ikinci bəndinə xidmət edən “başbirlənlərimiz” olub. Əgər belə olmasa idi, son bir aya qədər mətbuatımız (müxalifət və müxalifət ruhlu mətbuat istisna olunmaqla) yuxarının – prezident və onun aparatının diktəsi ilə xalqımıza rus imperiyasız yaşamağın mümkün-süzlüyünü həzm etdirməyə çalışmazdı.

Artıq bu gün Azərbaycan respublikası istəsə də, istəməsə də müharibəyə cəlb olunub, torpaqlarımızın bir qismi düşmən tapdağı altındadır. Bu çətin imtahandan uğurla çıxmaq üçün, fikrimcə, iqtisadi, siyasi, hərbi və mənəvi baxımdan qüvvətlənməliyik. Bu istiqamətlərdə işimizi elə

qurmalyıq ki, bunlar bir-birini tamamlasın, biri digəri üçün əsas olsun. Bunlarsız düşmən üzərində qələbə çalmaq səhrada su axtarmaq kimi bir şeydir.

Düşmən üzərində ilk olaraq mənəvi qələbə çalmaq lazımdır. Belə bir qələbənin yolu isə “türkçülük” ideologiyasından keçir. Mənəviyyatımızın dil, ədəbiyyat, din, incəsənət və s. sahələrində bu ideologiya geniş şəkildə, özü də ağılla, təmkinlə yayılmalı və inkişaf etdirilməli, milli mənsubiyyət hissi gücləndirilməlidir. N.Berdyayev demişkən, “... birlik, milli mənsubiyyət hissi fransızlarda da, ingilislərdə də, almanlarda da var. Əgər bu hiss yoxdursa, xalq məhv olar”.

Milli mənsubiyyət hissimizin güclənməsi sahəsində atılan ən uğurlu addım yasaq olunmuş türk adımızın bərpa olunması ola bilər. Türk adımızın bərpası Gəncə, Biləsuvar, Beyləqan və s. toponimlərimizin bərpası qədər və ondan da artıq dərəcədə zəruridir. Burada Ömər Faiq Nemanzadənin “Mən kiməm” məqaləsindən aşağıdakı parçanı xatırlamaq yerinə düşür:

“Mən iddia etmək deyil, uca səslə bağırırım ki, biz özümüzü tanımırıq, biz öz millətimizin boş adını belə bilmirik... Ey türk, zamanımız özgə zamanadır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalırısaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb yigitcə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və bu gün də lazımdır”.

Mənəvi qələbəni şərtləndirən amillərdən biri də vətənə, torpağa məhəbbət hissidir. Rus imperiyası bu hissi bizdə zaman-zaman öldürməyə, onun varlığını heçə endirməyə çalışmış, lakin buna nail ola bilməmişdir. Çünki biz əzilsək də, maddi və mənəvi zərbələrə məruz qalsaq

da, “Vətənin əcdadlarımızın mədfəni (dəfn olunduğu yer), övladımızın məskəni” (A.Səhhət) olduğunu bütün varlığımızla dərk etmiş, onu içimizdə yaşatmışıq. İndi bizi imperiya caynağından qurtarmağa, ermənilər tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etməyə səsləyən də məhz həmin hissdır. Bu hiss hər vasitə ilə gücləndirilməli, təbliğ edilməli, hətta paslanmış beyinlərə belə yeridilməli və əks mövqedə duranlara ən azı “Müxənnətdir qorxan bir qaşığı qandan” (Q.Zakir) damğası vurulmalıdır. Çünki elə bir tarixi şərait yaranıb ki, ondan istifadə edə bilməmək ölümə bərabər ola bilər. Xalq bu tarixi şəraitdən uğurla çıxmalıdır. Təəssüf ki, hakimiyyət orqanlarında çalışanların əksəriyyəti xalqa qarşı həmişə zidd mövqe tutmuş və bu gün də həmin prinsipi həyata keçirərək birbaşa və ya dolaylı yolla Moskvaya – rus imperiyasına xidmət edirlər. Onlar bir həqiqəti dərk etməlidirlər ki, ərəb, fars və rus işğalçılarından fərqli olaraq, erməni işğalçıları bizi qul kimi də saxlamaq fikrində deyil. Yəni bizim kökümüzü kəsmək, bir millət kimi məhv etmək ermənilərin baş planına daxildir. İstərdim ki, vəzifəlilərimiz bu acı həqiqətlə hesablaşıb xalqa, onu təmsil edən AXC-nin platformasına qarşı açıq və gizli mübarizədən əl çəksinlər! Belə bir addım atılırsa, düşmən üzərində asanlıqla qələbə çala bilərik.

1992

AZƏRBAYCAN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ (MƏQALƏLƏR, RƏYLƏR)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ONOMASTİK TERMINLƏR

1960-70-ci illərdən sonra Azərbaycan onomastik vahidlərinin geniş və hərtərəfli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi dilimizdə bir sıra onomastik terminlərin işlədilməsi zəruriliyini yaratmışdır. Onomastik anlayışları ifadə edən terminlər Azərbaycan onomastikasının yaranması, formalaşması və inkişaf etməsində xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastik terminlərin lüğətini tərtib edən prof.A.M.Qurbanovun hesablamalarına görə, dilimizdə 170-ə qədər onomastik termin işlənir (*A.Qurbanov. "Azərbaycan onomalogiyası məsələləri". Bakı, 1986, səh.77-100*). Həmin kitabda qeyd olunan onomastik terminləri mənşəyiinə görə qruplaşdırdıqda məlum olur ki, bu terminlərdən 74-ü yunan, 5-i latın, 6-sı ingilis, 2-si italyan, 13-ü Azərbaycan, 3-ü ərəb, 10-u yunan və Azərbaycan, 7-si yunan və rus,

15-i yunan və ərəb, 1-i Azərbaycan və yunan, 5-i ərəb və yunan, 1-i italyan və yunan, 4-ü latın və yunan, 3-ü Azərbaycan və ərəb, 13-ü ərəb və Azərbaycan dillərinə məxsus sözlər əsasında formalaşmışdır.

Göründüyü kimi, dilimizdə işlənən onomastik terminlərin bir hissəsi milli, əksəriyyəti isə alınmadır. Həm də alınma onomastik terminlərin böyük bir qrupu dilimizə məhz termin kimi rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən daxil olmuşdur. Əlbəttə, termin yaradıcılığında əsas mənbə kimi dilin öz daxili imkanları nəzərə alınmalıdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, termin yaradıcılığında başqa dillərə müraciət etmək olmaz.

Azərbaycan onomastikasına aid yazılmış elmi əsərlərin bir çoxunda onomastik terminlər izahı ilə yanaşı işlənir. Məsələn, toponim – torpaqla bağlı obyekt (*A.Qurbanov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986, səh.35*); antroponim – əsl şəxs adı, фамиliya, ləqəb, təxəllüs, titul, fəxri ad, əzizləmə və s. kiçiltmə adlar (*M.Adilov, A.Paşayev. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, səh.13*); oyonim – yaşayış məntəqələrinin adı (*R.İsrafilova, Q.Məşədiyev, Q.Cəfərov. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987, səh.79*). Yaxud onomastik terminlərin izahı tərif şəklində verilir. Məsələn, Azərbaycan toponimləri sisteminin müəyyən sahəsini şəxs adı, фамиliya, ləqəb, titul əsasında meydana çıxmış yer adları təşkil edir. Belə adlar dilçilikdə antroponim adlanır (*A.Qurbanov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986, səh.39*); Oronim yunanca “oros – dağ” və “onim – ad” sözlərindən əmələ gəlmişdir və yer səthinin relyefində hər hansı elementin xüsusi adı, eyni zamanda hər hansı oroqrafiya – fiziki coğra-

Əzizxan Tanrıverdi

fiyanın yer səthinin relyefini, dağları öyrənən şöbəsi, obyekti mənalarında işlənir (*M.Adilov, A.Paşayev. Bakı, 1987, səh.64*) və s. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə Azərbaycan onomastikasına aid nəşr olunmuş materiallarda terminlərin izahına az yer verilir. Deməli, qeyd etdiyimiz tipli onomastik terminlər dilimizdə öz yerini möhkəmlətməyə doğru gedir.

1988

AZƏRBAYCAN TERMINOLOGİYASI PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan dili leksikasının əsas layını təşkil edən, qısalıq, konkretlik, dəqiqlik, təkmənəlilik, üslubi cəhətdən neytrallıq, mənanın mətndən qeyri-asılılığı və s. keyfiyyətlərə malik terminoloji vahidlərin araşdırılması dilçiliyimizdə diqqət mərkəzində duran sahələrdəndir.

XIX əsrin görkəmli maarifçisi, Azərbaycan mətbuatının bünövrəsini qoyan, jurnalist və darvinist alim H.Zərdabinin araşdırmaları ilə başlayan Azərbaycan terminologiyası 1930-cu illərdən sonra sürətlə inkişaf etməyə başlamış, onun ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ikidilli (rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca) və çoxdilli lüğətlər nəşr olunmuş, eyni zamanda bir sıra məqalə, monoqrafiya və dissertasiyalarda terminologiyanın nəzəri məsələləri tədqiq edilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, elmin, texnikanın və cəmiyyətin sürətli inkişafı hər hansı bir dilin zənginləşməsi prosesinə güclü təsir göstərir. Lakin istər başqa türk dillərində, istərsə də Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi müasir dövrün inkişaf səviyyəsinə nisbətən geridə qalır. Həm də Azərbaycan dilində terminlərin, bir tərəfdən, beynəlmilləşdirilməsi, digər tərəfdən, milliləşdirilməsi

prosesi gedir.

Bu baxımdan Azərb.SSR EA Terminologiya Komitəsi ilə V.İ.Lenin adına API-nin bu yaxınlarda birlikdə keçirdiyi “Azərbaycan terminologiyası problemləri”nə həsr olunmuş konfransın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Konfransı giriş sözü ilə Azərbaycan SSR EA-nın vitse-prezidenti akademik C.B.Quliyev açaraq Azərbaycan terminologiyasının inkişaf tarixi və qarşıda duran problemlərdən bəhs etdi.

V.İ.Lenin adına API-nin rektoru, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, prof.A.M.Qurbanov “Azərbaycan terminologiyasının müasir vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr” mövzusunda məruzə etdi. Məruzədə Azərbaycan terminologiyasının müasir vəziyyəti konkret faktlarla işıqlandırılmaqla yanaşı, termin yaradıcılığının prinsipləri, terminoloji lüğətlərin tərtibində əsas götürülən amillər qeyd olundu.

SSRİ EA Elmi-Texniki Terminologiya Komitəsinin elmi katibi, texnika elmləri namizədi A.Z.Çapovski “Dünya elmi terminologiya məktəbləri” adlı məruzə ilə çıxış etdi. Müəllif 30-cu illərdən sonra terminlərin sistemli şəkildə tədqiqində dünya elmi terminologiya məktəblərinin rolunu xüsusilə qeyd etdi. Bu məktəblərdən biri SSRİ, digəri isə German-Avstriya terminologiya məktəbidir. Məruzədə həmin terminologiya məktəblərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri göstərilməklə yanaşı, onların təsiri nəticəsində formalaşmış Kanada, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya və s. kimi terminologiya məktəblərinin fəaliyyəti barədə də maraqlı məlumatlar verildi.

Azərbaycan SSR EA Terminologiya Komitəsi sədri-

nin müavini f.e.d. M.Ş.Qasımovun “Respublikada terminoloji lüğətçiliyin vəziyyəti” adlı məruzəsi konfrans iştirakçıları tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Müəllif bu vaxta qədər nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərin xarakterik xüsusiyyətləri, onların nöqsan və çatışmazlıqları barədə ətraflı məlumat verdi. Bir sıra elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin olmadığını, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, coğrafiya, və s. elm sahələrinə aid mövcud terminoloji lüğətlərin isə təkmilləşdirilməsinin vacibliyini qeyd etdi.

Konfrans öz işini terminologiyanın ümumi məsələləri, termin yaradıcılığı, terminlərin leksik-semantik və struktur təhlili, terminoloji lüğətçilik, sahə terminologiyaları və funksionallıq, terminologiya tarixi aspektdə, onomastika və terminologiya, terminologiyada sözalma problemi və fənlərin tədrisi bölmələrində davam etdirdi. Konfransda Moskva, Kiyev, Xarkov, Nalçik, Tbilisi, Aşqabad və Gülüstan şəhərlərindən gəlmiş qonaqlar da iştirak edirdilər. Çıxış edənlər belə bir fikrə gəldilər ki, termin yaradıcılığı və onun zənginləşməsi prosesində daha çox hər bir dilin öz daxili imkanları əsas götürülməlidir.

1988

ŞƏXS ADLARI VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Antroponimlər xalqın dili, tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətini yaşatmaq baxımından ən qiymətli mənəvi sərvət sayılır.

Başqa onomastik vahidlər kimi, şəxs adlarının da əsasını sözlər təşkil edir. Hal-hazırda antroponimlərin VVAQ idarələrində və rəsmi sənədlərdə düzgün qeydə alınmasına, demək olar ki, əməl olunur. Çünki bu barədə lazımı ədəbiyyat və lüğətlər mövcuddur.

Lakin antroponimlərimizin müəyyən hissəsi düzgün tələffüz edilmir. Əvvəla, hər hansı bir şəxsin adının düzgün səslənməməsi həmin şəxs üçün təhqir hesab oluna bilər. Digər tərəfdən, həmin şəxsi başqalarından fərqləndirmək çətinləşər. Şəxs adlarının düzgün səsləndirilməməsi dilin incəliyinə, zərifliyinə, emosionallığına mənfi təsir göstərə bilər. Hər bir şəxs danışdığı zamanı ədəbi dil normalarına əməl etməli və həmin normalara mənfi təsir göstərə bilən amillərə qarşı durmalıdır.

Dialektlərimizdə antroponimlərin təhrif olunmasına daha çox rast gəlinir. Məsələn, -oş şəkilçili antroponimlər: Kəmalə – Kamoş, Zərifə, Zərnurə – Zəroş, Tər lan, Təranə – Təroş, Dilarə – Diloş və s.; -iş, -iş, -uş, -üş şəkilçili antroponimlər: Səltənət – Sətiş, Cəmilə – Cəmiş, Eldar – Ediş, Abdulla – Abış, Qurban – Qubuş və s.

Sonu -oş, -iş, -iş, -uş, -üş şəkilçiləri ilə bitən şəxs ad-

ları ədəbi dilimizdə işlənmir. Dialektlərimiz və danışıq dilində işlənən bu tipli antroponimlərin ədəbi dilimizə daxil olmasına qəti şəkildə yol vermək olmaz.

Bir sıra antroponimlərimizin deyilişində dialekt xüsusiyyətləri qalmaqdadır. Məsələn, Bahəddin – Bəhəddin, Nadir – Nədir, Eyvaz – Ayvaz, Lalə – Lala. Qeyd etdiyimiz antroponimlərdə incələşmə və qalınlaşma hadisələri müşahidə edilir.

Bir sıra antroponimlərimiz danışıq dilində formalaşmışdır. Məsələn, -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi ilə düzəlib, ədəbi dilimizdə şəxs adı kimi qərarlaşanlar: Şahı – Şahlar, İsi – İsmayıl, Hüsü – Hüseyn, Nuru – Nurəddin və s. Bu cür ad yaratma hadisəsi ədəbi dilimiz üçün müsbət hal hesab oluna bilər. Çünki bu tip antroponimlərdə aparılmış qısaltmalar onları əvvəlkindən daha emosional etmişdir.

Dilin öz imkanları hesabına müəyyən bir əşya və hadisəni adlandırmaq çətinləşdikdə başqa bir dildən söz və ya şəkilçi alınır. Yaxud bir dildən başqa bir dilə söz və şəkilçi keçir. Rus dilinə məxsus -ka, -çka, -çik, -ik və s. şəkilçilərin antroponimlərimizin sonuna artırılması (qısaltılmış antroponimlər nəzərdə tutulur) isə heç bir ehtiyac-la bağlı deyildir.

Yazıçı-dramaturq Anarın əsərlərindəki obrazların dilində rus dilinə məxsus şəkilçilərlə bitən adlara rast gəlinir. Məsələn:

Murzik, – deyə dik atıldı. – Murtuz Balayeviçi deyir? (“Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”. Bakı, 1978, səh.114)

– Bəs Fatik necə yeyir? (uşağın adı Fuad idi) (“Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”. Bakı, 1981, səh.115).

Əzizxan Tanrıverdi

– *Zaurik, inanın mənə, bircə sizinlə xoşbəxt idi o yazıq* (“Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”. Bakı, 1981, səh.326) və s.

Müəllif obrazların xarakterini daha dolğun açmaq üçün bu vasitədən istifadə etmişdir. Həm də bu cür adlar müəllifin müşahidəsindən kənar deyil. Çünki adi danışıqda Gülya//Gülüçka – Gülnarə, Gülər, Gülüş; Zəriçka – Zərif, Zərli, Zərnisə; Naziçka//Naza – Nazlı, Nazilə, Nazgül; Seviçka//Seva – Sevil, Sevinc, Sevginaz və s. kimi antroponimlər işlədilir. Adlarımızın sonuna bu cür şəkilçilərin artırılması hələlik məhəlli xarakter daşıyır və bəzi ailələrin məişətində özünü göstərir. Çalışmaq lazımdır ki, bu cür adlar ədəbi dilimizə daxil olub onun gözəlliyini pozmasın.

1988

GÖRKƏMLİ TÜRKOLOQUN MÜLAHİZƏLƏRİ

Yüksək ixtisaslı müəllim kadrların hazırlanmasında ali məktəblər arasında əlaqələrin genişləndirilməsi, elmi-nəzəri və praktik konfransların, müzakirələrin keçirilməsi, fikir mübadiləsi aparılması həlledici amillərdən biridir. Ölkənin digər ali məktəblərində və elmi müəssisələrində çalışan yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin dəvət olunması, onların mühazirə və məsləhətlərinin təşkili kadr hazırlığına öz müsbət təsirini göstərir.

Son illərdə ali məktəbin yenidən qurulması prosesində bir sıra göstəricilərə nail olmuş V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu ali məktəblər arasında əlaqələri genişləndirmək və mütəxəssislər dəvət etmək sahəsində yaxşı təcrübə toplamışdır.

Bu günlərdə SSRİ EA-nın müxbir üzvü, Sovet Türkologiya Komitəsinin sədri, “Sovet Türkologiyası” jurnalının baş redaktoru E.Tenişev instituta dəvət olunmuşdu. Ali məktəbin professor-müəllim heyəti qarşısında mühazirə oxuyan E.Tenişev müasir türkoloji dilçiliyin qarşısında duran mühüm problemlər və vəzifələr barədə məlumat verdi. O, Sovet İttifaqında hind-Avropa dillərinin geniş və hərtərəfli tədqiqi ilə yanaşı, türk dilləri ailəsinə daxil olan ayrı-ayrı dillərin də kompleks şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi, həmin dillər arasında əlaqələrin öyrənil-

məsi zəruriliyini, bunlarsız əsl, həm də müasir tələblərə cavab verə biləcək türkoloji dilçilik yaratmağın qeyri-mümkünlüyünü əsaslı dəlillərlə şərh etdi.

Alim mühazirəsində “Türk dilçiliyinin əsasları” (fonetika, leksika, morfolojiya) kitabının hazırlıq prosesində, “Türk dillərinin etimoloji” lüğətinin (IV cild) işə nəşriyyatda olduğunu və həmin monumental əsərlərin gələcək türkoloji dilçiliyə göstərəcəyi müsbət təsiri də iştirakçıların nəzərinə çatdırdı.

A.Tenişev türk dilləri ailəsində özünəməxsus yer tutan, bütün Şərqdə geniş yayılmış, öz səlisliyi və ahəngdarlığı ilə məşhur olan Azərbaycan dili və onun az tədqiq olunan sahələri barədə maraqlı, həm də gərəkli müddəalar irəli sürdü.

*Məqalə V.Əsədovla
birgə yazılmışdır.*

1988

ONOMASTİK FOND

Azərbaycan onomastikasının sistemli şəkildə tədqiqinə 1960-70-ci illərdən başlanmış, bu sahəyə aid xeyli məqalə və monoqrafiya, eyni zamanda bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır. Lakin tariximizi, etnoqrafiya və mədəniyyətimizi yaşadan Azərbaycan onomastik vahidlərinin kompleks və sistemli şəkildə tədqiqinə az diqqət yetirilmişdir. Bu boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində “Onomastik elmi mərkəz” yaradılmış və burada onomastikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqat işləri aparılmaqdadır.

Onomastik vahidlərin sistemli tədqiqi üçün onomastik fondun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki onomastik vahidlərin tam toplusu olmadan nə onun elmi-nəzəri əsaslarından, nə də ki sistemli tədqiqindən danışmaq olar. Prof.A.M.Qurbanov yazır: “Onomastik materialı yalnız ayrı-ayrı dərsləklərin, monoqrafiyaların, bədii əsərlərin dilindən seçib toplamaqla kifayətlənmək olmaz. Onun ən zəngin mənbəyi xalqdır, xalq dilidir. Buna görə də onomastik mərkəzin xətti ilə respublikamızın müxtəlif ərazilərinə müntəzəm olaraq əməkdaşlar göndərməli və bu yolla onomastik materiallar toplanması mərkəzdə cəmləşdirilməlidir”.

Qeyd etməliyik ki, hazırda institutumuzda onomastik fond yaradılmışdır. Fondada təkcə respublikamızın deyil,

həm də Gürcüstan və Ermənistan SSR ərazilərindəki Azərbaycan onomastik vahidləri də öz əksini tapmışdır.

Onomastik fondun 4 əsas şöbəsi vardır: antroponim, toponim, zoonim, kosmonim. Antroponimlər bölməsində 3 min şəxs adı, minə qədər ləqəb, 700 təxəllüs və 2 minə qədər familiya; toponimlər bölməsində (oykonim – şəhər, kənd, qəsəbə, dəmiryolu stansiyası, qışlaq, yurd və s. adları, oronim – dağ, dərə, təpə, yarğan, çökəklik, düzənlik, aşırım və s. adları, hidronim – çay, göl, bataqlıq, arx, kanal, su anbarı, bulaq və s. adları) 15 mindən artıq yer adları; zoonimlər bölməsində 600 heyvan və quş adı; kosmonimlər bölməsində isə 150-dən artıq vahid qeydə alınmışdır. Fond kartoçkalarında onomastik vahidin növü, mövqeyi, mənbəyi göstərilməklə yanaşı, həm də ayrı-ayrı onomastik vahidlər barədə toplanmış xalq etimologiyaları verilmişdir. Bununla bərabər, filologiya elmləri namizədləri F.Şahbazov və T.Hacıyevin rəhbərliyi ilə respublikamızın bir sıra rayonlarına (Salyan, Neftçala, Dəvəçi, Xaçmaz və s.) ekspedisiyalar təşkil olunmuş və onomalogiyamız üçün qiymətli materiallar toplanmışdır.

Onomastik fondan onomastikaya aid namizədlik və doktorluq dissertasiyaları üzərində işləyənlər, eyni zamanda kurs və diplom işləri yazan tələbələr müntəzəm olaraq istifadə edirlər.

Onomastik fondun yeni-yeni materiallarla zənginləşdirilməsi işi davam edir.

1988

TANRI LEKSEMLİ ANTROPONİMLƏR

Antroponimikamızda Tanqırxan (VII əsr) Tanrıverdi, Tarıverdi, Tarverdi, Tanqıoğlu (Başkeçid), Tanrıtanımaz (“Korğolu” dastanı) və s. kimi fonetik tərkiblərdə işlənmiş, çağdaş antroponimlərimiz baxımından da səciyyəvi olan “tanrı” leksemlı şəxs adlarının qədim tarixi var. Həmin leksemin sinonimi olan allah, haqq, xalıq, mövla (ərəb), xuda (fars) sözlərinin iştirakı ilə formalaşan Allahverdi, Allahverən, Allahqulu, Allahyar, Allahşükür, Haqverdi, Xudaverdi, Xudaqulu və s. antroponimlər isə “tanrı” leksemlı antroponimlərdən sonra formalaşmışdır. Qeyd olunan antroponimlər Azərbaycan antroponimləri sistemində dini məzmun daşıma funksiyasından uzaqlaşan ənənəvi adlardır. Əlavə edək ki, bu cür adlar türk xalqları üçün xarakterikdir. Bu tip antroponimlər ayrı-ayrı türk xalqlarının dilində müxtəlif fonetik variantlarda işlənməkdədir. Məsələn, Tarıberdi (qədim türk), Tanqriberdi (özbək), Tənyberqen (qazax), Tənqerebirde (tatar), Aldaberqen (qazax), Allabirde, Xakbirde, Məülembirde (tatar), Xodayberdi (özbək) və s.

Tenqri//tanrı leksik vahidi qədim türk dilində (VII-VIII əsrlər) göy (səma), çoxallahlıq çağında “göy allahı”, islam dininin qəbul olunması və təkallahlığın formalaşması ilə bağlı olaraq ümumiyyətlə, “allah” mənasında işlənməyə başlamışdır (2-127), (9-67-68).

“Tanrı” leksemi Orxon-Yenisey abidələrində tenri – göy (8-68), KQD-də tənri – allah (...Xanım, bu gün Bayandır xandan buyruq söylədir kim, oqlı-qızı olmayanı tənri – təla qarğayıbdır...) (7-34) variantlarında işlənmişdir. Bu leksik vahid müasir dialektlərimizdə də tanrı – tarı variantlarında “allah” anlamında işlənməkdədir. Məsələn, tanrıya – tarıya qurban olum, Tanrı – tarı bilən yaxşıdır. Bu vahid Qutqaşen rayonunda bəy titulu ilə birlikdə işlənməsinə baxmayaraq, “allah” mənasındadır (Tarı bəyin buyruğudu, Tarı bəyə qurban olum) (11-16).

Tanrı sözünün geniş semantik şaxəsi və onun ilk hissəsi olan “ta”nın müxtəlif derivatlarının təhlil süzğəcindən keçirilməsi maraqlıdır.

Görkəmli onomoloq L.R.Konçseviç qədim Koreya mifi Tanqun barədə geniş məlumat verir. Müəllif əfsanəvi Tanqunun b.e.ə. 2333-cü ildə anadan olduğunu, hər il oktyabrın 3-də Cənubi Koreyada Tanqunun anadan olduğu günün milli bayram kimi qeyd olunmasını, onun Koreya toponimik vahidlər sistemindəki mövqeyini, həmin mifin fraqmentlərinin XIII-XV əsr yazılı abidələrində qorunub saxlanmasını göstərməklə bərabər, Çxe Namson, Li Ninxva, Li Byundo və Li Qankin (Tanqunun tanqul kimi səslənməsi və rəhbər, şaman mənasında olması), Siratari Kurakiti və Yan Cudonun (tanqunu – monqol dilindəki göy, allah anlamlı tanrı ilə bağlama), Li Cir (torpaq – zemlya, ağac – derevo anlamlı tan-ta hissəciyinin qədim Koreya dilinə məxsus leksik vahid olma) və başqa müəlliflərin “Tanqun” barədə fikirlərini vermiş, lakin həmin söz və onun müxtəlif şaxələrinin türk dilləri ilə bağlı olma məsələsinə, demək olar ki, münasibət bildirməmişdir.

Araşdırmalarını isə qədim Çin və Koreya dili materialları üzrə aparmışdır (5-173-190).

K.Vəliyev derivatları yuva əsasında sistemləşdirərək tanrı leksemini “aydın” və “dünən” leksemləri ilə birlikdə “dan” yuvasında verir (3-84). Yaxud F.Cəlilov “Tar” teoniminin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edərək onun “ölüb-dirilmə” inancı ilə bağlı tar(la), dar(ı), dir(i), tor(un), tör (əmək) kimi sözlərdə mühafizə olduğunu göstərir (15-93).

Azərbaycan dilində “ta” hissəcikli leksik vahidlərin semantik şəxəsini, həm də antroponimlər sistemində işlənməsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Torpaqda bərk cism halında olan varlıqların adlanması

Bu semantik şəxədə taş//daş, təmir//temir//dəmir, tuz//duz, toz və s. leksik vahidlərin ilk hissəsi olan ta, tə, tu (t>d əvəzlənməsi dilimiz üçün xarakterikdir) torpaq leksik vahidinin “to” hissəciyi ilə səslənmə və semantika baxımından eyni xətdə birləşir. Həmin hissəcik tana (sırğa) altun-altın, balta, tava (dəmirdən düzəldilmiş qab) və s. kimi leksik vahidlərdə də müşahidə olunur. Məsələn, tana – qiymətli daş-qaşdan düzəldilmiş bəzək məmulatı (yaxud sırğa), altun – yal-al (parlaq), tu-tun (daş), balta – yal-val-bal (parlaq) ta-taş-daş. Hər üç leksik vahid bərklik mənası xəttində birləşir.

Qeyd olunan apelyativlər əsasında düzələn antroponimlər Azərbaycan və digər türk xalqlarının antroponimikası üçün xarakterikdir. Məsələn, Dəmirçioğlu (“Koroğ-

lu” dastanı), Dəmir, Dəmirçi, Teymur, Daşdəmir və s. (Azərbaycan), Temir (qədim türk), Timurtaş (orta əsr türk), Temurtas – Tastemir (qazax), Timertaş – Taştimer (başqırd) və s. Yuxarıdakı şəxs adlarında daha daha çox müşahidə olunan temir-dəmir leksemi Orxon-Yenisey abidələrində temir (17-37) şəklindədir. Maraqlıdır ki, Teymur şəxs adı Borçalıda Temur//Temir, gürcü antroponimləri sistemində isə Temuri kimi işlənir.

2. Yer-məkan anlamlı şəxə

Tərkibində “ta” hissəciyinin derivatları müşahidə olunan və semantikasında yer-məkan anlamını yaşadan leksemlərə nümunə olaraq tau-tağ-dağ, təpə, tum (qarışqa tumu), tala, tavlə-tövlə, taluy-dəniz, dərə, tam-dam, daxma, dəyə, daban (bədənin aşağı, həm də yerə yaxın olan hissəsi, nisbi mənada yer məzmununu yaşadır), dayaz, dərin (hər iki vahid ilkin semantikasına görə su obyektlərində suyun az və ya çox olduğu yeri bildirir), dal, dalan, dör (otağın yuxarı başı, gəlinin oturması üçün hazırlanan yer) (1-202), döş (dağın döşü) və s. göstərmək olar. Həmin şəxələnmədəki apelyativlər əsasında Dağbəyi, Dağlar, Dəniz kimi antroponimlər yaranıb.

Qeyd olunan leksemlərin ta-da, tə, tu, ta-to, da, də, dö hissəcikləri torpaq, yer-məkan anlamlı “ta”-nın semantik tutum ilə səsləşir. Yer-məkan anlamlı “ta” hissəciyi yunan dilində dilçilik termini kimi işlənən və hazırda bir sıra dillərdə termin kimi geniş şəkildə istifadə olunan “toponim” sözünün ilk hissəsi “to” ilə səslənmə, həm də semantik cəhətdən bağlanır. Həmin sözün izahına nəzər sa-

laq: “Toponim yunan mənşəli topos (yer) və onoma (ad) sözlərinin birləşməsindən” (4-27) yaranmışdır. Göründüyü kimi, hissəciklər səslənmə və semantika baxımından bir-birini tamamlayır.

3. Ağac – bitki – taxıl

Öncə qeyd edək ki, hər üç leksik vahid torpaqla bağlıdır. Ağac – bitki – taxıl anlamlı “ta” hissəcikli leksik vahidlərin semantik şaxəsi aşağıdakı kimidir: dəyənək (ağacdən hazırlanır), talaşa (ağac qırıntısı), dirək (ilk çağlarda ağacdən, indi isə həm ağacdən, həm də dəmirdən düzəldilir), talvar (ağacdən düzəldilir), tonqal (qalamaq üçün topa yığılmış ağac), tar (yüksəklik və toyuqlar üçün ağacdən düzəldilmiş çardaq), tərək (ağacdən olur), dal (ağac və ya mal gönündən hazırlanmış qab, taxıl qabı), tum (günəbaxan tumu), tərəotu (qida üçün yararlı göyerti), taxıl, tarıq-darı (qədimdə taxıl, indi taxılın bir növü – “darı” mənasında) (9-74), dən (taxıl məhsulu), dərz (biçilmiş taxıl balğlaması), tabaq (taxıl məhsullarını bir yerə yığma), toxa (müəyyən məhsulları yetişdirmək üçün alət), tığ (müəyyən maddə varlıqların bir yerə yığılması), tiryək (bitki), tumurcuq (ağac və ya çiçək tumurcuğu), toxum (bitki toxumu və digər toxumlar), tut (meyvə), dərmək (yığmaq) və s.

Qeyd olunan leksik vahidlər səslənmə, semantik tutum və əşya aidiyyətinə görə torpaq şaxəsində birləşir.

Bu şaxədə qeyd olunan leksik vahidlərdən yalnız toxmaq və tarıq sözü antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Məsələn, Toxmaqvuran (“Koroğlu” dastanı), İndır – Tarıq (12-107). Hər iki antroponimik vahid hazırda işlənir.

4. Ölüb-dirilmə şəxəsi

Bu şəxədə tarla, darı, diri, torun, törəmək leksik vahidlərini qeyd etmişik. Həmin sistemə dırnaq (bədənin bir üzvü, kəsildikcə, yaxud qırıldıqca yenidən çıxma, yaranma), tər (qərb şivələrində dər, tər in sildikcə gəlməsi, yeniləşmə), dirrik (dirlik-dirrik-bostan), tiryək (insanın həmin maddəni qəbul edən zaman haşunu itirməsi və yenidən özünə qayıtması).

Qeyd olunan vahidlər torpaq, taxıl anlamlı “ta” ilə bütün parametrlərinə görə birləşir.

Şaxələnmədə “ta” hissəciyinin yer-məkan mənası xüsusi olaraq nəzərə çarpır. Müasir Azərbaycan dilində ismin yerlik halı -da, -də (qədim forması – arxetipi “ta”) (16-47), (14-47), çıxışlıq hal isə -dan, -dən (qədim forması – arxetipi -dan, -dın, -dın-tın, da-ta (16-47), -dan, -dın (14-215) formasındadır. Bu şəkilçilər digər türk dillərində -da, -de, -dan, -dən (türkmən), -ta, -tə, -din, -tin (uyğur) (10-176) şəklindədir.

Fikrimizcə, həmin şəkilçi yer-məkan anlamı “-ta” hissəciyinin qrammatikləşmiş variantıdır. Çünki -da, -də şəkilçisi səslənmə və semantikasına görə “ta” hissəciyi ilə birbaşa bağlanır. Semantik şaxələnmələrdəki leksik vahidlər də bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqələnilir. Qeyd edək ki, türk xalqları göyü (səmanı), günəşi, suyu, torpağı müqəddəs hesab edib ona sitayiş etmişlər (13-94). Digər tərəfdən, torpaq anlamlı “ta” hissəciyi və onun müxtəlif derivatları iştirak edən leksik vahidlərin bir hissəsinin semantikasında yüksəklik, ucalıq anlamları ifadə olu-

nur. Məsələn, dağ, tərə, tum (qarışqa tumu), tar (toyuğun tara çıxması), dam, dör və s. leksik vahidlər ucalıq, yük-səklik mənalarını da daşıyır. Bununla bərabər, ölüb-dirilmə anlamlı vahidlər semantikasında ölməzlik keyfiyyətini saxladığı kimi, tanrı-allah teonimi də ölməz kimi qəbul olunub.

Deməli, türk xalqları üçün xarakterik olan Tonyukuk (8-62), Turxan, Tərhan, Tarxan, Tural, Turan, Tursun (Dursun) Durmuş, Tura, Tansu və s. antroponimik vahidlərin apelyativi yuxarıdakı semantik şaxələnmələrlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
2. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
3. Vəliyev K. Azərbaycan xalqının etnogenezinin öyrənilməsində linqvistik araşdırmaların rolu. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri. Bakı, 1988, səh.80-92.
4. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988.
5. Концевич А.Р. Древнетюркский миф о Тангуне и его ономастики. В кн.: Этническая ономастика. Москва, 1984, стр. 173-190.
6. Зейналов М. Бытовая лексика в диалектах и говорах Азербайджанского языка и территории Нахичеванской АССР. АКД. Баку, 1982.

7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
8. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidilərində adlar. Bakı, 1979.
9. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1987.
10. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980.
11. Тагирзаде А. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах Азербайджанского языка. АКД. Баку, 1983.
12. Фазуллах Рашид ад-дин. Огуз-наме. Баку, 1987.
13. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, 1983.
14. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
15. Cəlilov F. Praazərbaycan teonimləri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri. Bakı, 1988, səh.92-104.
16. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Ленинград, 1981.
17. Шцкцров Я., Мящяррямов А. Гядим тцрк йазылы абидяляринин дили. Баку, 1976.

1989

NÖVBƏTİ KONFRANS QARŞISINDA

Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransdan (aprel 1988-ci il) sonra dilçiliyimizin ən yeni sahələrindən olan onomastika bir elm kimi fundamental və orijinal araşdırmalar əsasında daha da dərinləşmiş və zənginləşmişdir. Bu prosesin həyata keçirilməsində müdafiə olunmuş doktorluq və namizədlik dissertasiyaları ilə yanaşı, çap edilmiş məqalə və monoqrafiyaların da rolunu göstərmək lazımdır.

Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. (Bakı, 1988) Məcmuə Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor A.M.Qurbanovun “Azərbaycan onomastikasının müasir vəzifələri” məqaləsi ilə başlanır. Burada Azərbaycan onomastikasının tarixi, inkişaf problemləri, çap olunmuş məqalə və monoqrafiyalara münasibət, onomastik vahidlərin başqa bir dilə, o cümlədən rus dilinə transkripsiyası və s. məsələlər elmi dəlillərlə əsaslandırılmışdır. 191 məqalədən ibarət olan konfrans materialları yeddi bölmədə – antroponimika, etnonimika, toponimika, hidronimika, zoonimika, ktematonimika və onomastikanın ümumi məsələləri bölmələrinin

də cəmləşdirilmişdir. Məqalələrdə qabarıq şəkildə müşahidə olunan cəhət ayrı-ayrı onomastik vahidlərin etimoloji təhlilə cəlb edilməsidir. Bu mənada Qurbani (Q.Kazımov), Asparux (M.Novruzov), Gilqamış (M.Təhməzov), Az-as (F.Cəlilov), Padar (E.Əhmədov) və s. onomastik vahidlərin etimologiyası barədə araşdırmalar elmi dərinliyi və yeniliyi ilə fərqlənir.

Azərbaycan onomastika məktəbinin formalaşmasında professor A.M.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabının xüsusi rolu olmuşdur. Burada onomastika anlayışı, onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyi və sistemi, onomalogiya və onun yarımşöbələri şərh olunmaqla yanaşı, onomalogiyanın ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, epigrafiya, estetika və s. elm sahələri ilə əlaqəsi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, onomastik vahidlərin daha dərindən araşdırılmasında həmin sahələrin rolu və əhəmiyyəti konkret faktlarla izah edilmişdir.

Əsərdə antroponimik vahidlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin izahı ilə yanaşı, Azərbaycan antroponimikasında ilk dəfə olaraq antroponimlərin inkişaf dövrləri və dövrləşmə üçün əsas götürülən meyarlar müəyyənləşdirilmiş, uyğur, muğ, quşçu, təklə etnonimləri, Biçənək, Salyan, Güzdək toponimləri və Albançay, Qanlıgöl, İncəçay hidronimlərinin etimologiyası haqda yeni və maraqlı fikirlər söylənmişdir.

Poetik onomastikanın xüsusiyyətlərindən bəhs edən müəllif yazıçıların onomastik vahidlərdən əsərin süjetinə, quruluşuna, ideya və məzmununa uyğun şəkildə istifadə etmələrini, bəzən isə real adlardan satirik və yumoristik

ifadə vasitəsi kimi obrazlılıq, təsirlilik, yüksək bədii keyfiyyət yaratmaq üçün bəhrələnmələrini uyğun nümunələrlə əsaslandırmışdır.

Müəllifin “Toponimik tədqiqat və onun elmi əhəmiyyəti” məqaləsində toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini şərh etməyin nəzəri yolları, toponimik tədqiqatın xalqın dili, tarixi və etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından əhəmiyyəti, gələcək tədqiqat işlərinin istiqamətləndirilməsi və s. məsələlərdən bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan onomastikası problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislərimizdən 30 nəfəri bu yaxınlarda Özbəkistan SSR-in Qarşi şəhərində keçirilən konfransda iştirak etmişdir. Həmin konfransın materialları məcmuə şəklində nəşr olunmuşdur. Professorlar M.Adilov, T.Əhmədov, Y.Yusifov, Ə.Şükürov, dosentlər F.Cəlilov, M.Çobanov, filologiya elmləri namizədləri N.Əsgərov, M.Hacıxəlilov və başqa müəlliflərin məqalələrində Azərbaycan və özbək onomastik vahidlərinin tarixi paralelliyi şərh olunmuş, ayrı-ayrı vahidlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri, həmçinin etimologiyası barədə orijinal fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycan onomastik vahidlərinin geniş şəkildə araşdırılması yenə də diqqət mərkəzindədir. Bununla əlaqədar V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrası 1990-cı il martın 28-də Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş II elmi-nəzəri konfrans keçirir. Konfransın işində 150-dən çox dilçi-alim iştirak edəcəkdir. Həmin alimlərdən 35 nəfəri Moskva, Tbilisi, Daşkənd, Səmərqənd, Alma-Ata, Ufa, Qarşi və s. şəhərlərdəndir. Əlavə edək ki, qonaqlarımızın məruzələri Azər-

baycan, yaxud türk onomastik vahidlərinin tədqiqi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Xalqımızın ulu keçmişini, o cümlədən etnoqrafiyasını, dilini və psixologiyasını yaşadan, milli etiket funksiyasını yerinə yetirən onomastik vahidlərin (xüsusi adların) araşdırılması bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirəcəkdir.

1990

XANLAR XANI BAYANDIR, XANIMLAR XANIMI BURLA

Türkün, xüsusilə Azərbaycan türkünün tarixini, məişətini, adət-ənənəsini, etik-estetik görüşlərini, mifik baxışlarını – bir sözlə, maddi və mənəvi dünyasını bütöv şəkildə əhatə və əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” türk mənşəli antroponimlərlə zəngindir. Dastandakı şəxs adları təkcə türk ərənlərinin adı kimi deyil, həm də türk dövlətçilik sistemi strukturlarını müəyyənləşdirmə, türkün etnogenetik tarixinin öyrənmə, dil tariximizin bir sıra səciyyəvi cəhətlərini aşkarlama, türkün qədim coğrafi koordinatlarını dəqiqləşdirmə baxımından maraqlıdır. Elə ona görə də dastandakı şəxs adlarına müxtəlif bucaqlardan yanaşılmalıdır.

Məlumdur ki, Bayandır “Kitabi-Dədə Qorqud”da ən yüksək rütbəli qəhrəmandır. Qam ğan oğlu xan Bayındır//Bayandır antroponimik modelindəki “Qam ğan” adının “baqi, ulu şaman”, “kahin baba”, “müqəddəs ata” mənası türkologiyada dəqiqləşdirilmişdir. “Qam ğan” semantik baxımdan dastandakı Dirse (allah adamı) və Ənsə (başda duran) adları ilə bir şaxədə birləşir.

Xanlar xanı titullu Bayındır//Bayandır antroponiminin apelyativi (yaranma əsasını təşkil edən söz) bay(bəy) titulu və şəkilçi morfemindən ibarətdir. “Bayındır” sözdəki “bay” tituluna “-la” şəkilçisinin sinonimi funksiya-

sında olan “-ı” şəkilçisinin qoşulması ilə “bayımaq” feli yaranır. Həmin fel qayıdış növdə işləndikdə “bayınmaq” şəklinə düşür. Təbii ki, qayıdış növ şəkilçisini qəbul etmiş “bayınmaq” feli təsirsizdir. “Bayındır” antroponiminin apelyativi (bayındır) isə təsirli feldir. Deməli, “Bayandır” antroponimindəki -dır təsirsiz feldən təsirli fel yarıdan qrammatik-leksik şəkilçidir, – fikrini söyləmək mümkündür. Həmin antroponim kök və şəkilçi morfemlərinə ayrılarsa, felin əmr şəklində (II şəxs təkdə) işləndiyi aydınlaşar. Bu da “Bayındır” antroponimini əmr cümləsinin çevrilməsi əsasında yaranan “Albeni”, “Günəçix” kimi qədim türk adları ilə bir sistemdə birləşdirir. Digər tərəfdən, təqdim etdiyimiz izahlar “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bayındırın ziyafət qurması, qənimətlər paylaması səhnələri ilə tam səsləşir. Deməli, “Xanlar xanı (xaqan) seçilən xalqı saxlamalıdır” prinsipi “Bayındır” antroponimində daşlaşmış vəziyyətdədir.

Dastanın II, III, IV boylarında işlənən “Boyu uzun Burla xatun” xanımlar xanımı kimi dəyərləndirilə bilər. Burla xatunun xanlar xanı Bayındırın qızı, bəylər bəyi Ulaş oğlu Salur Qazanın isə həyat yoldaşı olması onun Oğuz dövlətinin birinci xanımı, qadını olduğunu təsdiqləyir.

“Boyu uzun Burla xatun” adındakı “Boyu uzun” ləqəbi və “Burla” əsl şəxs adı Bayındır (Burla xatunun atası) adına uyğunlaşdırılmış, ahəngdarlıq, alliterasiya yaradılmışdır. Ədəbiyyatımızdakı “Boyu uzun Buray xanım” antroponimi də poetiklik baxımından “Boyu uzun Burla xatun” adı ilə səsləşir.

“Boyu uzun Burla xatun” adının “Boyu uzun” hissəsi gözəllik, qəşənglik simvolla ləqəbdir. “Burla” adına isə

müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Məsələn, A.Paşaya görə, “Burla” qədim türklərdə qurd mənasında olan “buri” sözü ilə bağlıdır. Qədim türk, eləcə də qədim və müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində “börü” sözü əsasında yaranan qadın adlarının müşahidə edilmədiyini, eyni zamanda qurd anlamlı “börü” sözünün qadın adlarının yaranma əsaslarına uyğun gəlmədiyini əsas götürərək “Burla” adının izahına başqa istiqamətdən yanaşmağı vacib hesab edirik.

Qədim türk dilindəki “ətir saçmaq” anlamlı bur(maq) sözü felin qayıdış növ (-ul) və arzu şəklinin şəkilçisi (-a) ilə işləndikdə “ətir saç” anlamlı “burula” yaranır. Həmin sözün 2-ci hecasında “u” saiti qısa deyildi üçün “burula” formasından “burla”ya keçid olur. Bu xüsusiyyət müasir danışıq dili və dialektlərimiz baxımından səciyyəvidir (Kaş döylə; kaş öylə). Deməli, “Burla kaş ətir saç, gözəl görünə mənasındadır” fikri real görünə bilər. “Burla”nın “Boyu uzun” ləqəbi də semantik baxımdan “ətir saç” mənası ilə gözəllik xəttində birləşir.

Müasir Azərbaycan toponimləri sistemindəki Dondardağ (Qazax), Dondarlı (Tovuz, Qubadlı) və s. kimi vahidlər “dondar” etnonimi əsasında formalaşmışdır. Maraqlıdır ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından olan “Dəli Dondar” adı da həmin etnonim əsasında yaranmışdır. Fikrimizcə, Dondar//Dondaz antroponiminin əsasını təşkil edən “dondar” etnonimi “ton+at+ar” konstruksiyasının inkişafı əsasında yaranmışdır. Çünki həmin konstruksiyada geyim anlamlı ton//don isminə qoşulan -at şəkilçisi ilə geyindirmək məzmunlu “tonatmaq” feli düzəlmişdir. Qədim türk dilində “tonatmaq” (geyinmək, geyindirmək) təkcə

paltar geyinmək, geyindirmək yox, həm də silahlanmaq, silahlandırmaq mənasında işlənmişdir. “Dədə Qorqud”dakı “Qılıc, süngi və çomaq və sair cəng alətin geydirib tonatdılar”, həmçinin M.Kaşğarının lüğətində işlənmiş “Ol meni tonatdı” cümlələri də “tonatmaq” sözünün geyinmək, geyindirmək mənasını təsdiqləyir.

Dastandakı “Mamaq”ın Dəmir Tonlu ləqəbi, “Qırçaq Məlik”in dəmir yaylı epiteti də “silahlanmış”, “döyüşə hazır” məzmunludur. Deməli, “tonatmaq” silahlanmaq, silahlandırmaq, döyüşdən qabaq hazırlıq görmək mənasındadır. “Tonatar” sözündəki “-ar” qədim türk dilində feli sifət şəkilçisi kimi səciyyəvidir. Bu mənada “tonatar” geyindirən, silahlandıran, döyüşə hazır edən mənasında qavranıla bilər. Bu da qədim türk etnonimləri sistemindəki “harada düşmən olsa, orada savaşılan” anlamlı çəpni (çəpəni); “yetişdiyi yerdə qılınc və çomaqla vuruşan” anlamlı salur; “böyük ordusu və əsgəri olan” anlamlı eymur; “qüvvətli və savaş sevən” anlamlı peçeneq və s. etnonimlərlə səsləşir. Digər tərəfdən, Q.Qeybullayev qeyd edir ki, Plutarxda “dondar”ların başçısı kimi göstərilən “Oltak” antroponimi gənc döyüşçü mənasındadır. Bu fakt da “dondar”ın “silahlandıran”, “döyüşə hazır edən” mənası ilə səsləşir.

“Ton+at+ar” konstruksiyasında t-d əvəzlənməsi və çoxhəcalılıqdan azhəcalılığa keçidlə bağlı olaraq 2-ci həcadakı “a” səsinin düşməsilə “dondar” forması yaranmışdır. Belə bir fonetik dəyişmə türk dilləri, xüsusilə Azərbaycan türkcəsinin tarixi fonetikasına baxımından normal haldır.

“DƏFTƏRİ-MÜFƏSSƏLİ- ƏYALƏTİ-TİFLİS”DƏ ANTROPONİMLƏR

1723-28-ci illərdə osmanlı imperiyasının məmurları tərəfindən tərtib olunmuş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”in Azərbaycan dilinə (türk dilinə) tərcümə edilərək, “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” (*Bakı, “Pedaqogika”, 2001. Giriş, tərcümə və qeydlər tarix elmləri namizədi Şahin Mustafayevə məxsusdur*) başlığı altında çap olunması təqdirəlayiqdir. Borçalı və Qazax bölgəsi ilə bağlı olan həmin mənbəyə istinad etməklə Azərbaycan tarixi, etnoqrafiyası, etimologiyası və iqtisadiyyatına dair yeni fikirlər söyləmək mümkündür.

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə vergi ödəyənlərin siyahısı yaşayış məntəqələri üzrə verilmişdir. Həmin siyahı XVII-XVIII əsr Azərbaycan antroponimləri sistemindəki kişi adlarının ümumi mənzərəsini tam əks etdirir. “Dəftər”də qadın adlarına rast gəlinmir. Bu, verginin kişilər tərəfindən ödənilməsi ilə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimlər sistemində daxil olan Qorqud, Qazan, Qaraca, Bamsı, Buğac, Qaragünə, Uruz, Dondar kimi antroponimlər “Dəftər”də, əsasən, eynilə işlədilib. Məsələn, Qorqud Mirzə oğlu, Bədirxan Qazan oğlu, Bamsı Çayam oğlu, Pirməhəmməd Qaragünə oğlu, Nəbi Dondar oğlu, Yaqub Qaraca oğlu, Əli Uruz

oğlu, Məhəmməd Buğa oğlu və s. “Dəftər”də müşahidə olunan Aydoğdu, Ərdoğdu, Gündoğdu, Qaraöküz, Dağ, Doğan, Yaraqlı və s. kimi qədim türk adları müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmir. Təqdim etdiyimiz antroponimlərdən Gündoğdu və Aydoğdu Yusif xas Hacibin “Kutadqu bilik” (1069) əsərindəki Gündoğdu və Aytoldu obrazları ilə, “Dağ” isə “Oğuz Qağan” dastanında “Dağ” adı ilə səsləşir. Bu tip antroponimlərin bir hissəsinin apelyativi müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizmdir. Məsələn, Ayıtmaz – ayıtmaq, Doğan – doğan, Dondar – dondar, Xızır – xızır. “Dəftər”dəki arxaik antroponimlərin əksəriyyətinin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir. Məsələn, Buyurmuş – buyurmaq, batdı – batmaq, Yekəsgər – yekə və əsgər, Sayılmış – sayılmaq, Guryol – gur və yol, Çubuqçu – çubuqçu, Öküz – öküz və s.

“Dəftər”də işlədilmiş antroponimik vahidlərin əksəriyyəti müasir antroponimlərimiz sistemində eynilə işlənir. Məsələn, Baba, Polad, Teymur, Əziz, Qorxmaz, Şahin və s. Müasir antroponimlərimiz sistemində fonetik deformatsiyalarla işlənən adlara da təsadüf olunur. Məsələn, Arslan – Aslan, Məqsud – Maqsud, Veysi – Veyis, Himmət – Hümmət, Timirxan – Teymur, Talib – Talib və s.

“Dəftər”dəki kişi adlarının bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində yalnız qadın adı kimi işlənir. Məsələn, Gülüş (Gülüş Durmuş oğlu), Sürəyya (Kürdhəsən Sürəyya oğlu), Ceyran (Süleyman Ceyran oğlu), Telli (Telli Pirməhəmməd oğlu) və s.

“Dəftər”də əsl şəxs adı kimi işlədilmiş vahidlərin bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində yalnız ləqəb

funksiyasındadır. Məsələn, Uzun, Qoçu, Sınıqçı və s.

“Dəftər”dəki əsl şəxs adlarının bir hissəsinin I komponenti ləqəblərdən ibarətdir. Məsələn, Korməhəmməd, Kəlməhəmməd, Nökərməhəmməd, Kürdhəsən, Yekəs-gər və s. Fikrimizcə, qeyd olunan antroponimlərin I komponenti kimi işlənmiş kor, kəl, nökar, kürd və yekə apelyativləri əsl şəxs adlarının I komponenti kimi yox, ləqəb kimi başa düşülməlidir. Çünki həmin apelyativlər əsl şəxs adlarını yaranma əsaslarına uyğun deyildir.

“Dəftər”də əsl şəxs adı kimi işlədilmiş vahidlərin bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində daha çox fəmi-liya kimi işlənməkdədir. Məsələn, Uluxan – Uluxanov, Ərəb – Ərəbov, Yüzbaşı – Yüzbaşov//Yüzbaşev, Xangəl-di – Xangəldiyev və s.

“Dəftər”dəki şəxs adlarını mənşəyinə görə 3 istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

– **Türk mənşəli antroponimlər** (*Adıgözəl, Teymur, Yolçu, Qoca, Dəmir...*);

– **Ərəb mənşəli antroponimlər** (*Məhəmməd, Əhməd, Nəbi, Cənnət, Həsən, Hüseyin, Beyt, Beytulla...*);

– **Fars mənşəli antroponimlər** (*Arzuman, Divan, Cavanşir, Seyran, Novruz...*).

Hesablamalar göstərir ki, XVII-XVIII əsr Azərbaycan antroponimləri sistemində fars mənşəli antroponimlər türk və ərəb mənşəli antroponimlərə nisbətən az işlənmişdir.

Mənbədə hibrid (qovuşuq) antroponimlərə də təsadüf olunur: Gülmahmud, Gülbudaq, Pırbudaq, Şahbudaq, Xanvəli, Şıxgəldi, Pirziya, Hacıları... Bu tip vahidlər müasir antroponimlərimiz sistemində az işlənir.

“Dəftər”də işlədilmiş ərəb mənşəli antroponimlərin bir qismi müasir antroponimiyamız baxımından arxaizm hesab olunur. Məsələn, Kafi, Həllac, Mömin, Heydəred-din, Ənbiya, Qiyam...

“Dəftər”dəki antroponimlərin leksik-semantik qrup-ları aşağıdakı kimidir:

Etnonimlər əsasında yaranan antroponimlər: Qara-manlı (Həsən Qaramanlı oğlu), Qacar (Qacar Kömür oğ-lu), Dondar (Nəbi Dondar oğlu), Quşçu (Budaq Quşçu oğ-lu)... Bu tip adlar müasir antroponimlərimiz sistemində ar-xaikləşsə də, toponimlərimiz sistemində mühafizə olun-mağdadır.

Toponimik vahidlər əsasında formalaşan antroponim-lər: Göyçə (İbrahim Göyçə oğlu), Dilcan (Molla Dilcan oğlu)...

Silah və sursat adları əsasında yaranan antroponimlər: Qılıc (Camal Qılıc oğlu), Topçu (Topçu Soltan oğlu), Ya-raqlı (Təhmasib Yaraqlı oğlu)...

Peşə və sənətlə bağlı olan antroponimlər: Dərzi, Zər-gər, Bərbər, Dəllək, Çoban, Sınıqçı və s. Bu tip antropo-nimik vahidlər Azərbaycan türklərinin, xüsusən də Qa-zax-Borçalı türklərinin məşğuliyyətini əks etdirir.

Titullar əsasında yaranan antroponimlər: Kətxuda, Çavuş, Əhmədçavuş, Xaqan, Gizir, Qalabəyi, Xan, Yüz-başı və s. “Dəftər”də “xan” titulu əsasında yaranmış antroponimlər üstünlük təşkil edir. Konkret desək, “xan” titulu 40-a qədər antroponimik vahidin ya birinci, ya da ki ikinci komponenti kimi iştirak etmişdir. Məsələn, Xanyu-sif, Xanəhməd, Xanməhəmməd, Xanqulu, Xangəldi, Xanverdi, Xanəli, Xanməqam, Məhəmmədxan, Qədim-

xan, Qaraxan, Nurxan, Törəxan, Vəlixan, Mirxan, İsmixan, Xocaxan, Camoxan, Doluxan, Uluxan, Babaxan, Turxan, Muradxan...

İslam dini ilə bağlı olan antroponimlər: Aşur, Əli, Məhəmməd, Mehdi, Cənnət, İsmayıl, Əhməd, Nəbi və s.

Təbiətlə bağlı olan antroponimlər: Ayaz, Qarlı, Qarayağdı, Boran, Qargəldi, Duman, Şahboran və s. Bu tip antroponimik vahidlərin əksəriyyətinin apelyativi türk mənşəlidir.

Heyvan adları əsasında formalaşan metaforik antroponimlər: Arslan//Aslan, Buğa, Öküz, Quzu, Qaraöküz, Ceyran, Doğan (Qartal), Şahin, Laçın...

Müsbət emosiyalarla bağlı olan antroponimlər: Xanverdi, Xangəldi, Adıgözəl, Sevindik, Uğur, Gözüm, Güllüş, Gözəl, Dilək.

Qiymətli daş-qaş adları əsasında yaranan antroponimlər: Almaz, Gümüş.

Təxəllüs əsasında yaranan əsl şəxs adları: Füzuli (Füzuli Süleyman oğlu). “Dəftər”də bu cür adlar yox dərəcəsidədir. XVIII əsr Azərbaycan şəxs adları sistemində Məhəmməd Füzulinin təxəllüsü əsasında şəxs adının yaranması tarixi antroponimikamız baxımından maraqlıdır.

“Dəftər”dəki antroponimik vahidlərin bir qismi həm də toponim funksiyasındadır. Məsələn, Yolqulu – Yolqulu kəndi, Baydar – Baydar nahiyəsi, Qaraöküz – Qaraöküz qışlağı, Yüzbaşı – Yüzbaşı oğlu Vəli ağa qışlağı və s.

Aydın, Elxan, Qorxmaz, Güllüş kimi adların məişətimizə C.Cabbarlının pyeslərindən daxil olması, Samur adının “Samur-Dəvəçi” kanalının çəkilişi ilə bağlılığı, Babək

adının əsl şəxs adı kimi yalnız Sovet hakimiyyəti illərində işlənməyə başlanması Azərbaycan onomalogiyasında xüsusi olaraq vurğulanıb.

Nümunə olaraq Osman Mirzəyevin fikirlərini təqdim edirik: “Aydın adı Türkiyədə çoxdan məşhurdur. Lakin Azərbaycan məişətinə onu ilk dəfə C.Cabbarlı gətirib”¹, “Elxanilər Azərbaycanda güclü dövlət yaratmışdılar. Lakin bununla belə daşdıqları titul ada çevrilmədi, öz şanşöhrəti ilə heç kəsi ilhamlandırmadı. C.Cabbarlının yaratdığı xilafət və xurafat düşməni, el əsgəri və sərkərdəsi Elxan isə sevildi. Onun adı tezliklə Azərbaycanda ən çox yayılmış, bu gün də ən çox qoyulan adlardan birinə çevrildi”², “... tanıdığımız Samurlar otuzuncu illərin sonunda, Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində dünyaya gəlib. Bu isə o zaman idi ki, Samur çayından Samur-Dəvəçi kanalı çəkilirdi... Böyük ictimai hadisə şəxs adlarına təsir etməyə bilməzdi”³, “Nə qəhrəman Babəkdən əvvəl, nə də ondan min il sonra bu ada azərbaycanlılar arasında rast gəlmirik. İgid Babəkimizin adını məscidlər, müctəhidlər əsrlər boyu xalqdan gizlətməmişlər. Yalnız Sovet hakimiyyəti illərində alimlərimiz, ədiblərimiz, incəsənət xadimlərimiz qəhrəmanı öz elinə tanıtdırıb, sevdirmişlər”⁴ və s.

Müəllifin izahları qeyd olunan antroponimlərin XX əsrin 20-ci illərindən sonra yarandığını göstərir. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” isə Osman Mirzəyevin fikirlərinin qeyri-dəqiq olduğunu təsdiqləyir. Belə ki, həmin

1 *Osman Mirzəyev*. “Adlarımız”. Bakı, 1986, səh.19.

2 Yenə orada, səh.72-73.

3 Yenə orada, səh.195.

4 Yenə orada, səh.38.

mənbənin 67-ci səhifəsində Aydın (Əli Aydın oğlu), 29-cu səhifəsində Elxan (Elxan Nəbi oğlu), 35-ci səhifəsində Babək (Əli Babək oğlu) 55-ci səhifəsində Qorxmaz (Səid Qorxmaz oğlu), 100-cü səhifəsində Gülüş (Gülüş Durmuş oğlu), 155-ci səhifəsində Samur (Samur Dilənçi oğlu) antroponimi işlədilmişdir. Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, haqqında bəhs etdiyimiz şəxs adlarının Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmə tarixi ən azı XVII yüzilliklə bağlıdır.

“Dəftər”dəki antroponimləri quruluşuna görə 3 istiqamətdə sistemləşdirmək olar:

Sadə quruluşlu antroponimlər (*Aydın, Bayram, Bulaq, Ceyran, Öküz...*);

Düzəltmə quruluşlu antroponimlər (*Sabunçu, Topçu, Dəmirçi, Köçər, Çıraqlı, Mehmanlı, Ələmdar, Bəşiri, Şikari...*);

Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər (*Atlıxan, Tanrıverdi, Babaqoca, Gündoğdu, Yeldəmir, Qaraöküz, Qarabayaz, Ocaqqulu...*).

“Dəftər”də düzəltmə quruluşlu antroponimlər sadə və mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə nisbətən az müşahidə edilir. Əlavə edək ki, mürəkkəb quruluşlu antroponimlər sistemində tanrı, qulu və pir komponentli vahidlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, tanrı (Tanrıverən, Tanrıverdi, Tanrıvermiş, Tanrıqulu...), qulu (Allahqulu, Ocaqqulu, Əliqulu, Bayramqulu...), pir (Piri, Pirverdi, Pirsudaq, Pirağa, Pirəli...).

Təqdim etdiyimiz tezislər “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlədilmiş antroponimlərin kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilməsinin vacibliyini bir daha təsdiqləyir.

2004

XÜSUSİ ADLARIN HƏRTƏRƏFLİ TƏDQIQI

Xalqın tarixi, məişəti, mədəniyyəti, dünyagörüşü, psixologiyası və dilini yaşadan onomastik vahidlərin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda bu nəcib və xeyirxah iş 60-cı illərdən başlanmış, bu sahəyə aid müxtəlif məqalə, monoqrafiya və namizədlik dissertasiyaları yazılmışdır. Lakin onomastik vahidlərin elmi cəhətdən araşdırılmasının mühüm problemlərini həll etmək üçün konfrans keçirməyə ehtiyac duyulurdu. 1986-cı ilin noyabrında V.İ.Lenin adına API-də “Azərbaycan onomastikasının problemlərinə həsr olunmuş ali məktəblərarası respublika konfransı”nın keçirilməsi də belə bir zərurətlə bağlı idi.

Həmin konfransın materialları institutumuzun nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur (Redaksiya heyəti: professor A.M.Qurbanov – elmi redaktor, professor B.Budaqov, professor Y.Yusifov, dosent T.Əhmədov, dosent Ə.Şükürov, filologiya elmləri namizədi A.Hacıyev – məsul katib).

Məcmuə Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor A.M.Qurbanovun “Azərbaycan onomastikası tədqiqinin vəziyyəti və dilçiliyin qarşısında duran vəzifələr” adlı məqaləsi ilə başlanır. Burada Azərbaycan onomastikasının tarixi, inkişaf problemləri, onomastik vahidlərin tədqiqində qədim tarixi mənbələrə istinad və s. məsələlər geniş şəkildə şərh olunmuş, eləcə də toponimlərin

tədqiqi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, onların konkret yolları müəyyənləşdirilmişdir. Toponimlərin antroponim, etnotoponim, hidrotoponim, zootoponim, fitotoponim, ictimai-siyasi xarakterli toponim, kosmotoponim, təsviri toponim kimi qruplaşdırılmasının məqsəddəyğunluğu da öz əksini tapmışdır.

142 məqalədən ibarət olan konfrans materialları antroponimika, etnonimika, toponimika, hidronimika, zoonimika, poetik onomastika, digər onomastik problemlər adlı bölmələrdə verilib.

Antroponimika adlanan birinci bölmə 30 məqalədən ibarətdir. Burada əsl şəxs adları, eləcə də ləqəb və təxəllüs kimi köməkçi ad kateqoriyalarının ən səciyyəvi cəhətləri işıqlandırılıb.

Etnonimika bölməsindəki məqalələrdə xalqımızın etnogenezində xüsusi rol oynayan qamər “kimmer”maq, qırçaq, təklə, tulus, qacar, kəngərli, şatırlılar və s. etnonimlər (tayfa adları) barədə daha ətraflı məlumat verilmiş və onların linqvistik xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Etnonimlərin struktur-linqvistik təhlilinə həsr olunan məqalədə (E.Z.Əhmədova) etnonimlərin leksik (abdal, alpoud, boyat, qırçaq, xəzər, türk, ilxıçı), morfoloji (qırıqlı, abdalı, qullar, türklər, cəfərli, xəlilli, təbrizli, xoylu) və sintaktik (abdullauşağı, hürüuşağı, ərəbuşağı) üsulla yaranmasından bəhs olunmuş və hər bir üsul uyğun nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Toponimika adlanan üçüncü hissə 47 məqalədən ibarətdir. Bu hissədə Qız qalası, Şamxor, Avaran, Dərələyəz, Bərdə, Quşçu, Qazançı, Xındırstan, Ordubad və s. toponimlər haqqında geniş məlumat verilmişdir. B.Buda-

qov, Y.Yusifov, S.Mollazadə, O.Molçanova, Ə.Cavadov, X.Xanmaqomedov, F.Şahbazov və başqalarının toponimik vahidlərin tarixi-lingvistik təhlilinə həsr olunmuş məqalələri elmiliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Hidronimika bölməsindəki məqalələrdə mikro və makro hidronimlərdən bəhs olunur, hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, yaranma yolları və mənşəyi sistemli şəkildə araşdırılır.

Poetik onomastika bölməsində klassik və müasir ədəbiyyatımızda işlənən ayrı-ayrı adların üslubi xüsusiyyətləri izah edilib. Bu mənada “Folklorda işlənən şəxs adlarının poetik xüsusiyyətləri” (Q.Mustafayeva), “Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti” (Q.Kazımov), “Nizaminin əsərlərində etnik adlar” (Ə.Şükürov), “C.Məmmədquluzadənin nəsr və dram əsərlərindəki toponimlər və danışiq dili” (Q.Bağirov) və s. kimi məqalələr maraqla qarşılanır.

Sonuncu bölmə “Digər onomastik problemlər” adlanır. Burada onomastik vahidlər və apelyativlər arasındakı leksik-semantik əlaqədən, terminlərin formalaşmasında onomastik leksikanın rolundan, Azərbaycan leksikoqrafiyasında onomastik vahidlərin əks olunmasından, adların qısaldılmasının qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

“Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları” xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, dilini, etnoqrafiyasını və sair öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir. Əminik ki, bu materiallar Azərbaycan onomastikasının inkişafına müsbət təsir göstərəcək.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ONOMALOGİYASI

Azərbaycan dilçiliyində xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti və psixologiyasını əsrlərdən bəri yaşadan onomastik vahidlərin hərtərəfli tədqiqinə son dövrlərdə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Azərbaycan onomastikasının ayrı-ayrı sahələrinə məqalə, monoqrafiya, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları həsr edilmiş, eyni zamanda V.İ.Lenin adına API-də 2 dəfə elmi-nəzəri konfrans keçirilmişdir. Lakin onomastikanın ümumi-nəzəri məsələləri, onomastik vahidlərin sistemli şəkildə tədqiqi, antroponimlərin formalaşma dövrlərinin müəyyənləşdirilməsi, bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri və s. məsələlərə az diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor A.M.Qurbanovun “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən bu yaxınlarda nəşr olunan “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (1988) kitabı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Kitab giriş, 2 hissə və 16 fəsildən ibarətdir. “Onomalogiyanın ümumi-nəzəri məsələləri” adlanan I hissədə onomastika anlayışı, onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyi və sistemi, onomalogiya və onun yarımşöbələri, onomalogiyanın növləri geniş şəkildə şərh edilmişdir. Burada onomalogiyanın dilçilik şöbələri ilə yana-

şı, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, astronomiya, epiqrafika, estetika ilə əlaqəsi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, həmin elm sahələrinin onomastik vahidlərin tədqiqində, onun daha dərindən araşdırılmasında rolu və əhəmiyyəti konkret faktlarla izah olunmuşdur.

Prof.A.M.Qurbanov onomastik mənbə, onların növləri (qədim abidələr, yazılı ədəbiyyat, şifahi ədəbiyyat, elmi ədəbiyyat, qədim və müasir lüğətlər, qədim və müasir xəritələr, dialekt və şivələr, qohum dillər, arxiv materialları və s.) və prinsipləri ilə yanaşı, onomastik materialın toplanmasının forma və üsulları, onomastik lüğətlərin tərtibi və əhəmiyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir, eyni zamanda həmin mənbə və materialların onomastika elmi üçün zəruri, həm də bir açar rolu oynadığını işıqlandırır.

Kitabın 2-ci hissəsi “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” adlanır. Burada Azərbaycan onomastik vahidlərinin türkologiyada, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində tədqiqi tarixi sistemli şəkildə araşdırılır, hər bir əsər təhlil süzgəcindən keçirilir, onun mənfəi və müsbət cəhətləri göstərilir.

Əsərdə diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də komponentlərin miqdarına görə onomastik leksikanın tərkibi məsələsinin tədqiqidir. Belə ki, birkomponentli (Asəf, Babək – antroponim, Gəncə, Quşçu – toponim, bayat, oğuz – etnonim), ikikomponentli (Əzizağa, Qızıyetər – antroponim, Balatəklə, Başgöynük – toponim) və çoxkomponentli (Xırmançaynarbinə, xalatalabinə – toponim) onomastik vahidlər ayrılıqda tədqiqata cəlb edilmiş və çoxkomponentliyin daha çox yer adları, idarə və təşki-

lat adlarında müşahidə edilməsi əsaslandırılmışdır.

Onomastik leksikanın dil mənsubiyyətinə görə tədqiqi ilə daha çox məşğul olan müəllif belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan antroponimlərinin 70, etnonim və hidronimlərinin isə 100 faizi milli dil vahidləri əsasında formalaşmışdır. Bununla bərabər, A.Qurbanov Azərbaycan onomastik vahidləri sistemindəki monqol, ərəb, fars, gürcü, erməni və rus dillərinə məxsus onomastik vahidlərin mövqeyi və işlənmə tarixini də sistemli şəkildə araşdırıb.

Kitabda adi, qeyri-adi və bədii antroponimlər, şəxs adı, ata adı, familiya, ləqəb, təxəllüs və titulların leksik-semantik xüsusiyyətləri, yaranma yolları zəngin faktlarla göstərilmiş, həmçinin Azərbaycan onomastikasında ilk dəfə olaraq antroponimlərin inkişaf dövrləri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif antroponimlərin formalaşmasını 4 əsas dövrə bölür:

- 1) *Qədim dövrlərdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər);*
- 2) *XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri;*
- 3) *XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri;*
- 4) *XX əsrdə Azərbaycan antroponimləri.*

Hər bir dövrün xarakterik xüsusiyyətləri, eyni zamanda ictimai-siyasi şəraitin antroponimlərin işləklilik mövqeyinə təsiri məsələləri dövrlər üzrə təhlil edilir. “Antroponimlər” hissəsində müxtəlif fonetik variantlarda erməni (Beqlar, Gumuş, Temur, Aydamir, Elçibek) və gürcü (Nodar, Temuri, Mirza, Nariman) dillərində işlənən Azərbaycan antroponimləri də linqvistik tədqiqata cəlb edilmişdir.

A.Qurbanov onomastikanın əsas sahələrindən olan etnonim, toponim, hidronim, zoonim, kosmonim və kte-

matonimlərin yaranma yolları və leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş, “uyğur”, “muğ”, “quşçu”, “təklə” etnonimlərinin, Biçənək, Salyan, Güzdək toponimlərinin, Albançay, Qanlı göl, İncəçay hidronimlərinin etimologiyası barədə yeni fikirlər söyləmişdir. Məsələn, müəllif tarixi faktlarla əsaslandırır ki, Şahbuz rayonu ərazisində olan “Biçənək” toponimi “peçenek” etnonimi ilə, “Qanlı göl” hidronimi isə qədim türk tayfası olan “kanqlı” ilə bağlıdır.

Prof.A.M.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabı Azərbaycan onomastikasının sürətli inkişafı üçün ən dəyərli mənbə rolunu oynayacaqdır.

1988

“POETİK ONOMASTİKA”

Azərbaycan dilçiliyində bədii əsərlərin onomastikası sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Bu mənada Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor A.M.Qurbanovun “Poetik onomastika” (1988) kitabının rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Professor A.M.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1985), “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” (1986) kitablarında poetik onomastikanın ayrı-ayrı sahələrini tədqiq etməyin dilçiliyimiz üçün təxirəsalınmaz vəzifə olduğunu göstərmişdir. Müəllif “Poetik onomastika” kitabında bu boşluğu aradan qaldırmağa çalışmışdır.

Kitabın giriş hissəsində bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, etnik adlar, onomastik vahidlərin obrazlılığı, bədii əsərlərdə xüsusi ad yaradıcılığı kimi məsələlərdən bəhs edilir. “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları” fəslində şifahi ədəbiyyatın bəzi onomastik üslubi xüsusiyyətləri işıqlandırılır. Müəllif folklor nümunələrində hidronimlərin rəmzi mənada işlənməsi, antroponimlərin süjetin məzmunu ilə əlaqələndirilməsi, qadın adlarının əksəriyyətinə hörmət ifadə edən “xanım” sözünün qoşulması, şəxs adlarını həmqafiyə əsasında formalaşması, toponimlərdən bayatılarda istifadə və s. haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Həmin fəsilə yazılı ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri də izah

olunur. Müəllif yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlərdən iki istiqamətdə istifadə edildiyini göstərir: xalq tərəfindən yaranan və rəsmi dövlət sənədlərində əks olunan real onomastik vahidlər; ancaq yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan onomastik vahidlər.

Kitabın “Onomastik vahidlərdən istifadə olunmasının məqam və formaları” fəslə də maraqlıdır. Burada yazıçının onomastik vahidlərdən əsərin süjetinə, quruluşuna, ideya və məzmununa uyğun şəkildə istifadə etməsindən bəhs olunur. Müəllif göstərir ki, bəzən yazıçılar real adlardan satirik və yumoristik ifadə vasitəsi kimi, obrazlılıq, yüksək bədii keyfiyyət yaratmaq üçün istifadə edirlər.

Kitabda yazıçı onomastikasının təhlili də elmi həllini tapmışdır. A.Qurbanov ilk dəfə olaraq bu sahəyə toxunmuş və fikirlərini Ə.Haqqverdiyevin əsərlərindəki onomastik vahidlərlə əsaslandırmışdır.

1988

“ÜMUMİ DİLÇİLİK”

Ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan “Ümumi dilçilik” fənni filoloq kadrların hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində, onların dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri ilə daha yaxından tanış olmalarında mühüm rol oynayır. Bu mənada Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş fundamental monoqrafiya və dərsliklərin müəllifi, “Azərbaycan onomastika məktəbi”nin yaradıcısı, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovun “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən bu yaxınlarda çap olunmuş “Ümumi dilçilik” kitabı təqdirəlayiqdir.

Öncə qeyd edək ki, geniş elmi-nəzəri ümumiləşdir-mələr aparma, dilçiliyin dinamik inkişafı prosesinə dialektik və obyektiv münasibət bəsləmə, şərh olunan hər bir dil hadisəsini konkret faktlarla əsaslandırma, orijinal fikirləri qətiyyətlə müdafiə etmə, tarixiliklə müasirliyi vəhdətdə götürmə və s. keyfiyyətlər bütün əsər boyu göz-lənilmişdir.

Dilçilik elminin obyektı, elmi və və əməli əhəmiyyəti, yaranması və inkişafı, ictimai (ədəbiyyatşünaslıq, mətn-şünaslıq, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, pedaqogika, tarix, sosiologiya, estetika) və qeyri-ictimai (antropologiya, fiziologiya, fizika, coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat, kibernetika, texnika) elmlərlə əlaqəsi əsərin “Dilçiliyin ümumi

problemləri” adlanan bölməsində izah olunmuşdur.

Əsərin əsas keyfiyyətlərindən biri də görkəmli dilçilər, dilçilik cərəyanları və dilçilik məktəbləri barədə qısa və yığcam məlumatların verilməsidir.

Dilçilik tarixini bütün ardıcılığı ilə izləyən müəllif müasir dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrindən, konkret desək, semasioloji nəzəriyyənin, onomastikanın, dünya dillərindəki universallıq, ümumbəşəri dil və vahid yazı sisteminin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyindən bəhs edir. A.Qurbanov linqvistik tərcüməşünaslığın əsaslarını inkişaf etdirmək, əlifba və orfoqrafiyanı təkmilləşdirmək, terminologiyayı zənginləşdirmək, ədəbi tələffüz normalarını dəqiqləşdirmək və s. kimi problemlər barədə maraqlı mülahizələr söyləyir ki, bu da xüsusi və ümumi dilçiliyin müasir inkişafını bu və ya digər şəkildə istiqamətləndirir.

Dilçiliyin sahələri (nəzəri və tətbiqi, ümumi və xüsusi) və şöbələri (fonetika, leksikologiya, onomalogiya, etimologiya, derivatologiya, morfologiya, sintaksis, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, tərcüməşünaslıq) ümumdilçilik aspektində şərh edilərkən fikri təsdiq üçün daha çox Azərbaycan dili vahidlərinə müraciət olunmuşdur.

Dilin mahiyyəti, mənşəyi, işarəviliyi sistemi və inkişafı məsələləri əsərin “Dil və onun xüsusiyyətləri” bölməsində; dünya dilləri, dillərin morfoloji və geneoloji bölgüsü “Dillər və onların təsnifi” bölməsində; dil və yazı, yazının tipləri (şəkli, fikri, heca, səs), durğu işarələri, istiqamətinə görə yazıların təsnifi (üfüqi, şaquli), əlifba problemi, stenoqrafik yazı, müasir dövrdə stenoqrafiyaya

olan tələb məsələləri isə “Yazı nəzəriyyəsi məsələləri” bölməsində verilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, əsərdə bəzi qüsurlar da müşahidə edilir. Məsələn, dilin fonetik, ləksik, semantik, morfoloji və sintaktik sistemi məsələləri “Dilçiliyin şöbələri” fəslində verilsə idi, daha yaxşı olardı. Çünki burada dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələri izah edilərkən onlara uyğun sistemdən də danışmaq olar. Yaxud dilin mahiyyəti və mənşəyi məsələləri 2 bölmədə deyil, 1 bölmədə şərh olunsa, daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etdiyimiz qüsurlar əsərin elmi dəyərini azaltmır.

Professor A.Qurbanovun mövzu əhatəliliyi, elmi dərinliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən “Ümumi dilçilik” (I hissə) kitabından ali və orta məktəblərin dil-ədəbiyyat müəllimləri, aspirantlar və tələbələr faydalana bilərlər.

1990

PROFESSOR AFAD QURBANOV – ONOMASTİKA MƏKTƏBİNİN YARADICISI

Dilçilik tarixində Qazan, Moskva, Cenevrə, Paris və s. kimi dilçilik məktəblərinin rolu xüsusilə qiymətləndirilir. Bu məktəblər ümumi dilçiliyə fundamental əsərlər bəxş etmiş, onun elmi-nəzəri əsaslarının inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan dilçiliyi və türkologiyada onomalogiyanın sürətli inkişafı da professor Afad Qurbanovun yaratdığı onomastika məktəbinin məntiqi nəticəsidir. Akademik M.Şirəliyev 1988-ci ildə yazdığı “Azərbaycan onomastika məktəbi və onun gələcəyi” adlı məqaləsini A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabının təhlilinə həsr edib. Müəllif göstərir: “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” əsəri təkcə bizim dilçiliyimiz üçün deyil, dünya türkoloji dilçiliyi üçün də çox qiymətlidir. Mən tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, Afad Qurbanov bu əsəri ilə Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur”.

N.Tusi adına ADPU-da “Onomastik problem laboratoriyası”nın yaradılması, Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş respublika konfranslarının keçirilməsi Afad Qurbanovun gərgin əməyi sayəsində reallaşmışdır. Məhz Afad Qurbanovun rəhbərliyi ilə onomalogi-

yanın problemlərinə dair müxtəlif mövzularda onlarca namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Görkəmli alimin rəhbərliyi ilə təkcə Şimali Azərbaycandakı onomastik vahidlər deyil, həm də Cənubi Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstandakı türk mənşəli onomastik vahidlər, xüsusilə toponimlər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Fəxrlə qeyd etmək lazımdır ki, alimin onomalogiya problemləri ilə bağlı tədqiqat apararı aspirant və dissertantları təkcə Şimali Azərbaycandakı kadrlarla məhdudlaşmır. İndi Türkiyə, İran, Rusiya, Moldova, Gürcüstan kimi ölkələrdə Afad Qurbanovun rəhbərliyi ilə onomastik tədqiqatlar aparılır.

Afad Qurbanovun “Onomastika məktəbinin yaradıcısı” kimi formalaşmasında, təbii ki, onomalogiyaya həsr edildiyi əsərləri xüsusi rol oynamışdır. Onun onomalogiya məsələlərinə dair 100-ə qədər məqaləsi və bir neçə monoqrafiyası çap olunmuşdur. Afad Qurbanovun onomalogiyaya aid ilk əsəri 1961-ci ildə çap olunan “Ad nədir və uşağa necə ad qoymalı?” məqaləsidirsə, ən fundamental əsəri 1988-ci ildə çap olunan “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabıdır. Müəllifin onomalogiyaya dair tədqiqatlarında xüsusi adların qrupları və yarımqrupları türkologiyada ilk dəfə olaraq müəyyənləşdirilmiş, onomalogiyanın elmi-nəzəri əsasları hazırlanmışdır.

Onomalogiyanın dilçilik şöbələri ilə bərabər, tarix, sosiologiya, etnoqrafiya, coğrafiya, astronomiya, epiqrafika və estetikə ilə əlaqəsini nəzəri cəhətdən əsaslandıran, onomastik tədqiqatların məhz həmin elmlərin sintezi əsasında aparılmasının vacibliyini söyləyib, onu öz tədqiqat-

larına tətbiq edən də Afad Qurbanovdur. Bunun nəticəsidir ki, müəllifin Albançay, Biçənək, Qanlı göl, Güzdək, İncəçay və s. toponimlərlə bağlı etimoloji araşdırmaları təbii qarşılır. Yaxud antroponimlərin formalaşma və inkişaf dövrlərinin dəqiqləşdirilməsi, onomastik vahidlərin leksik-semantik qruplarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı söylədiyi fikirlər orijinal və inandırıcıdır.

Azərbaycan onomastik vahidlərində areallıq, poetik onomastika, onomastik terminlər lüğəti, onomastik mənbələrin növləri və onlardan istifadə etmənin prinsipləri, onomastik vahidlərin orfoqrafiya və orfoepiyasının nəzəri əsasları, onomastik vahidlərdə tək və çoxkomponentlik, çoxkomponentliyin daha çox idarə və təşkilat adlarında işlənməsi və s. kimi problemlər Afad Qurbanovun onomalogiyaya dair tədqiqatlarında elmi həllini tapmışdır.

Dilçiliyimizin ağsaqqalı Afad Qurbanov onomalogiyanın elmi-nəzəri və tətbiqi problemlərinə dair tədqiqatlarını davam etdirir.

1999

DİLÇİLİYİMİZİN AĞSAQQALI

Adı Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə bir sırada çəkilən, türk və Avropa dilçiləri tərəfindən orijinal konsepsiyalar müəllifi kimi rəğbətlə qəbul edilən, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovun 70 yaşı tamam olur. Dünya şöhrətli alim 1929-cu il yanvar ayının 10-da indi erməni tapdağında inləyən qədim Borçalının Qızıl Şəfəq kəndində (indi Ermənistan Respublikasının Kalinino rayonu) dünyaya gəlib. Uşaqlığı, ilk təhsil illəri də sazlı-sözlü Borçalı elində keçib.

Afad Qurbanov Gürcüstan Respublikasının Hamamlı orta məktəbində müəllim və direktor, V.İ.Lenin adına API-də (indiki N.Tusi adına ADPU) dekan müavini, dekan, kafedra müdiri, rektor vəzifələrində işləməklə yanaşı, həmişə müəllimliklə alimliyi qovuşdurmağı bacarmışdır. Görkəmli alimin formalaşmasında xüsusi rolu olan, ona elmin dərinliklərinə enməyi təlqin edən mərhum professor Ə.Dəmirçizadə 48 il əvvəl yazırdı: “A.Qurbanov oxuduğu müddətdə istər yazmış olduğu kurs işlərində, istərsə tələbə elmi dərnəklərindəki çıxış və məruzələrində özünün dilçilik elminə həvəskar olduğunu göstərmişdir. O, bu sahədə işləyərsə, gələcəkdə yaxşı bir mütəxəssis

ola biləcəyi ümidini verməkdədir”. Bu fikirlərin nə qədər uzaqgörənliklə ifadə edildiyinə heyran olmaya bilmirsən. Çünki A.Qurbanov minlərlə filoloq-müəllim, 50-dən çox elmlər namizədi və doktoru yetişdirmiş, dilçilik, pedaqogika və metodikaya dair 60-dan çox kitab, 500-ə qədər məqalə çap etdirmişdir.

Aspirantlıqdan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvlüyünə qədər şərəfli bir tədqiqatçı yolu keçən A.Qurbanov 1962-ci ildə prof.Ə.Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə “S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin dili və üslubu” mövzusunda namizədlik, 1968-ci ildə isə “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində fonetika Ə.Dəmirçizadə və A.Axundovun, leksikologiya S.Cəfərovun, dialektologiya M.Şirəliyevin, morfolojiya M.Hüseynzadənin, sintaksis Ə.Abdullayevin, dil tarixi H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə və T.Hacıyevin, morfonologiya F.Cəlilovun, onomalogiya isə A.Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Onun onomalogiyaya dair 100-ə qədər məqaləsi “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” (1986), “Poetik onomastika” (1988), “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (1988) kimi sanballı monoqrafiyaları çap olunmuşdur. Bu əsərlərdə onomastik vahidlərin tədqiqi tarixi, onomastik mənbələr, onomalogiyanın elmi-nəzəri məsələləri kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq antroponimlərin inkişafı dövrlərini müəyyənləşdirən, hər bir dövrün səciyyəvi cəhətlərini konkret dil faktları ilə əsaslandırın da A.Qurbanovdur.

Professor A.Qurbanovun Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabının elmi dəyəri barədə Xəlil Açıqgöz yazır: “Möhtərəm professor Afad Qurbanov illərdən bəri gözlədiyimiz türk onomastikasının nəzəri və əməli problemlərini böyük bir diqqətlə işləmişdir. Ona nə qədər təşəkkür etsək, azdır. Kitabın qısa zamanda Türkiyə türkcəsinə nəşrini təmənna edirik. Əsər ölkəmizdə də nəşr edilərsə, türk onomastika araşdırmaları daha aydın işıqlandırılar”. Akademik M.Şirəliyevin “Azərbaycan onomastika məktəbi və onun gələcəyi” adlı məqaləsi də həmin kitabın təhlilinə həsr edilmişdir. Akademik M.Şirəliyevin məqaləsində göstərilir: “A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı əsəri təkcə bizim dilçiliyimiz üçün deyil, dünya türkoloji dilçiliyi üçün də çox qiymətlidir. Mən tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, Afad Qurbanov bu əsəri ilə Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur”. Azərbaycan dilçiliyində öz orijinal tədqiqatları ilə ad-san qazanmış onlarla alim, o cümlədən bu sətirlərin müəllifi də məhz A.Qurbanovun “Onomastika məktəbi”nin yetirmələridir.

Professor A.Qurbanov eyni vaxtda müxtəlif problemlər üzərində işləməyi bacaran tədqiqatçıdır. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, müəllifin 1993-cü ildə fərqli problemlərə həsr edilmiş “Ümumi dilçilik” – II cild, “Türkoloji dilçilik”, “Azərbaycanlı adları: Uşağa necə ad seçməli?” kimi fundamental əsərləri işıq üzü görmüşdür.

Elmi yaradıcılığa “Şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərindəki yerli şivə və qalıqlarına qarşı mübarizə” (1956) adlı məqalə ilə başlayan yorulmaz tədqiqatçı Azərbaycanda və bütün türk dünyasında “Dilçiliyin sistemi” (1976),

“Dilçiliyin tarixi” (1976), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1967, 1985), “Bədii mətnin linqvistik təhlili” (1986), “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (1988), “Ümumi dilçilik” I-II cildlər (1989-1993), “Dünyanın dil ailələri” (1994) və s. kimi sanballı əsərləri ilə məşhurdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetika, qrafika, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya və digər sahələri A.Qurbanovun 1967-ci ildə çap etdirdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında sistemli şəkildə, sinxronik prizmadan tədqiq edilmişdir. Əsər barədə rus türkoloqu, akademik A.N.Kononovun fikri maraqlıdır: “A.M.Qurbanovun kitabı yalnız Azərbaycan dili materiallarını deyil, həm də başqa türk dillərinin materiallarını əhatə edən mövzuları işıqlandırır”.

A.Qurbanov ümumi dilçilik problemlərinə xüsusi diqqət yetirən alimlərdəndir. Onun əsərlərində dünya dillərindəki universallıq, ümumbəşəri dil və vahid yazı sisteminin inkişaf etdirilməsi, terminologiyanın zənginləşdirilməsi kimi problemlər barədə maraqlı təhlillər verilmişdir.

S.Vurğunun dram əsərlərinin dil baxımından təhlili, ümumi türkologiyada türkoloji dilçiliyin yeri və funksiyası, müasir türk dillərinin qruplaşdırılması və onun Altay dilləri sistemində yeri, onomalogiyaya dair terminlər lüğətinin hazırlanması, apelyativlərlə onomastik vahidlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi, onomastik vahidlərin komponentlərinə görə qruplaşdırılması, onlarca onomastik vahidin etimologiyasının dəqiqləşdirilməsi kimi problemlər ilk dəfə A.Qurbanovun yaradıcılığında elmi həllini tapmışdır.

A.Qurbanov Azərbaycan dilçiliyi tarixində elmi konfransların təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı kimi şöhrətlənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş altı respublika konfransı, “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri” (1987), “Azərbaycan terminologiyası problemləri” (1988), “Ortaq türk dili problemləri” (1999) və s. konfranslar məhz Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Afad Qurbanov Alma-Ata, Ankara, Bişkek, Daşkənd, Moskva, Tbilisi və s. şəhərlərdəki ən tanınmış türkoloqları həmin konfranslara dəvət etməklə, bir tərəfdən, konfransların əhatə dairəsini genişləndirmiş, digər tərəfdən, onu ümumtürk səciyyəli bir elmi məclisə çevirə bilmişdir.

A.Qurbanovun əsərləri Almaniya, Rusiya, İran, Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və s. ölkələrdə yayılıb. Görkəmli dilçi son 40 ildə dünyanın bir sıra böyük şəhərlərində dilçiliyə, xüsusilə türkologiyaya aid keçirilən konfransların əksəriyyətində aktual və orijinal məruzələrlə çıxış edib.

Görkəmli alim Azərbaycan elmindəki rolu və nüfuzu sayəsində 1981-1983-cü illərdə API-də (N.Tusi adına ADPU) filologiya və pedaqogika elmləri üzrə müdafiə şurasının sədri olmuşdur. Əlavə edək ki, o, 1975-ci ildən bu vaxta qədər Azərbaycanda dilçilik ixtisası üzrə bütün müdafiə şuralarının üzvü olub, gənc dilçi kadrların yetişməsində öz köməyini əsirgəməyib.

Bu günlərdə 70 yaşı tamam olan professor Afad Qurbanov indi də dilçilik, pedaqogika və metodikaya dair müxtəlif problemlər üzərində araşdırmalarını davam etdirir, N.Tusi adına ADPU-da magistr, aspirant və disser-

Əzizxan Tanrıverdi

tantlara rəhbərlik edir. Dilçilik üzrə ixtisaslaşdırılmış müdafiə şuralarında iştirak edir, dilçilik konfranslarının təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmaq funksiyasını özündə saxlayır. Gənclik eşiqlə yazıb-yaradan görkəmli alimə uğurlar diləyirik.

1999

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKA MƏKTƏBİ

Azərbaycanşünaslıqda onomastik tədqiqatların geniş şəkildə aparılması türkologiyanın uğurlarındandır. Çünki onomastik vahidlərin hər biri xüsusi sosial işarədir. Onları öyrənmək, tədqiq etməklə xalqın tarixi, dili və çoxsahəli həyatının bir sıra mühüm məsələlərini aşkara çıxarmaq, dilin lüğət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək, dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyata dair mühüm qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya və başqa elmlərin bəzi mühüm problemlərinin açılmasına kömək etmək mümkündür. Bundan başqa, onomastik vahidlərdən düzgün istifadə etmək ümumi mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Professor Afad Qurbanov dilçiliyin bir çox sahələrini əhatə edən çoxcəhətli elmi yaradıcılığa malikdir. XX yüzilliyin II yarısı Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında xüsusi dövr hesab edilə bilər. Bu dövrdə Azərbaycan dili onomastologiyasının müstəqil bir nəzəri dilçilik şöbəsi kimi formalaşması bilavasitə professor Afad Qurbanovun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bundan əvvəl də onomastik vahidlərin tədqiqi dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Lakin bu, yəni xüsusi adlar qrupunun linqvistik cəhətdən hərtərəfli tədqiqinə

meyl təsadüfi xarakter daşıyırdı. Əsrimizin 80-ci illərində professor A.Qurbanovun yorulmaz tədqiqatçılıq qabiliyyəti nəticəsində bu əlçatmaz zirvə fəth olundu. A.Qurbanov “Azərbaycan onomastikası”, “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri”, “Poetik onomastika”, “Azərbaycan dilinin onomalogiyası”, “Onomalogiyaya dair elmi-metodik göstərişlər” və s. kitablarını nəşr etdirdi.

Alimin bu sahə ilə bağlı ən böyük uğuru 1988-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı monoqrafiyadır. Bu əsər Azərbaycan dilçiliyində və ümumiyyətlə, türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq xüsusi adların hərtərəfli linqvistik təhlilinə həsr olunmuşdur. Professor A.Qurbanov bu əsərində fundamental onomastik təlimin nəzəri əsaslarını yaratmışdır. Belə ki, Azərbaycan dilində və bütövlükdə dünya dillərində xüsusi adların qruplarını müəyyənləşdirməyə nail olmuşdur. “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” monoqrafiyası 1989-cu ildə Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Professor A.Qurbanovun onomastika sahəsindəki fəaliyyəti respublikamızda həmişə qiymətləndirilmişdir. Mərhum akademik M.Şirəliyev “Azərbaycanda onomastika məktəbi və onun gələcəyi” adlı məqaləsində professor A.Qurbanovun bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib: “A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı əsəri təkcə bizim dilçiliyimiz üçün deyil, dünya türkoloji dilçiliyi üçün çox qiymətlidir. Mən tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, Afad Qurbanov bu əsəri ilə Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur”.

1989-cu ildə İstanbulda nəşr edilən “Türk dünyası araşdırmaları” adlı sanballı elmi məcmuənin bir neçə sə-

hifəsi bu əsərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Rəyçi Xəlil Açıqgöz yazır: “Möhtərəm professor Afad Qurbanov illərdən bəri gözlədiyimiz türk onomastikasının nəzəri və əməli problemlərini böyük bir diqqətlə işləmişdir. Ona nə qədər təşəkkür etsək, azdır. Kitabın qısa zamanda Türkiyə türkcəsinə nəşrini təmənna edirik. Əsər ölkəmizdə də nəşr edilərsə, türk onomastik araşdırmaları daha aydın işıqlandırılar”. Həmin kitab haqqında Almaniyanın Münxen şəhərində yaşayan azərbaycanlı ziyalı Yasin Aslanın rəyi də diqqəti cəlb edir: “Bir azərbaycanlı olaraq sizin xalqa və elminə göstərdiyiniz xidmətlər üçün sizi təbrik edir, müvəffəqiyyətlərinizin davam etməsini arzu edirəm. Vətən Sizin kimi övladları ilə fəxr etməlidir”.

Professor A.Qurbanovun yaratmış olduğu onomastika məktəbinin geniş perspektivləri vardır. Onun yüksək təşkilatçılığı və şəxsi təşəbbüsü ilə 1986-cı ildən başlayaraq, Azərbaycan onomastikasına həsr olunmuş yeddi elmi-nəzəri konfrans keçirilmişdir. “Türk dünyası dərgisi” (1987) adlı jurnalda Yasin Aslan “Azərbaycan onomastikası və dəyişdirilmiş adlar məqaləsi”ni dərc etdirib. Burada A.Qurbanovun təşəbbüskarlığını, eləcə də rəhbərlik etdiyi Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində fəaliyyət göstərən onomastik elmi mərkəzin işi və fəaliyyəti geniş şərh olunmuşdur.

Afad Qurbanovun “Onomastika məktəbinin yaradıcısı” kimi tanınmasında, təbii ki, onomalogiyaya həsr etdiyi əsərləri xüsusi rol oynamışdır. Onun onomalogiya məsələlərinə dair 100-dən artıq məqaləsi və bir neçə sanballı monoqrafiyası çap olunmuşdur. Afad müəllimin bu sahə ilə bağlı ilk əsəri 1961-ci ildə “Sovet Gürcüstanı” qəzeti-

nin 24-cü sayında dərc etdirdiyi “Ad nədir və uşağa necə ad qoymalı?” məqaləsidir.

Onomastikanın respublikamızda sürətli inkişafı, tədqiqatın geniş vüsət alması məhz Afad Qurbanovun gərgin zəhmətinin bəhrəsidir. Onomalogiyanın dilçilik şöbələri ilə yanaşı, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, epiqrafika və estetika ilə əlaqəsini əsaslandıran, onomastik tədqiqatların həmin elmlərə istinadən aparılmasının zəruriliyini qeyd edən də professor Afad Qurbanovdur.

Yorulmaz və bacarıqlı alimin rəhbərliyi ilə Onomastika Cəmiyyəti yaradılmışdır. O, həmin cəmiyyətin sədridir. Rəhbərlik etdiyi Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdindəki “Onomastik problemlər laboratoriyasının əməkdaşları Afad Qurbanovun redaktorluğu ilə XX əsrin 20-ci illərindən 1997-ci ilin sonuna qədərki dövrlə bağlı materialları, daha dəqiq desək, onomastikaya dair qəzet və jurnal məqalələrini, namizədlik və doktorluq işlərini toplamış, həm də bu işin nəticəsi kimi “Azərbaycan onomalogiyasına dair biblioqrafiya”nı nəşr etdirmişlər. Azərbaycan onomastika məktəbinin yaradıcısı Afad Qurbanov bu gün də onomalogiyanın elmi-nəzəri və tətbiqi problemlərinə dair tədqiqatlarını davam etdirir. Bu yolda dünyə şöhrətli alimə uğurlar arzulayırıq.

*Məqalə dosent Vaqif İsrafilovla
birgə yazılmışdır.*

1999

DİLÇİLİYİMİZİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ HAQQINDA KONSEPTUAL ARAŞDIRMA

Azərbaycan dilçiliyində “Azərbaycan ədəbi və danışiq dili” (1965), “Müasir Azərbaycan dili” (1967), “Ümumi dilçilik”, I və II hissə (1988, 1993), “Türkoloji dilçilik” (1993), “Dünyanın dil ailələri” (1994), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, I cild (2003) və sair kimi sanballı monoqrafiya və dərslikləri, 500-ə qədər tezis və məqaləsi ilə tanınan Azərbaycan MEA-nın üzvü, əməkdar elm xadimi, professor Afad Qurbanov yaradıcılıq fəaliyyətini bu gün də davam etdirməkdədir.

Müəllifin yenicə çap olunmuş “Azərbaycan dilçiliyi problemləri” (I cild, Bakı, “Nurlan”, 2004) kitabı nəzəri və tətbiqi dilçiliyin ən aktual məsələlərinə həsr edilib. Giriş, 5 bölmə – 20 fəsildən ibarət olan əsərdə Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran problemlər dəqiqləşdirilib. Afad Qurbanovun araşdırmalarından məlum olur ki, “Azərbaycan dilçiliyi tarixi”, “Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrləri”, “Ülutürk dil problemləri”, fəlsəfi-linqvistik, psixoloji-linqvistik (psixolinqvistika), riyazi-linqvistik, coğrafi-linqvistik, texniki-linqvistik, pedaqoji-linqvistik kimi ümumdilçilik təməlli problemlər, “Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminin digər türk dillərinin səslər xə-

zinəsilə tarixi-müqayisəli istiqamətdə araşdırılması”, “budaq morfeminin əhatəli tədqiqi”, “Azərbaycan yazısının tarixi”, “Taməhatəli orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması”, “Azərbaycan dilinin böyük leksik lüğəti”nin hazırlanması, “Azərbaycan dilinin böyük frazeoloji lüğəti”nin hazırlanması, “Azərbaycan dilinin böyük onomastik lüğəti”nin yaradılması, “Müasir Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti”nin yaradılması və s. kimi məsələlər Azərbaycan dilçiliyində bir problem olaraq qalmaqdadır. Maraqlıdır ki, Afad Qurbanov dilçiliyimizdəki problemləri müəyyənələşdirməklə bərabər, onların həlli yollarını da göstərir. Müəllifin təqdim etdiyi konsepsiya səciyyəli nəzəri müddəalara istinad edilməklə, onlarca monoqrafiya, dərslik, lüğət, məqalə və tezis hazırlamaq mümkündür ki, bu da Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına təkan verə bilər.

Ümumi dilçilik, türkoloji dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. A.Qurbanov mövcud tədqiqatlara əsaslanmaqla ümumi dilçilik, türkoloji dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrlərini dəqiqləşdirir. Müəllif düzgün olaraq türkoloji dilçilik və Azərbaycan dilçiliyi üçün eyni inkişaf dövrləri müəyyənəşdirir. Hər iki dilçilikdə I dövr ta qədimdən X əsrin sonuna qədər, II dövr XI-XVIII əsrlər, III dövr XIX əsr (I mərhələ – 1801-1850; II mərhələ – 1851-1900), IV dövr XX əsr – XXI əsrin əvvəlləri (I mərhələ – 1901-1930; II mərhələ – 1931-1970; III mərhələ – 1971-2000; IV mərhələ – 2001-ci ildən indiyə qədər) götürülmüş və hər bir tarixi mərhələnin ən səciyyəvi cəhətləri tədqiq edilmişdir.

Türkologiyada türk dillərinin sayı ilə bağlı fərqli fikir-

lər vardır. XVIII-XX əsrlərdə türk dillərinin sayı 50-60, XX əsrin sonlarındakı araşdırmalarda isə 20, bəzən də 24 göstərilmişdir. A.Qurbanov Altay dilləri ailəsi sistemində türk dillərinin sayının 23 olduğunu dəqiqləşdirməklə bərabər, tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər əsasında onların 5 əsas qrupunu da (oğuz, qırçaq, bulqar, qarlıq, tukuuy) müəyyənləşdirib.

A.Qurbanovun araşdırmaları göstərir ki, dilimizdəki terminlərin bir qismi qeyri-dəqiqdir və fikir dolaşığı vardır. Məhz buna görə də müəllif “dilın lüğət fondu” əvəzinə “dilın lüğət tərkibi”, “metodologiya və metodoloji əsas” əvəzinə “fəlsəfi əsas” terminlərinin işlədilməsini məqbul hesab edir. Bir sıra terminlərin isə semantik cəhətdən işlədilmə yerini dəqiqləşdirir. Məsələn, onomastika – xüsusi adların cəmi, onomalogiya – xüsusi adlardan bəhs edən dilçilik şöbəsi, etnonimika – etnonimlərin cəmi, etnonimiya – etnonimlər barədə biliklər, antroponimika – şəxs adları, soyadları, ləqəblər, təxəllüslərin cəmi, antroponimiya – şəxslə bağlı adlar barədə biliklər, toponimika – toponimləri cəmi, toponimiya – toponimlərə dair nəzəri biliklər və s.

Mətbuat səhifələrində bəzi qrammatik şəkilçilərin normaya uyğun yazılmaması (“tutaq” əvəzinə “tutağın”, “atani” əvəzinə “atavu”, “pulu” əvəzinə “pulusu”), radio və televiziya aparıcılarının nitqində “q” səsinin “ğ” kimi (qərar – ğərar, qüsür – ğüsür, qeyd – ğeyd və s.), “ə” səsinin “a” kimi (yəqin – yaqinki), “q” səsinin “k” kimi qüsurlu tələffüzü (diqqət – dikkət) müəllifin diqqətindən yayınmamış və bu cür nöqsanların yolverilməz olduğu xüsusi vurğulanmışdır.

Milli etiket funksiyasını yerinə yetirən atributlardan biri kimi antroponimik vahidlərin tədqiqi Afaq Qurbanovun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Müəllif Azərbaycan antroponimikasının sistemi, yaranması, leksik-semantik qrupları, mənşəyi, qrammatik xüsusiyyətləri, adseçmə və advermə ənənələri, deyilişi və yazılışı, Gürcüstandakı azərbaycanlı adları, gürcü dilinə keçən türk mənşəli şəxs adları (Doğmaz, Arslan) və s. məsələləri tarixi-linqvistik istiqamətdə təhlil edərək bu sahədəki problemləri aradan qaldırmağa çalışmışdır.

Çoxmillətli, çoxirqlı və çoxdinli Qafqaz regionunun irqi tərkibi, etnik tərkibi, makro və mikro toponimikası, kompleks və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməyib. Bu mənada A.Qurbanov bir qafqazşünas kimi Qafqazın irqi (avropoid irqin tərkibinə daxil olan Qafqaz irqi tipi və monqoloid irqi) və dini (islam, xristian, yəhudi) tərkibindən, xüsusilə Qafqazdakı dillərin dörd dil ailəsinə (hind-Avropa dilləri ailəsi, Altay dilləri ailəsi, sami-hami dilləri ailəsi, Qafqaz dilləri ailəsi) mənsub olmasından geniş şəkildə bəhs etmiş, Qafqazdakı abxaz, abazin, gürcü, qaraçay, qumuq, noqay, kürd, erməni, osetin, talış, tat, lahic və s. kimi dillərin fonetik sistemi, leksik tərkibi, qrammatik quruluşu, tədqiqi tarixini izah etmiş, Azərbaycan dilinin (türk dilinin) Qafqazdakı aparıcı mövqeyini faktlarla bir daha təsdiqləmiş, “Qafqaz dil ittifaqı” probleminin tür-koloji və Qafqaz dilçiliyinin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri olduğunu xüsusi olaraq göstərmişdir.

“Bədii mətnin dil problemi” adlanan V bölmədə bədii mətnin linqvistik təhlilinin nəzəri məsələləri, linqvistik təhlilin tarixilik, ardıcılıq, dəqiqlik kimi prinsipləri,

lingvistik təhlilin üsul və metodları, lingvistik təhlilin texnikası, bədii mətnin lingvistik təhlili təcrübəsi və s. məsələlər nəzəri və praktik cəhətdən geniş şəkildə təhlil edilmişdir ki, bu da istənilən bədii mətnin tam şəkildə qavranılmasına yaxından kömək edə bilər.

Əsərdə insan övladının danışmağa alışmasında nitq mühitinin rolu, nitq və irs məsələləri, nitqi mənimsəməkdə şərait və mühitin həllediciliyi, nitq inkişafının ləngimə səbəbləri də işıqlandırılmışdır.

Professor Afad Qurbanovun “Azərbaycan dilçiliyi problemləri” kitabı Azərbaycan elminə və mədəniyyətinə böyük töhfə kimi dəyərləndirilməlidir.

2004

AZƏRBAYCAN ŞƏXS ADLARI ENSİKLOPEDİYASI

Türk xalqları antroponimlərini tarixi-linqvistik prizmadan geniş iə sistemli şəkildə apraşdıran V.V.Radlov, V.A.Qordlevski, T.Canuzakov, Q.Sattarov kimi tədqiqatçılar sırasında AMEA-nın üzvü, “Azərbaycan onomalogiyası” elmi məktəbinin yaradıcısı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovun adı xüsusi olaraq qeyd olunur. Azərbaycan şəxs adlarına dair onlarca sanballı məqalə və monoqrafiyanın müəllifi olan Afad Qurbanovun bu yaxınlarda işıq üzü görən “Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası” (Bakı, 2004) kitabı da həmin tədqiqatların məntiqi nəticəsi kimi görünür. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan “Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası” forma baxımından nəinki Azərbaycan, hətta türkologiyada ilk kitab kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki əsərdə fəsil və bölmələrin bir-birini tamamlaması, məntiqi ardıcılığın gözləniləmsi ilə yanaşı, piktoqrafik (şəkli) və ideoqrafik (fikri) yazının prinsiplərindən ustalıqla istifadəyə rast gəlinir. Deməli, müəllif antroponimikaya dair elmi-nəzəri fikirlərini müxtəlif vasitələrlə çatdırmağı bacaran tədqiqatçılardan biri və bəlkə də birincisidir.

Prof.A.Qurbanov şəxs adları, ad və insan anlayışı,

eləcə də onların sistemini ümumi dilçilik baxımından təhlil etdikdən sonra azərbaycanlı adlarının, daha dəqiqi, əsl şəxs adlarının yaranma səbəbini, onların leksik-semantik qruplarını müəyyənləşdirir. Müəllifə görə, müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki əsl şəxs adlarının 22 yaranma səbəbi var. Məsələn, xalq, nəsil adları ilə bağlı əmələgələn şəxs adları (Qacar, Əfşar, Muğan, Özbək...), qohumluq, əqrabalıq anlayışları ilə bağlı şəxs adları (Dədəxan, Xanbaba, Ataxan, Nənəqız, Anaxanım, Xanbacı...), yer adları ilə bağlı şəxs adları (Altay, Qafqaz, Qoşqar, Təbriz...), bitki adları ilə bağlı şəxs adları (Bənövşə, Nərgiz, Çiçək...) və s. Təqdirəlayiq haldır ki, Afad Qurbanov əsl şəxs adlarını leksik-semantik baxımdan qruplaşdırarkən ən kiçik detallı belə unutmur, onların hər birinin linqvistik şərhini dəqiq şəkildə verir. Burada tək-cə onu qeyd etmək kifayətdir ki, müəllif “Ailənin istək və münasibəti ilə bağlı şəxs adları”nı izah edərkən onun 7 əsas tipini dəqiqləşdirib.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimik vahidlərin (100-ə yaxın antroponim işlənib) əksəriyyətinin türk mənşəli olması və ümumiyyətlə, qədim dövr Azərbaycan antroponimləri sistemində türk mənşəli vahidlərin daha üstün, daha fəal mövqedə çıxış etməsi mövcud tədqiqatlarda dönə-dönə vurğulanıb. Tutarlı faktlarla əsaslandırılıb ki, türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının semantik tutumunda türkün tarixi, etnoqrafiyası və psixologiyası yaşayır. Bu tip vahidlərin həm də müasir antroponimikamız baxımından səciyyəvi olması müəllif tərəfindən xüsusi olaraq qabardılır, onların hər biri sosiolinqvistik müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirilir. A.Qurbanovun “Xalis

azərbaycanlı (*türk – Ə.T.*) adları” başlığı altında təqdim etdiyi Dönməz, Sönməz, Yaşar və s. kişi adları, eləcə də Sevil, Sevinc, Gülüş və s. qadın adları müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, “xalqımızın estetik zövqü, ictimai vəziyyəti, mədəni səviyyəsi ilə bağlı təşəkkül tapmışdır”.

“Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası”nda Azərbaycan dilindəki əcnəbi şəxs adları mənşəyinə görə bir neçə istiqamətdə qruplaşdırılıb: ərəb, fars, Avropa, slavyan və Qafqaz mənşəli adlar. Müasir antroponimikamızdakı ərəb mənşəli adlar düzgün olaraq 2 istiqamətdə izah edilib: ərəb dilindən dilimizə birbaşa daxil olan adlar (Mustafa, Əhməd...), ərəb mənşəli apelyativlər əsasında formalaşan adlar (qadir – Qadir, sabit – Sabit, valeh – Valeh...). Müəllif dilimizdəki fars mənşəli şəxs adlarını da həmin istiqamətdə təhlil edib (fars mənşəli şəxs adları, fars apelyativləri əsasında yaranan şəxs adları).

A.Qurbanova görə, dilimizin antroponimik sisteminə Litvin, Roman, Novella, Flora və s. kimi Avropa mənşəli adlara az-çox təsadüf edilsə də, bu tip şəxs adları aparıcı mövqeyə malik deyil.

Azərbaycan antroponimlərini sistemli şəkildə tədqiq edən müəllif belə qənaətə gəlir ki, şəxs adları quruluş baxımından 2 yerə bölünür: ilkin və düzəltmə şəxs adları (İsa, Ömər, Babək...; Arifə, Ulduzə, Şərqiyyə...), sadə və mürəkkəb şəxs adları (Dönməz, Şamil, Kərim; Bəybala, Elxan, Daşdəmir...).

Afad Qurbanov şəxs adlarının semantik yükə malik olmadığını iddia edən, onlara yalnız şərti işarə kimi baxan dilçilərin fikirlərini qəbul etmir və daha inandırıcı mülahizələr söyləyir: “... İnsan ona məlum olan, tanıdığı hər

hansı bir şəxsin adını eşidəndə onun zahiri və daxili cəhətlərini silsilə halında təsəvvüründə canlanır. Həmin şəxsin boy-buxunu, sir-sifəti, davranışı və s. müəyyən mənalarda yada düşür. Deməli, şəxs adı, özü də məlum şəxs adları, onu daşıyan haqqında geniş mənə yükünə malik olur”.

Əsərin “Advermə və advermə ənənəsi” adlanan V fəslində mənaya görə advermə, xatirə ad vermək, uşağa tarixi şəxsiyyətlərin adını vermək, uşağın çox yaşaması arzusu ilə ad vermək, ailəyə qız gəlməsinə etiraz əlaməti kimi advermə və s. geniş şəkildə işıqlandırılır, adın cəmiyyətdəki həlledici rolu konkret faktlarla əsaslandırılır, uşağa ad seçərkən onun gözəl, ahəngdar və poetik olmasının vacibliyi vurğulanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının antroponimik sistemində müşahidə olunan Əgrək – Səgrək, Beyrək – Yeynək kimi qafiyəli adlar müasir antroponimikamız baxımından da səciyyəvidir. A.Qurbanov ilk dəfə olaraq bu tip şəxs adlarının yaranma səbəblərini sistemli şəkildə tədqiq edir. Müəllifin qənaətlərinə görə, qafiyəli şəxs adlarının 5 əsas tipinə rast gəlinir:

1) **Ata ilə oğul adının qafiyələndirilməsi:** *Mahir (ata) – Zahir (oğlu)...*;

2) **Ana ilə qız adının qafiyələndirilməsi:** *Xalidə (ana) – Validə (qızı)...*;

3) **Qardaş ilə qardaş adının qafiyələndirilməsi:** *Hamid – Zahid – Xalid – Valid...*;

4) **Bacı ilə bacı adının qafiyələndirilməsi:** *Şəfiqə – Tofiqə – Rəfiqə...*;

5) **Qardaş ilə bacı adının qafiyələndirilməsi:** *Əhliman*

(oğlan) – Fərman (oğlan) – Xuraman (qız)...

Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, ümumtürk antroponimləri baxımından səciyyəvi olan, türk poetik təfəkküründən süzülüb gələn qafiyəli adlar türk mədəniyyətinin ən gözəl inciləri kimi çıxış edir.

Şəxs adlarının yazılışı və deyilişində bir sıra nöqsan və çatışmazlıqların müşahidə olunduğunu qeyd edən müəllif onların həlli yollarını da göstərir. Məsələn, tərkibində ağa, xan, bəy, mirzə, hacı, seyid, soltan, xanım sözləri olan mürəkkəb şəxs adlarının bitişik yazılmasını, mürəkkəb şəxs adlarında iki sait qoşalaşdıqda birinci sözün son saitinin yazılmamasını, bəzi şəxs adlarının yazılışında tarixi-ənənəvi prinsipin əsas götürülməsini uyğun dil faktları ilə təsdiqləyir. Yaxud şəxs adları tərkibində uzun saitlərin, kar və cingiltili samitlərin tələffüzü, xüsusən də cingiltili səslərin karlaşması, kar səslərin cingiltiləşməsi kimi məsələləri zərgər dəqiqliylə şərh edir və nəhayət, şəxs adlarının yazılışı və deyilişində orfoqrafik və orfoepik normalara ciddi şəkildə əməl etmənin zəruriliyini xüsusi olaraq qabardır.

“Bəzi adların ensiklopedik şərh” fəslində 200-dən çox əsl şəxs adının izahı verilir, hər bir apelyativin semantik yükü müəyyənləşdirilir, hətta bəzi apelyativlər bədii mətn daxilində təqdim edilir. Məsələn, müəllif “İlqar” adının söz vermə, əhd, vəd, vəfa mənalarını qeyd etməklə bərabər, daxilində “İlqar” sözü işlənən bayatını da təqdim edir:

*Aşiq biriynən gərək,
Sədəf düriynən gərək.
Dünyada gözəl çoxdur,*

İlqar biriynən gərək.

Kitabda müasir antroponimikamız baxımından daha səciyyəvi olan kişi və qadın adlarının siyahısı verilib ki, bu da əsərin ən müsbət cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Prof.A.Qurbanovun “Azərbaycanlı şəxs adlarının ensiklopediyası” əsərindən tək-cə mütəxəssislər yox, hər bir azərbaycanlı faydalana bilər.

2007

DANIŞIQ DİLİNİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilin əsasını təşkil edən, xalqın tarixi ilə birgə yaşayan danışiq dili az öyrənilən sahələrdən biridir. Bu barədə ilk dəfə olaraq professor A.Qurbanov 1965-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan ədəbi və danışiq dili” və “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1985) kitablarında bəhs etmişdir. Professor F.Ağayeva da “Şifahi nitqin sintaksisi” (1975) kitabında danışiq dilinin müəyyən sahələrini nəzəri şəkildə izah etmişdir. Lakin danışiq dili konkret dövr və bədii əsərlər üzrə fonetik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən tədqiq olunmamışdır. Bu baxımdan dosent Q.Bağirovun V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı tərəfindən bu yaxınlarda çap olunan “Azərbaycan nəsrində danışiq dilinin leksik xüsusiyyətləri” adlı kitabı orijinal bir əsər kimi maraqla qarşılanır.

Əsər giriş və iki fəsildən ibarətdir. Girişdə yazılı ədəbi dillə şifahi ədəbi dilin fərqi, danışiq dilinin tərfi, onun ifadə formaları, geniş və dar mənada anlaşılması və s. məsələlərin izahı ilə yanaşı, danışiq dilinin dilxarici xüsusiyyətləri 13 bənddə ümumiləşdirilmişdir. Burada danışiq dilinin qədimliyi, seçmə və əvəzetmə yolu ilə yaranan ədəbi dil üçün əsas olması, fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri cəhətdən ədəbi dildən zənginliyi, ədəbi dildən fərqli olaraq başqa dillərin təsirinin onda nisbətən az müşahidə olunması kimi problemlərə toxunulmuş və

maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

Əsərin girişində göstərilir ki, Azərbaycan dilçiliyində “danışiq dili” termini mənasında “şifahi nitq”, “danışiq nitqi”, “şifahi dil”, “xalq dili”, “canlı xalq danışiq dili” kimi terminlər də işlənir. Müəllif rus dilçiliyində “**РАСКОРНАЯ РЕЧЬ**” (danışiq nitqi) termininin məqbul sayıldığını göstərməklə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyi üçün “danışiq nitqi” termininin istənilən mənayı vermədiyini bildirir və “danışiq dili” termininin daha məqbul olduğunu əsaslandırır.

Girişdə şivə sözləri işlətməkdən hamının çəkinməsi, xüsusilə savadlı adamlar və ziyalıların, demək olar ki, şivə sözləri işlətməməsi kimi məsələlər sosiolinqvistik prizmadan tədqiq edilir. Müəllif məsələni düzgün şəkildə qoyur. Çünki ədəbi dilimiz üçün şivələr həmişə mənbə sayılmış və sayılacaqdır. Təsadüfi deyildir ki, balağ, ilğım, ayrıc, nohur, tığ, şumal, sırsıra və s. sözlər məhz şivələrdən ədəbi dilə gəlmişdir. Ədəbi dilimizin bu cür leksik vahidlərlə zənginləşməsində S.Vurğun, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, R.Rza, O.Sarıvəlli kimi söz ustalarımızın rolu əvəzə dilməzdir. Dilimizin gözəlliyini qorumaq və onun inkişafı üçün bu ənənəni davam etdirmək lazımdır.

I fəsil “Azərbaycan nəsrində danışiq dilinə məxsus söz yaradıcılığı” adlanır. Burada müəllif nəsr dilinə məxsus danışiq dilinin leksik xüsusiyyətlərini izah edərkən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, Y.V.Çəmənzəminli kimi yazıçılarımızın əsərlərində işlənən xarakterik nümunələrə əsaslanmışdır.

Birinci fəsildə bədii nəsr üslubu və danışiq dilində söz

yaradıcılığı prosesinin ədəbi dildəkindən zəngin olması, müasir ədəbi dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilərin bədii nəsr və danışiq dilindəki sözdüzəldici şəkilçilərlə eyniyət təşkil etməməsi, danışiq dilindəki şəkilçilərin adi və qeyri-adi sözlər yaratması kimi məsələlərdən bəhs olunur.

Azərbaycan bədii nəsrinin danışiq üslubunda işlənən -çı (qatırçı, qoltuqçu), -çılıq (mehribançılıq), -alaq (topalaq, şapalaq), -çaq, -cək (tumançaq, göynəkcək), -lı⁴ (törlü, bəhləli), -kar (qənaətkar, qələmkar), -ırsa (lığırsa), -ğın (bayğın), -dar (qulluqdar, namdar) və s. şəkilçilərlə düzələn sözlər üslubi nöqtəyi-nəzərdən təhlil olunmaqla bərabər, hər bir şəkilçinin məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olması da ətraflı şəkildə şərh edilmişdir.

“Azərbaycan nəsrində danışiq dilinin leksik və semantik xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəsildə bədii nəsrdə işlənən arxaizm, dialektizm, danışiq dili sözləri və onların üslubi imkanları tədqiq olunmuşdur.

Müəllif Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ərəb və fars, rus və Avropa mənşəli sözlərin bədii nəsrin danışiq dilində işlənməsini 3 istiqamətdə araşdırır: fars dilindən alınma sözlər. Bu qrupa daxil olan sözləri 3 böyük qrupa bölür: fars dilində olduğu forma və mənada işlənən sözlər (ab, abadan, badə, bar), fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğrayan sözlər (bədii nəsr dilində – aftaba, mərgi; fars dilində aftabə, mərk), mənə dəyişikliyinə uğrayan sözlər (bədii nəsr dilində – çəp-əyri; fars dilində sol və s.) Müəllif ərəb dilindən alınma sözləri də 3 qrupda sistemləşdirmişdir: ərəb diində olduğu forma və mənada işlənən sözlər (imtiyaz, imtina...), fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər (nəsr dilində – zat, ərəb dilində zət və s.),

məna dəyişikliyinə uğrayan sözlər (nəsr dilində – səda – xəbər; ərəb dilində səs). Göründüyü kimi, müəllifin qənaətləri doğru, elmi ümumiləşdirmələri dərinidir.

Q.Bağirov bədii nəsrin danışq dilində rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlərin müəyyən üslubi çalarlarda işlənməsini və tipin xarakterini açmaqda xüsusi rola malik olmasını izah etməklə yanaşı, bu qəbildən olan sözləri 28 bənddə qruplaşdırmışdır.

Onomastikanın mühüm sahələrindən biri olan toponimlər xalqımızın dilini, tarixini, etnoqrafiyasını və s. öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif toponimlər və danışq dilindən bəhs edərkən C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənən toponimləri iki qrupa bölür: həqiqi toponimlər (Tiflis, İrəvan, Gəncə), C.Məmmədquluzadənin özünün yaratdığı simvolik toponimlər (İtqapan, Qapazlı, Qurdbasar, Pirsacaqz və s.). İkinci qrupa daxil olan simvolik toponimlərin bədii əsərlərin məzmun və ideyasına görə yaranması konkret faktlarla əsaslandırılmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, kitabda müəyyən çatışmazlıqlar da nəzərə çarpır. Məsələn, ərəb mənşəli macal sözü həm ərəb, həm də fars dilinə aid edilmişdir (səh.48, 49). Rus dili və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılarkən bir sıra sözlər iki qrupa daxil edilmişdir. Məsələn, pedaqoq sözü həm 3-cü, həm də 15 -ci bənddə verilmişdir.

Qeyd etdiyimiz qüsurlar əsərin dəyərini azaltmır.

Q.Bağirovun mövzu əhatəliyi və elmi dərinliyi ilə diqqəti cəlb edən, tarixi-lingvistik istiqamətdə işlənmiş “Azərbaycan nəsrində danışq dilinin leksik xüsusiyyətləri” kitabından ali və orta məktəbin dil-ədəbiyyat müəl-

limləri, filoloq aspirantlar və tələbələr faydalana bilərlər.

1988

DİL HAQQINDA QIYMƏTLİ ƏSƏR

Azərbaycan dilçiliyində ən az öyrənilən sahələrdən biri də danışıq dilidir. Qeyd edək ki, F.Ağayevanın “Şifahi nitqin sintaksisi” (1975), “Azərbaycan danışıq dili” (1987) kitablarında danışıq dili məsələsinə toxunulmuş və burada replika, dia-loq nitqi, fraza anlayışı, nida cümlələri, danışıq dili və se-mantik sıxılma, danışıq dili konstruksiyalarının struktur-qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Lakin danışıq dili konkret dövr və bədii əsərlər üzrə fonetik, leksik-se-mantik və qrammatik cəhətdən tədqiq olunmamışdır. Dil-çiliyimizdə olan bu boşluq dosent Q.Bağirovun “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Azərbaycan nəsrində danışıq dilinin leksik xüsusiyyətləri” (1991) adlı kitabın-da öz elmi həllini tapmışdır.

Kitabın giriş hissəsində danışıq dilinin tədqiqi tarixi və onu öyrənməyin elmi-nəzəri əhəmiyyəti ümumi dilçi-lik istiqamətində şərh olunmuşdur.

“Azərbaycan danışıq dili anlayışı” adlı I fəsildə danı-şığı dilinin əsas xüsusiyyətləri, onun ifadə formaları, geniş və dar mənada anlaşılması və s. məsələlərin izahı ilə ya-naş, dildaxili, dilxarici vahidlərin işlənməsi baxımından danışıq dilinin yazılı dildən, xüsusilə yazılı ədəbi dildən

fərqli keyfiyyətləri də dəqiqləşdirilmişdir. Burada danışığ dilinin qədimliyi, seçmə və əvəz etmə yolu ilə yaranan ədəbi dil üçün əsas olması, fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri cəhətdən ədəbi dildən zənginliyi, ədəbi dildən fərqli olaraq, başqa dillərin təsirinin nisbətən az müşahidə olunması kimi problemlərə toxunulmuş və düzgün nəticələr çıxarılmışdır.

II fəsil “Nəsr əsərlərində danışığ dilinə məxsus söz yaradıcılığı” (okkozionalizmlər) adlanır. Müəllif danışığ dilinin səciyyəvi cəhətlərini izah edərkən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov kimi yazıçılarımızın əsərlərində işlənən nümunələrə istinad etmişdir. Əlbəttə, Q.Bağirov yalnız qeyd etdiyimiz ədiblərin əsərlərində müşahidə olunan danışığ dili vahidləri ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda dialekt və şivələrimizdə mühafizə olunan uyğun dil faktlarından da istifadə etmişdir. “Danışığ dili” probleminin həllində tarixiliklə müasirliyin vəhdətdə götürülməsi kitabın ən yaxşı cəhətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Q.Bağirov “Nəsr əsərlərində danışığ dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri”ni təhlil edərkən danışığ dili leksikasının məna qruplarının müəyyənləşdirilməsinə xüsusi fikir vermiş və ilk dəfə olaraq aşağıdakı bölgünü təqdim etmişdir: alqışlar, qarğışlar, söyüşlər, dualar, okkozional sözlər, xalq etimologiyası, müraciət bildirən sözlər.

Müəllif kitabın həcmi ilə bağlı olaraq həmin qruplardan yalnız alqışlar, qarğışlar və müraciət bildirən sözləri geniş şəkildə təhlil obyektinə cəlb etmiş və onların təkcə leksik-semantik deyil, həm də qrammatik xüsusiyyətləri-

ni aydınlaşdırmışdır. Məsələn, alqışlardan bəhs edən müəllif onun məna qruplarını şərh etməklə kifayətlənmir, burada alqışların bir sözdən (amin, yaşasın, mərhəbə), söz birləşmələrindən (qurbandı sənə) və cümlə şəklində (Allah mübarək eləsin) olmasından da bəhs etmişdir.

Nəsr əsərlərində danışmaq dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinin təhlili kitabı dəyərləndirən cəhətlərdən biridir. Burada əsas və köməkçi nitq hissələrinin hər biri ayrılıqda təhlilə cəlb edilmiş, müasir ədəbi dilimizdən fərqli olan xüsusiyyətlər nəsr əsərlərindən gətirilmiş dil faktları ilə təsdiqlənmişdir. Məsələn, bir sözdə (III şəxsin təkində) iki mənsubiyyət şəkilçisi işlənməklə mənsubiyyət mənasının ifadə olunması (Tehran bəylərbəyisi elçi göndərən xan qızı Kiçikbəyimi özünə istəyir), yaxud nəsr dilində o işarə əvəzliyinin bəzən ol şəklində işlənməsi (İncəvara, şagird ol dəqiqə davanı alıb çıxdı) və s.

Kitabda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də “Nəsr əsərlərində danışmaq dilinin sintaktik xüsusiyyətləri”nin sistemli şəkildə araşdırılmasıdır. Burada mübtədanın xəbərdən və tamamlıqdan, tamamlığın xəbərdən, zərfliklərin xəbərdən, məsdər və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunmuş üzvlərin xəbərdən sonra gəlməsi, təyinlə təyin olunan üzvün sırası, frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmuş üzvlərin komponentlərinin inversiyası, analitik fel formalarının inkişafı, xəbərin təkrarı, asitentik budaq cümlələr və s. məsələlər izah olunmuşdur. Müəllif nəsr əsərlərində müasir ədəbi dilimizdən fərqli olan sintaktik detallar, eləcə də onların nə məqsədlə istifadə olunmasını təhlil süzgəcindən keçirmişdir ki, bu da dilin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bütün bunlarla yanaşı, kitabda bir sıra nöqsanlar da müşahidə olunur.

Müəllif göstərir ki, -kar şəkilçisi ilə işlənmiş sözlər müasir ədəbi dilimizdə işlənmir və onlar ancaq XX əsrin əvvəllərində işlək olmuşdur (səh.31). Halbuki müasir ədəbi dilimizdə -kar şəkilçili tələbkar, təcavüzkar, fitnəkar, günahkar kimi sözlər mövcuddur.

Ərəb mənşəli vaxt, zaman; imkan, fürsət; qüvvət; iqtidar anlamlı “macal” sözü həm ərəb, həm də fars dilinə məxsus leksik vahid kimi təhlil edilmişdir (səh.88-89). Səh.73-də fars mənşəli “dost” sözü Azərbaycan dili vahidi kimi təqdim edilir.

Q.Bağirovun “Azərbaycan bədii nəsrində danışiq dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri” adlı kitabı Azərbaycan dilçiliyinə ən gözəl töhfədir.

1991

FELİN PERİFRASTİK FORMALARI

Azərbaycan dilçiliyində fonomorfoloji, semasioloji, onomastik (etimoloji aspekt nəzərdə tutulur) və s. sahələr az, həm də dərininə öyrənilməmiş hesab edilir. Elə sahələr də var ki, haqqında çox yazılıb, amma problem hələ də öz elmi həllini tapmayıb. Məsələn, felin təsriflənməyən formalarına türkologiyada, kifayət qədər tədqiqat əsəri həsr edilib və bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər üzə çıxarılıb. Ancaq bu formalar qarşılıqlı şəkildə öyrənilməyib, onların oxşar və fərqli cəhətləri, eyni yuvaya daxilolma səbəbləri, həmçinin felin perifrastik formalarının mahiyyəti, əmələgəlmə yolları, quruluşu, üslubi imkanları, məsdər və feli sifət əsasında formalaşması kimi məsələlər araşdırmalardan kənar qalıb. Bu mənada onlarca məqalə və monoqrafiyanın müəllifi olan dosent V.Əliyevin bu yaxınlarda V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Azərbaycan dilində felin perifrastik formaları” (redaktoru dosent Y.Məmmədov) adlı kitabı öz orijinallığı və elmi yeniliyi ilə fərqlənir.

Kitabın I hissəsi “Felin təsriflənməyən formalarının mahiyyəti” adlanır. Burada felin təsriflənən və təsriflənməyən formalarının dialektik vəhdətdə olması, məsdərin

isimləşməni, feli sifətin sifətləşməni, feli bağlamanın isə zərfləşməni formalaşdırması və bunların təsriflənməyən fel formalarının təbiətindəki semantik-qrammatik mənanın qorunub qalması ilə bağlılığı izah olunur. “Feli bağlama” adlanan təsriflənməyən formada bağlama keyfiyyətinin olmaması və bu terminin fellərə və zərflərə aid xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz qrupuna verilən şərti ad kimi başa düşülməsi orijinal fikirlərlə əsaslandırılmışdır.

Müəllif qətiyyətlə sübut edir ki, təsriflənməyən formalar törəndiyi nitq hissəsindən tam uzaqlaşmayan, əlaqəni onunla kəsməyən, digər tərəfdən, ikinci bir nitq hissəsinin bütün əlamətlərini qəbul etməyən “aralıq kateqoriya” funksiyasını yerinə yetirən bir formadır.

Omonim xarakterli şəkilçilər, təsriflənməyən formaların felin şəkillərinə, zaman və şəxs kateqoriyalarına münasibəti, atributivlik, təsriflənməyən forma şəkilçilərinin xarakteri də ilk dəfə olaraq dosent V.Əliyev tərəfindən geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Müəllif təsriflənməyən forma şəkilçilərinin xarakteri barədə türkoloqların fikrinə münasibət bildirərkən ona yaradıcı yanaşır və bu əsasda öz konsepsiyasını müəyyənləşdirir. Əsərdən məlum olur ki, təsriflənməyən formaları yaradan şəkilçilər funksional-qrammatik şəkilçilər olub, mahiyyətcə sözdüzəldici şəkilçi qrupuna daxildir.

Sadə və aydın bir dildə yazılan əsərdə felin təsriflənməyən formalarına aid terminlərə də münasibət bildirilmiş və həmin terminlərin “feli isim”, “feli sifət” və “feli zərf” kimi, həmçinin “şəxssiz forma” əvəzinə şəxslənməyən forma adlandırılması məqbul hesab edilmişdir.

Əsərin II hissəsi türkologiyada, o cümlədən Azərbaycanda

can dilçiliyində ən az araşdırılan bir sahəyə – felin perifrastik formalarına həsr olunub.

Müəllif felin perifrastik formalarını şərh etməzdən öncə perifrastik formanın yaranması üçün əsas olan analitik formanın səciyyəsi cəhətlərini dəqiqləşdirir, türk dillərinin analitizmdən sintetizmə doğru daim inkişafda olmasını Azərbaycan və digər türk dilləri materialları əsasında uyğun nümunələrlə arqumentləşdirir.

V.Əliyev “analitik forma” terminini geniş mənada götürür və bu formanın 3 əsas növünü müəyyənləşdirir:

1. Xüsusi analitik formalar (*qıla gərək, baxa dur, gedə var və s.*);

2. Mürəkkəb fel və sabit birləşmələr (*rəhm eyləmək, namaz qılmaq, alışıb yanmaq və s.*);

3. Perifrastik formalar (*mümkün olmaq, getməkdə olmaq, gedəsi olmaq, yazası olmaq və s.*).

Göründüyü kimi, sintaktik-analitik keyfiyyət perifrastik forma üçün ən əsas meyar kimi götürülüb.

Əsərdən məlum olur ki, məsdər və feli sifət adlara meyl edir və onlar predikativ sözlərə qoşulmaqla perifrastik formalar əmələ gətirir. Feli bağlamada isə bu keyfiyyət olmadığından yalnız analitik tərz birləşməsi əmələ gətirir. Məhz buna görə də perifrastik formalar 2 sistemdə – məsdər və feli sifət əsaslı perifrastik formalar başlığı altında qruplaşdırılıb.

Müəllif məsdər əsaslı perifrastik formanın yaranmasında məsdərlə “ol” felinin və “lazım”, “gərək”, “mümkün”, “deyil” predikativ sözlərin birləşməsindən Azərbaycan dilində 30-a qədər (açmaq lazımdır, qurtarmaq lazımdır deyil, tapmaq mümkündür, toxunmaq olmaz, getmək-

də olsun, gəzməkdə olan və s.), həmçinin feli sifət əsaslı perifrastik formanın feli sifətlə “ol”, “elə” köməkçi fellərinin və “deyil” inkar predikativ sözünün birləşməsindən 9 formanın (gedər oldu, gələr olsa, alacaq oldu, görünməz oldu, bilməmiş deyil və s.) əmələ gəlməsini dil faktları ilə əsaslandırır.

Qeyd etdiyimiz müsbət cəhətlərlə yanaşı, kitabda müəyyən qüsurlar da nəzərə çarpır:

“Barmaq” leksik vahidi məsdər şəkilçili hesab edilir (s.22). Lakin həmin sözün sonundakı şəkilçi topluluq, çoxluq bildirir (*Bax: F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh.197*). Bizcə, topluluq bildirmə keyfiyyəti daha ağılabatandır. Çünki həmin leksik vahiddə hərəkət deyil, topluluq motivi güclüdür.

“Şəxslənməyən forma” və “təsriflənməyən forma” terminlərinin paralel işlədilməsi məsləhət görülür (səh.23). Terminlərdə paralellik yox, vahidlik prinsipi əsas götürülməlidir.

Bəzən istifadə olunan mənbənin qeyri-dəqiq göstərilməsi müşahidə olunur (səh.31-də 3-cü ədəbiyyat).

Bəzi təkrarlara da yol verilmişdir. Məsələn, analitizmdən sintetizmə doğru inkişaf məsələsindən 27-ci, həm də 35-ci səhifədə bəhs olunmuşdur.

Qeyd olunan nöqsanlar əsərin elmi dəyərini və qiymətini azaltmır. V.Əliyevin “Azərbaycan dilində felin perifrastik formaları” adlı kitabı dəyərli bir mənbə rolunu oynayacaqdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FELİ BAĞLAMA

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində felin təsriflənməyən (dəyişməyən) formasına daxil olan, 30-cu illərə qədər “siğeyirəbtiyyə”, “rəbt siğəsi”, “feli zərf”, “feli bağlama şəkli” kimi terminlərlə adlanan “feli bağlama” A.N.Baskakov, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, Ə.Dəmirçizadə, M.Ş.Şirəliyev, H.Mirzəzadə, M.Hüseynzadə, A.Yuldaşev və başqa dilçilərin araşdırmalarında təhlilə cəlb edilmiş və bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər aşkarlanmışdır. Feli bağlamaya dair aparılan tədqiqatlar, əsasən, konkret ədəbi dil materiallarının qruplaşdırılmasından və toplanmış dil faktlarının təsvirindən ibarət olduğuna görə feli bağlamanın semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri təhlil obyektindən kənar qalmışdır. Türk dillərinin qrammatik quruluşunda feli bağlamanın yerini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün zərfə və felə xas olan ikili keyfiyyəti, həmçinin felin təsriflənməyən formalarından fərqi və həmin formalar sistemində yeri aydınlaşdırılmamışdır. Bu mənada filologiya elmləri doktoru V.Əliyevin V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatında çap olunan “Azərbaycan dilində feli bağlama” (redaktoru professor Q.Ş.Kazımov) adlı kitabı dilçiliyimizdə qeyd olunan boşluğu aradan qaldıra bilər.

Müəllif kitabın ilk hissəsində “Feli bağlama” haqqında ümumi məlumat verdikdən sonra onun tədqiqi tarixini sistemli şəkildə təhlil süzɡəcindən keçirir, müsbət və mənfi cəhətləri nəzəri baxımdan əsaslandırır. Bu mənada müəllifin A.N.Baskakov, A.M.Şərbak, N.K.Dmitriyev, A.A.Yuldaşev, M.Hüseynzadə və başqa tanınmış dilçilərlə polemikaya girməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Feli bağlamaların felə – yəni təsriflənən fellərə (təsirlilik və təsirsizlik, ilkin semantik mənanı qoruyub saxlama, təsdiq və inkar aspektdə işlənmə, söz kökünün sabit qalması, fel kateqoriyalarına məxsus şəkilçilərin eyni prinsip üzrə söz kökünə artırılması və s.) və zərflə (hər ikisinin eyni sintaktik funksiyanı yerinə yetirməsi – eyni cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi, zərf kimi əlamət bildirdiyi üçün ikinci bir felə yanaşma və s.) xas olan keyfiyyətlərini, həmçinin onun fel və zərfdən fərqli xüsusiyyətlərini konkret dil faktları ilə təsdiq edən V.Əliyev feli bağlamaya fərqli və orijinal bir tərif verir. “Zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişməyən, əsas feli müxtəlif cəhətdən izah edən, xüsusi morfoloji əlamətə malik olan, cümlədə zərflik kimi işlənən və tərkib yaradan sözlərə feli bağlama deyilir”. Feli bağlamanın bütün keyfiyyətlərini ehtiva edən bu tərif inandırıcıdır.

Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də feli bağlama şəkilçilərinə münasibət məsələsidir. Müəllifin hesablamlarına görə, türk dillərində 70-ə qədər feli bağlama şəkilçisi mövcuddur. Araşdırmalarını ümumtürk kontekstində aparan V.Əliyev feli bağlama şəkilçilərindən 11-nin qədim türk abidələrində təsadüf olunmasını gös-

Əzizxan Tanrıverdi

tərməklə bərabər (-ın⁴, -ınan⁴, -i⁴, -yın², -may², -matı², -matın², -qınça⁴, -ğıça² və s.), ayrı-ayrı türk dilləri üçün xarakterik olan şəkilçiləri də aşkarlamışdır. Məsələn, -ar, -maz, -ər, -məz (Azərbaycan, türk və türkmən), -madən, -mədən (Kırım tatarları, Azərbaycan və qaqauz), -dıqca, -dikcə (Kırım tatarları, Azərbaycan və qaqauz), -ken, -iken, -arkən, -yarkən, -ərkən, -yirkən (Kırım tatarları, qaqauz və Azərbaycan), -anda, -əndə (Azərbaycan və türkmən), -dıqda, -dikdə, -mamış, -məmiş (Azərbaycan), -day, -dey, -day, -dəy, -tay, -tey, -dek, -dək, -doy, -dəy, -tay, -tey, -toy (qumıq, qazax, qaraqalpaq, noqay, tatar, başqırd, türkmən, özbək, uyğur, qırğız), -casına, -cəsinə (türk) və s.

Azərbaycan dilçiliyində feli bağlama şəkilçilərinin miqdarı da mübahisəli məsələlərdəndir. Belə ki, bu vaxta qədərki dilçilik ədəbiyyatında feli bağlama şəkilçilərinin miqdarı 9-15 arasında verilmişdir. Müəllif bu mübahisəyə son qoymaq üçün M.Kazım bəydən başlamış H.Məmmədova qədər olan müəlliflərin feli bağlama şəkilçiləri ilə bağlı bölgülərini vermiş və bu əsasda Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan feli bağlama şəkilçilərinin miqdarının 14 olduğunu müəyyənləşdirmişdir (-ib⁴, -dıqca⁴, -ınca⁴, -dıqda⁴, -araq², -madan², -mamış², -anda², -arkən², -mışkən⁴, -alı², -caq², -a⁴, -ar², -məz).

Hər bir şəkilçinin funksiyası elmi cəhətdən əsaslandırılarkən nümunələr tək-cə müasir Azərbaycan dilindən deyil, həm də Orxon-Yenisey abidələrindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından, M.Füzulinin əsərlərindən və digər türk dillərindən verilib.

Azərbaycan dilində məhsuldar feli bağlama şəkilçilə-

rindən hesab olunan -arkən², -dıqda⁴, -ınca⁴ və -madan² şəkilçilərin etimoloji aspektdə izahı da əsərin müsbət məziyyətlərindən hesab oluna bilər. Monoqrafiyada bir sıra nöqsanlar da müşahidə olunur.

A.N.Baskakov, A.A.Yuldaşev, N.Q.Sarubayev və başqa tədqiqatçılardan gətirilən sitatlar rusca verilir. Əsər Azərbaycan dilində yazıldığından həmin sitatlar tərcümə olursa, daha yaxşı olardı. Kitabın əvvəlində (səh.3) feli bağlamanın semantik-qrammatik xüsusiyyətlərinin ilk dəfə tədqiq olunmasından bəhs olunur. Səh.11-də isə göstərilir ki, H.Məmmədovun namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan dili feli bağlama şəkilçilərinin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq edilib.

Dilimizdə -alı, -əli şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamanın yox dərəcəsinə olması qeyd olunur (səh.87). Lakin biləli, qayıdalı, gələli, görəli və s. feli bağlamalar dilimizdə heç də az işlənən vahidlərdən deyildir.

-caq, -cək şəkilçisinin, əsasən, “gör” felinə artırıldığı və “ən+kimi” modeli ilə əvəz oluna bilməsi qeyd olunur (səh.87). Lakin -caq, -cək şəkilçisi çat (çatcaq), götür (götürmək) fəllərinə də artırıla bilər. Bu qüsurlar əsərin elmi dəyərinə xələl gətirmir.

Ümumilikdə özünün yeniliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən bu əsər filoloq tələbə və mütəxəssislər üçün dəyərli hədiyyədir.

1991

TOPONİMLƏR MİLLİ SƏRVƏTDİR

Hər bir xalqın tarixində etnoqrafik, psixoloji, sosial-iqtisadi, tarixi, fəlsəfi amillərlə sıx bağlı olan onomastik vahidlər milli etiket funksiyasını yerinə yetirmədə, xalqın kimliyini müəyyənləşdir-mədə, tarixin ən dərin qatlarındakı hadisələri mühafizə etmədə, obrazlı desək, daş kitabələr qədər müstəsna əhə-miyyətə malikdir. Bu sistemdə toponimlər kəmiyyətinə və xüsusi funksiyasına görə fərqlənir.

Azərbaycan toponimik vahidlərinə dair onlarca mo-noqrafiya, yüzlərcə məqalə və tezis, bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyası həsr edilsə də, toponimlər ta-rix, coğrafiya və dilçilik elmlərinin sintezində, demək olar ki, tədqiq edilməmişdir. Bu mənada hələ 60-cı illər-də Azərbaycan dilçiliyi və türkologiyada ciddi məqalələr müəllifi kimi tanınan, Azərbaycan dili və özbək dilini müqayisəli şəkildə ilk dəfə linqvistik tədqiqata cəlb edən, “Azərbaycan dilində feli bağlama” (1989), “Azərbaycan dilində felin perifrastik formaları” (1990), “Toponimika” (1994) kimi kitabların müəllifi professor Vilayət Əliyevin elmi ictimaiyyətə təqdim olunan “Azərbaycan toponimi-yası” (1999) kitabı tək-cə Azərbaycan dilçiliyi deyil, həm də türkologiya baxımından əhəmiyyətlidir.

Giriş, 3 fəsil, lüğət və ədəbiyyat göstəricisindən ibarət olan kitabda Qərbi və Cənubi Azərbaycan ərazilərindəki türk mənşəli toponimlər, oykonim, oronim və hidronimlər ilk dəfə olaraq təkcə linqvistik deyil, həm də coğrafiya və tarix elmi prizmasından kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Müəllif Qərbi Azərbaycandakı türk mənşəli toponimlərin tarixin müxtəlif dövrlərində, xüsusilə Azərbaycan türklərinin 1988-ci ildə deportasiyasından sonra dəyişdirilməsini mənəviyyatımıza, tariximizə vurulan ən böyük zərbə kimi göstərir. Vilayət Əliyevin araşdırmalarından aydın olur ki, ermənilər Azərbaycan mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsini bir neçə istiqamətdə həyata keçirib:

1. Azərbaycan toponimlərinin bir hissəsi 1946-48-ci illərdə hərfən erməni dilinə tərcümə edilib (Ağbulaq – Lusaxpyur, Qaradaş – Sevkar, Daşqala – Karaberd və s.);

2. Türk mənşəli toponimlərin bir hissəsi “köhnə zamanın qalığı” kimi 1930-70-ci illərdə dəyişdirilib (Kərkibaş – Şəfəq, Qaraçanta – Əzizbəyov, Bulaqlı – Həbilkənd və s.);

3. Türkçülük izini itirmək üçün 1930-50-ci illərdə toponimik vahidlərin komponentlərinin ixtisarı yolu ilə (Ellər oyuğu – Ellər, Polad – Ayrım – Polad, Baş Gərn – Gərn, Böyük Vedi – Vedi və s.).

Əsərdə Qərbi Azərbaycandakı türk mənşəli etnotoponimlər (Boyatlar, İmirli, Təkəlik, Qaçğan və s.), fitotoponimlər (Güllücə, Söyüdlü, Yarpızlı, İydəli və s.), orotoponimlər (Daşqala, Qızqala, Təpəgöy, Tomardaş və s.), hidrotoponimlər (Damcılı, Göysu, Qarasu, Bulaqlar və s.) barədə maraqlı təhlillər verilmişdir. Müəllif faktlarla təs-

diq edir ki, Qərbi Azərbaycandakı türk mənşəli toponimlərdə türkün qədim tarixi və qədim dil elementləri mühafizə olunur. Balıqlı (Amasiya), Alpova (Qəmərli), Arpik (Ələyəz) və s. toponimik vahidlərin yaranmasında iştirak edən şəhər anamlı “balıq”, igid, cəsur anamlı “alp”, dağ, dağ aşırımını anamlı “arp” apelyativləri Vilayət Əliyevin tədqiqatlarında müqayisəli istiqamətdə izah edilmişdir.

Kitabda apelyativlərinə, motivləşmə meyarlarına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə Şimali Azərbaycandakı toponimik vahidlərdən heç nə ilə fərqlənməyən Cənubi Azərbaycandakı oykonim (Ağcaqala, Alınca Qala, Qırçaq, Qazançı və s.), oronim (Qumlu dağ, Ala dağ, Uca dağ, Çiçəkli dağ və s.) və hidronimlər (Acıçay, İlanlı çayı, Quru çay, Dibsiz göl və s.) barədə təhlillərin verilməsi də müəllifin uğuru kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumiyyətlə, əsərdə Azərbaycanın makro və mikro toponimlərinə kompleks şəkildə yanaşılmış, yeri gəldikcə, Borçalı və Dağıstan ərazilərindəki türk mənşəli toponimlər də araşdırmalara cəlb edilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki toponimlərin izahını vermədən xalqın tarixi coğrafiyasını, etnogenezini, etnoqrafiyasını, psixologiyasını, dilini, tarixini, təfəkkür tərzini daha dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Burada A.Bakıxanovun hələ XIX əsrdə söylədiyi fikirlərin nə qədər elmi və məntiqli olduğuna heyran olmaya bilmirsən. Müəllif yazır: “Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim hasarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır” (“Gülüstani-İrəm”. Bakı, 1951, səh.29.).

Azərbaycan toponimlərinin təhlilinə dair alman alim-

lərindən H.Hübisman, İ.Markvart, türk alimi Zəki Validi-Toğan, İran alimi S.Ə.Kəsrəvi, rus alimlərindən K.F.Qan, V.V.Bartold, V.N.Zaxoderin, Azərbaycan alimlərindən M.Baharlı, R.Yüzbaşov, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, A.Axundov, B.Budaqov, Q.Qeybullayev, Y.Yusifov, S.Mollazadə, T.Əhmədov, L.Quliyeva, K.Əliyeva, Ş.Sədiyev, A.Hacıyev, N.Əsgərov və başqalarının əsərlərini kitabın “Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsi tarixindən” hissəsində təhlilə cəlb edən müəllif hər bir əsərin səciyyəvi cəhətlərini aşkarlamış və bu kontekstdə Azərbaycan toponimiyasının nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. V.Əliyev yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz toponimistlərin əsərlərini təhlil edərkən, yeri gəldikcə, polemikaya girmiş, bəzən də S.Ə.Kəsrəvi, K.F.Qan və başqalarının Azərbaycan toponimlərinin etimologiyası ilə bağlı izahlarını konkret fakt və arqumentlərlə tənqid etmişdir.

V.Əliyev Təbriz, Gəncə, Naxçıvan və s. kimi toponimlərin etimologiyasına dair izahların heç birini qəbul etmir. Həmin toponimləri isə mənası naməlum olan toponimik vahidlər sırasına daxil edir. İnanırıq ki, yüksək intellektli, geniş erudisiyalı professor Vilayət Əliyev gələcək tədqiqatlarında Təbriz, Gəncə, Naxçıvan kimi toponimlərin etimologiyasını məhz özü dəqiqləşdirəcəkdir.

Kitabda Azərbaycanın qədim toponimlərinin formalaşmasında 3 istiqamətin əsas olduğu göstərilir:

- I. Eramızın I-IV əsrlərində yaranmış toponimlər;
- II. VII-X əsrlərdə meydana gəlmiş toponimlər;
- III. XI-XVII əsrlərdə yaranmış toponimlər.

Hər bir dövrün səciyyəvi cəhətləri konkret dil faktları ilə linqvistik prizmadan işıqlandırılmışdır.

Əsərdə Azərbaycan toponimləri etnoslar kontekstində tədqiq edilərək türk mənşəli toponimik vahidlərin üstünlüyü elmi dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Bununla bərabər, Azərbaycandakı etnik müxtəlifliyi əsas götürən müəllif tat, talış, ləzgi, udin, rus və digər dillərə aid apelyativlər əsasında formalaşan toponimlərin yaranma tarixinə də münasibət bildirmiş, toponim yaratmada türk mənşəli apelyativlərin digər etnoslara məxsus apelyativlərə nisbətən üstün, aparıcı mövqedə olmasını və funksiyasını dəqiqləşdirmişdir.

Sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu və söz birləşmələri konstruksiyasında olan toponimik vahidlər təhlil edilərkən onlara leksik-semantik prizmadan da münasibət bildirilmişdir.

Ümid edirik ki, Vilayət Əliyevin bu kitabı Azərbaycan onomalogiyası tarixində uğurlu bir əsər kimi qalacaqdır.

1999

“ADLARIN ÜSLUBİ İMKANLARI”

Son vaxtlar xalqımızın kimliyini müəyyənləşdirən, milli möhür funksiyasını yerinə yetirən, yaddaşlardan-yaddaşlara hopan, minillikləri özündə qoruyub saxlayan xüsusi adların araşdırılmasına böyük diqqət yetirilir. Belə ki, xüsusi adların etimologiyası, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri daha çox təhlil obyektinə çevrilmiş və bir sıra uğurlar qazanılmışdır. Lakin bədi əsərlərdəki onomastik vahidlərin üslubilinqvistik xüsusiyyətləri türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində az öyrənilib. Təsadüfi deyildir ki, professor A.Qurbanov da “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, “Azərbaycan onomastikası”, “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” kitablarında poetik onomastikanın ayrı-ayrı sahələrini tədqiq etməyin dilçiliyimiz üçün təxirəsalınmaz vəzifə olduğunu göstərib. Bu mənada dosent Q.Mustafayevanın V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Adların üslubi imkanları” adlı kitabı aktual və orijinaldır.

Əsərin girişində şəxs adları, ləqəb, fəmiyyə və təxəllüslərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlil edilmiş, əsl şəxs adlarının mənası ilə onun daşıyıcısı arasında əlaqənin olmaması, bə-

dii əsərlərdəki şəxs adlarının isə daha çox personajların təbiəti ilə bağlılığı uyğun nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Roman janrında şəxs adlarının üslubi funksional imkanları araşdırılarkən S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, Ə.Əbülhəsən kimi yazıçıların əsərlərindəki antroponimlər əsas götürülmüş, bu tip vahidlərin bədii əsərin ümumi ruhuna uyğunluğu, obrazlılıq, ekspressivlik yaratma xüsusiyyətləri tək-cə bir dilçi yox, həm də ədəbiyyatşünas, tənqidçi qələmi ilə işıqlandırılmışdır.

Əsərin II fəslə "Dram əsərlərində şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətləri" adlanır. C.Cabbarlının pyeslərindəki antroponimlərin leksik-semantik və üslubi-lingvistik xüsusiyyətlərini tədqiq edən Q.Mustafayeva ədibin yaradıcılığının I dövrünə daxil olan əsərlərində daha çox ərəb (Əbdül, Həmzə və s.), II dövrünə daxil olan əsərlərində isə türk mənşəli adların (Atakişi, Babakişi, Sevil, Gülər, Yaşar və s.) üstünlük təşkil etdiyini, eləcə də müsbət surətlərə, əsasən, milli, mənfi surətlərə isə ərəb mənşəli adlar verildiyini dəqiqləşdirmişdir.

Satirik əsərlərdəki adların üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs olunarkən fonetik cəhətdən təhrif olunmuş formalardan istifadə (Məmdəli – M.Ə.Sabir, Sıfır (Səfər) – S.Rəhman), həmçinin tabu, yaxud tabu əsasında yaranmış evfemizmlərin rolu, poetikliyin məhz bu müstəviyə keçirilməsi müəyyənləşdirilib.

Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də -ka, -çka, -ik, -ski, -ov, -yev formantlı şəxs adlarının üslubi-funksional imkanlarının tədqiq olunmasıdır.

POETİK ONOMASTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərin leksik-semantik, etimoloji və qrammatik xüsusiyyətləri bir sıra tədqiqatlarda sistemli şəkildə araşdırılsa da, onların üslubi-linqvistik xüsusiyyətlərinə az diqqət yetirilmişdir. Bu mənada Qızqayıt Mustafayevanın təqdim etdiyi “Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri” (2001) adlı monoqrafiya aktuallığı və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik imkanları Q.Mustafayevanı XX əsrin 70-ci illərindən maraqlandıрмаğa başlayıb. Təsadüfi deyildir ki, müəllif ilk elmi əsərini də (Anarın “Ağ liman” povestində adlar haqqında) adların üslubi imkanlarına həsr edib. Müəllifin üslubi onomastika məsələləri ilə bağlı 50-yə qədər məqaləsi və “Adların üslubi imkanları” (1990) monoqrafiyası çap olunub.

Q.Mustafayeva poetik onomastikaya dair düşüncə və mülahizələrini “Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyada ümumiləşdirilib.

Tənqidçi bədii yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olduqda ədəbi növündən və janrından asılı olmayaraq, istənilən bədii əsəri yazıçı səviyyəsində dərk edə bilər. Bu da yazı-

çının fərdi yaradıcılıq manerasını müəyyənləşdirməkdə tənqidçiyə geniş imkanlar yaradır. Bədii əsərdəki onomastik vahidləri üslubi-linqvistik baxımdan araşdıran tədqiqatçı da sözün əsl mənasında tənqidçi, dilçi, tarixçi, etnoqraf, filosof olmalıdır. Q.Mustafayeva məhz belə tədqiqatçılardandır. Təbii ki, bədiilik baxımından kamil olan əsərlərdə hər bir onomastik vahidin işlədilmə səbəbi var. Yerində işlədilməyən hər hansı bir onomastik vahid əsərin bədiiliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu məsələyə aydınlıq gətirən Q.Mustafayeva yazır: “Personajın adı bədii obraz yaradan vasitələrdən biridir. Həmin ad personajın ictimai məişəti, milli və məhəlli koloriti, əgər hadisə keçmişdə baş verirsə, tarixi həqiqəti əks etdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Ad seçmək, daha doğrusu, əsərin ümumi ruhuna uyğun ad seçmək bacarığı xüsusi ustalığ, sənətkarlıq tələb edir”. Göründüyü kimi, müəllifin qeydləri bədii əsərlərdəki onomastik vahidlərin işlədilmə səbəblərinə bir işıq salır.

Əsərin girişində “poetik onomastika”, “ədəbi antroponimika”, “üslubi antroponimika”, “poetik antroponimika”, “üslubi onomastika” kimi terminlərin işlənmə məqamlarına diqqət yetirilir, onomastik vahidlərin yaranma və işlədilmə səbəbləri araşdırılır.

Kitabın I fəslində antroponimlərin, II fəslində isə toponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Antroponimlərin üslubi imkanları 3 istiqamətdə təhlil olunmuşdur: roman janrında antroponimlər, dram əsərlərində antroponimlər, satirik əsərlərdə antroponimlər.

Roman janrında işlədilən antroponimik vahidlərin

üslubi imkanlarından bəhs edilərkən M.İbrahimov, İ.Hüseynov, İ.Şıxlı və başqa yazıçıların əsərlərindəki antroponimlər təhlil obyektini kimi götürülmüş, obrazlılıq yaratmada spesifik xüsusiyyətlərə malik olan şəxs adlarının hər birinin mətnə bağlılıq dərəcəsi üslubi-lingvistik prizmadan tədqiq edilmişdir.

Dram əsərlərindəki antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri C.Cabbarlının pyesləri əsasında izah edilmişdir. Burada ayrı-ayrı tiplərin xarakteri ilə adları arasındakı uyğunluq, Aydın, Dursun, Toğrul kimi türk mənşəli şəxs adlarının yenidən işləliyə qaytarılma səbəbləri araşdırılır, Sevil, Gülüş, Gündüz kimi adların məhz C.Cabbarlı tərəfindən yaradıldığı xüsusi olaraq vurğulanır.

Satirik əsərlərdə işlənən antroponimlərdə tipin ictimai mövqeyi, -ov, -yev, -ski elementlərinin üslubi vəzifə daşması, dəbdəbəli olan mürəkkəb quruluşlu qadın adlarından istifadə, təhrif olunmuş adlar və s. kimi məsələlər də geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

“Toponimlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri” bölməsində Zəngəzur, Gəncə, Qarabağ, Ərdəbil və s. kimi real toponimlərlə yanaşı, Qapazlı, Danabaş, Çaylax, Pirsaqqız, Zurnalı kimi qeyri-real, uydurma toponimik vahidlər də təhlil süzğəcindən keçirilmişdir.

Kitabın rəylər və mülahizələr hissəsində Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Dəmirçizadə və A.Qurbanovun dilçiliyə dair bəzi əsərlərinə münasibət bildirilmişdir.

DİLÇİLİYƏ YENİ HƏDİYYƏ

Ədəbi dilin lüğət tərkibinə, yaxud əsas lüğət fonduna daxil olan bir sıra leksik vahidlərin mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına formalaşması, həmçinin predikativ birləşmələrin və qrammatik vahidlərin leksikallaşması türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində tədqiqata cəlb olunmuş və ayrı-ayrı məqalə, monoqrafiya və namizədlik dissertasiyalarında öz elmi həllini tapmışdır. Lakin bəzi leksik vahidlərin şərh-i istisna edilərsə, demək olar ki, bu cür tədqiqat Azərbaycan dilinin şivə leksikası üzrə aparılmamışdır. Bu mənada dosent Bayram Əhmədovun N.Tusi adına ADPU-nun nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli” adlı kitabı (redaktoru dosent Azər Hüseynov) dilçiliyimizdə qeyd olunan boşluğu aradan qaldırmaq baxımından dəyərli və orijinaldır.

Öncə qeyd edək ki, müəllif şivə leksikasında müşahidə olunan sadələşməni araşdırarkən tarixi-etimoloji təhlil prinsipini əsas götürmüş və təhlilə cəlb etdiyi hər bir dil faktının səciyyəvi cəhətini, xüsusilə etimologiyasını müəyyən etmək üçün türk dillərinə aid lüğətlərə, qədim türk

mənbələrinə, şifahi və yazılı ədəbiyyat materiallarına istinad etmişdir.

Kitabın “Mürəkkəb sözlərdə sadələşmə meyli” adlanan I hissəsində 3 meyar əsas götürülmüşdür: 1. İki sözün birinin ayrılıqda mənasının köhnəlməsi və bir söz kimi anlaşılma; 2. İki sözün hər ikisinin mənasının köhnəlməsi və başqa mənada işlənmə; 3. Hər iki semantik proseslə yanaşı sözlərin formaca dəyişməsi.

Hər iki sözün mənasının köhnəlməsi və başqa mənada işlənmə – qarağat, bozqır, patava və s. kimi leksik vahidlərlə təsdiqlənir. Müəllif 3-cü istiqaməti, yəni yanaşı sözlərin semantik proseslə formaca dəyişməsini təhlil süzgəcindən keçirərkən müşahidə olunan fonetik hadisələri uyğun nümunələrlə əsaslandırmışdır.

Bayram Əhmədov “Mürəkkəb sözlərdə sadələşmə meyli”ndən bəhs edərkən Azərbaycan dili sözləri və alınmaların calaqlanmasına – hibrid sözlər məsələsinə də toxunur. Və bu sistemdə yelmar, çölbiyaban, cürəpəcə və s. leksik vahidləri ilk dəfə olaraq geniş şəkildə tədqiq edir.

Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də “predikativ birləşmə və qrammatik vahidlərin leksikallaşması” məsələsidir. Məlumdur ki, dilçilərimiz bu problemə – sintaktik quruluşlu birləşmələrin leksikallaşmasına müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmış və onu “cümlə – söz”, “polisemantik xarakterli mürəkkəb isimlər”, “inkorporlaşma yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər”, “predikativ söz birləşmələrinin leksikallaşması” s. terminlər başlığı altında şərh etmişlər. B.Əhmədov akademik M.Şirəliyevə əsaslanaraq “cümlə – söz” terminini gərəкли hesab edir və Azər-

baycan dilinin dialekt və şivələrində cümlə – sözləri quruluş baxımından üç qrupa ayırır:

- 1. Müxtəsər sadə cümlə modeli əsasında formalaşanlar;**
- 2. Sadə geniş cümlə modeli əsasında formalaşanlar;**
- 3. Mürekkəb cümlə modeli əsasında formalaşanlar.**

Hər bir modelin qrammatik, həmçinin leksik-semantik və fonosemantik xüsusiyyətləri şivə vahidləri əsasında şərh olunmuşdur. Məsələn, I model “becəkir”, “seloy” və s., II model çobantoxlugördünmü, camışbağagirdi, hacımənəbaxa və s., III model çəkuzandı, kosaldıqaç və s. şivə leksik vahidləri ilə əsaslandırılmışdır.

Bütövlükdə özünün yeniliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən bu əsərdən filoloq tələbələr və mütəxəssislər faydalana bilərlər.

*Məqalə dosent A.Hacıyevlə
birgə yazılmışdır.*

1991

SÖZ XƏZİNƏSİ

Milli mənəvi dəyərlərin qorunmasında söz əvəzedilməz mənbədir. Bu mənada xalqımızın tarixini, etnoqrafiyasını, dini-mifoloji dünyagörüşünü və s. öyrənərkən sözdən bir açar, vasitə kimi istifadə edən professor Elbrus Əzizovun “Söz xəzinəsi” (Bakı, “Maarif”, 1995) kitabı orijinallığı və aktuallığına görə türkologiyadakı sanballı əsərlər sırasında verilə bilər.

Müəllif əsərin “Qədim yer və el adları” hissəsində araşdırmaya cəlb etdiyi toponim və etnonimləri təkcə dilçilik yox, həm də tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, folklorşünaslıq prizmasından tədqiq edir. Bunun nəticəsidir ki, E.Əzizovun Biləcəri (bələn//bilə – aşırım+cər//cəri – sıldırım, uçurum, yarğan), Bozpapaqlar (başlarına bez və ya boz çalma bağlama), Tərnəküt (yığma, seçmə), Hərüm (yun paltar, qaba paltar, toxunma şalvar) və s. kimi onomastik vahidlər haqda etimoloji izahları elmi və inandırıcıdır. Ermənistanın Mehri Nüvədi kənd sovetliyi ərazisindəki Tervənit (tərnə dəstə, seçmə dəstə), Qarğadaşı (qarğa etnonimi ilə əlaqəli olması əsaslandırılır), Sələnc çayı (Selençe rahat, geniş, sakit), Turu gədiyi (dayanacaq aşırımı, duracaq yeri), Darayəzmi (taxıl yeri, əkin yeri) və s. toponimik vahidlərin ilk dəfə olaraq tarixi-lingvistik baxımdan təhlili kitabın elmi dəyərini artırır.

Əsərdə bir sıra toponimik vahidlər türk dilləri kontekstində öyrənilmiş, onların yayılma arealı konkret

faktlarla əsaslandırılmışdır. Məsələn, Təbriz (Cənubi Azərbaycanı şəhər), Təvriş (Omsk vilayətində rayon); Sələnc (Mehri rayonu), Sələngə (Orta Asiya); Tervənit (Mehri rayonu), Tərnöyüt (Ağdam) və s.

Kitabın ikinci hissəsində E.Əzizov Nizami Gəncəvinin söz dünyasından bəhs edərkən şairin ərəb və fars dilli mənbələrlə yanaşı, yəhudi, nasrani və pəhləvi mənbələrinə bələdliyini və onlardan bəhrələndiyini xüsusi vurğulayır. O, antik yunan filosofu Plutarxın “Yeddi müdrikin ziyafəti” və “Paralel tərcümeyi-hallar” əsəri ilə Nizaminin “İsgəndərnamə” poeması arasında müqayisələr apararaq bir daha təsdiq edir ki, Nizami orta əsrlərin ensiklopedik biliyə malik olan ən böyük filosof şairlərindən biridir.

Kitabda türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan folklorunda tez-tez təkrarlanan, qan yaddaşı ilə əsrlərdən-əsrlərə ötürülən Ağ-boz at, Qırat, Dürat, Koroğlu, Çənlibel və s. kimi sözlərin etimoloji izahı da maraqlıdır.

Əsərin “Xalq şivələri” adlanan sonuncu hissəsində “M.Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri”, “Dilin dialektə bölünməsi”, “Xalq şivələrinin öyrənilməsi”, “Dialektoloji atlas”, “Dialekt sözləri” məsələlərindən bəhs edilir. Burada dialekt leksikasına dil tarixi prizmasından yanaşan müəllif dilimizin şivələrini M.Şirəliyevdən fərqli olaraq üç dialektin (ləhcənin) daxilində qruplaşdırır: Şimal-Şərq ləhcəsi (Bakı-Şamaxı, Quba, Dərbənd), Qərb ləhcəsi (Qarabağ, Qazax-Borçalı, Ayrım), Cənub ləhcəsi (Təbriz, Ərdəbil, Urmiyə, Naxçıvan, Lənkəran). Hər üç dialektin (ləhcənin), həmçinin qarışıq tipli şivələrin səciyyəvi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri faktlarla təsdiqlənmişdir.

Şübhəsiz ki, kitab mütəxəssislər və geniş oxucu küt-

ləsi üçün maraqlı olacaqdır.

1996

NİTQ DAVRANIŞINDA MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Nitq davranışındakı sözlü (verbal) və sözsüz (qeyri-verbal) kommunikasiya məsələləri Avropa dilçiliyində ayrı-ayrı dil materialları əsasında etnopsixolinqviistik prizmadan təhlil edilmişdir. Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində isə bu cür təhlil konkret bir dilin materialları üzrə aparılsa da, qohum və qohum olmayan dəlillər əsasında aparılmamışdır. Bu mənada Kəmalə Səmədovanın “Nitq davranışında milli-mədəni xüsusiyyətlər” adlı namizədlik dissertasiyası aktuallığı və orijinallığı ilə fərqlənir. Müəllif verbal və qeyri-verbal kommunikasiya məsələləri üzrə araşdırmalarını Azərbaycan, ingilis və rus dili materialları üzərində qurur və faktlarla təsdiq edir ki, normal kommunikasiya yaratmaq üçün (verbal) və sözsüz (qeyri-verbal) ünsiyyət vasitələri vəhdətdə götürülməlidir.

Əsərdə ingilis, rus, alman və digər xalqların nitq etiki və davranış qaydaları Azərbaycan dilindəki verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə qarşılaşdırılır, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir, dil-təfəkkür münasibəti ilə bağlı olan fərqlər konkret dil faktları ilə təsdiqlənir.

Nitq fəaliyyətinin mürəkkəbliyini nəzərə alan müəlif danışma və yazma, dinləmə və oxuma fəaliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi üzərində geniş dayanır. Araşdırmaya cəlb olunan dillərdə nitq davranışındakı milli-mədəni xüsusiyyətlərin öyrənilməsi, onlardakı eynilik və daha çox müxtəlifliyin ən incə detallarına qədər aydanlışdırması yenicə formalaşmağa başlayan Azərbaycan dövlətinə beynəlxalq əlaqələr, diplomatiya və digər sahələrdə kömək edə bilər.

Kəmalə Tofiq qızı Səmədovanın “Nitq davranışında milli-mədəni xüsusiyyətlər” adlı namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı bütün tələblərə cavab verir.

1996

QURBANİ VƏ POETİKASI

D iriykən Xudafərin körpüsündən qolubağlı keçirilərək Təbrizə – Şah divanına aparılan, on il Qarsda yaşamağa məcbur edilən Qurbaninin bu gün ruhu da rahat uyumur, sümükləri quduz erməni əsarətində inləyir. Şuşada Vaqif, Ağdamda Zakir, Göycədə Dədə Ələsgər inlədiyi kimi.

Ədəbiyyat tariximizdə layiq olduğu qiymətini almayan, çox az öyrənilən də Qurbanidir. Bu mənada professor Qəzənfər Kazımovun “Qurbani və poetikası” (Bakı, 1996) kitabı həmin boşluğu doldura bilən, aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən, ritorikadan uzaq, ciddi bir tədqiqat əsəridir.

Ömrünün neçə ilini Qurbaninin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr edən, həmişəyaşar sənətkarla bağlı onlarla məqalə və bir neçə kitab çap etdirən Q.Kazımov Qurbaninin ədəbiyyatımızdakı mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirmiş, onun adının Xətai və Füzuli kimi klassiklərlə yanaşı çəkilməyə layiq olduğunu əsaslandırılmışdır.

Q.Kazımov “Qurbani və poetikası” kitabında XV-XVI əsr Azərbaycan tarixi, iqtisadiyyatı, etnoqrafiyası,

ədəbi dili və ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərini şərh edir və Qurbanini bu fonda təqdim edir. Qurbaninin ata-babasının kimliyi, təvəllüd və ölüm tarixi, doğulduğu yer və s. barədə tutarlı bir mənbə olmadığından ki, şairin həyatı ilə bağlı indiyədək bir-birinə zidd fikirlər söylənmişdir. Qəzənfər Kazımov Qurbaninin şeirlərinə və “Qurbani” dastanlarına söykənərək əsaslandırılmış arqumentlərlə şairin həyatı ilə bağlı qeyri-dəqiqlikləri aydınlaşdırır. Şairin atasının adının Mirzalı (Mirzəli), təvəllüd və ölüm tarixinin təqribən 1477-1548-ci illər olması, anadan olduğu Diri kəndinin Cənubi Azərbaycanda deyil, Şimali Azərbaycanda yerləşməsi məhz onun gərgin əməyi nəticəsində dəqiqləşdirilmişdir.

“500 illik yolun aşınmalarına baxmayaraq, Qurbani sənəti qüsursuzdur, ona görə də birdən-birə yarana bilməzdi”, – deyən Q.Kazımovun Qurbani kimi söz dühasının yetişməsində şairə qədərki Yunis Əmrə, Molla Qasım, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Cahan şah Həqiqi kimi klassiklərin təsirini konkret faktlarla işıqlandırır. Göstərir ki, Yunis Əmrədəki ilahi eşq, sufizm, məcazlar sistemi, Qazi Bürhanəddindəki sözlərin emosional təkrarı və rəddül-əcüzdən ustalıqla istifadə, Nəsimidəki hürufilik və poetik ifadə tərzini, Cahan şah Həqiqidəki real eşqin dini-ilahi eşqi üstələməsi, insan qüdrətinin real təsviri Qurbani sənətində inkişaf etdirilmiş və daha da cillənmişdir.

“Qurbani və poetikası” kitabının mərkəzində Qurbani ilə yanaşı Şah İsmayıl Xətai dayanır. Müəllif onların eyni ideoloji mənbədən – sufi ideyalarından mənəvi qida aldığını, eyni ədəbi-elmi mənbələri öyrəndiyini, dilin leksik

və üslubi yaruslarından istifadə meyllərində yaxınlığını faktlarla müəyyənləşdirir və Qurbanini Xətəisiz təsəvvür etməyin mümkünsüzlüyü qənaətinə gəlir. Bununla da müəllif yazılı və şifahi ədəbiyyatımızın əlaqəli öyrənilməsinin, bir-birinə qarşılıqlı təsirinin araşdırılmasının dolğun nümunəsini yaradır. Qurbaninin Ş.İ.Xətai ilə şəxsən tanışlığı, onu özünə ustad bilməsi, Xətai ilə tanışlığa qədər Dirili Qurban kimi tanınması, sonra ədəbi ənənələrin təsiri ilə Qurbani təxəllüsünü qəbul etməsi kimi incə detallar əsərdə elmi izahını tapmışdır.

Kitabda Qurbaninin “Mənim”, “Dönübdü”, “Göndər”, “Ellərə doğru”, “Görməsin” və s. kimi ictimai motivli şeirləri ideya-bədii və estetik baxımdan araşdırılır. Əsərin “Məhəbbət və gözəllik duyğuları” adlı hissəsində isə Qurbani poeziyasının incəliklərindən hesab olunan “Bənövşə”, “Dilbər”, “Sevinsin”, “Ləblərin”, “Qızların” və s. şeirlər təhlil süzgəcindən keçirilir, real, bəzən də ilahi eşq, təbiət və sevgili (məşuqə) gözəlliyinin vəhdəti, emosionallıq və ekspressivlik aşkarlanır.

“Qurbani və poetikası” kitabının əsas dəyərlərindən biri də problemə geniş filoloji planda yanaşılması, ustad şair – aşığın yaradıcılığının həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik məsələləri mövqeyindən ətraflı tədqiq olunmasıdır. Tək-tək istisnaları nəzərə almasaq, bizim filologiya elmimizdə bu cür araşdırma üsuluna, yəni bir monoqrafiya daxilində poetikanın ədəbi və linqvistik problemlərinin əlaqəli öyrənilməsinə, demək olar ki, rast gəlinmir. Məhz belə bir analiz – Qurbani poeziyasının ədəbi məzmununa və dilinə geniş prizmadan yanaşma, həmçinin Qurbaninin əsərlərinin toplanıb öyrənilməməsi və XVI

əsrin hər sahədə milli keyfiyyətlərin meydana çıxmağa başladığı dövr kimi qiymətləndirilməsi arqumentləri Q.Kazımovu “milli ədəbi dilin başlanğıc mərhələsini XVIII əsrdən – M.P.Vaqifdən yox, XVI əsrdən – Qurbanidən götürmək lazımdır” qənaətinə gətirir.

Professor Q.Kazımovun “Qurbani və poetikası” kitabı araşdırılan dövrə dair fəlsəfi, tarixi, etnoqrafik, coğrafi biliklərə söykənərək, onların filoloji tədqiqat axarında ümumiləşdirilməsi yolu ilə meydana gəlmişdir. Bu əsər ədəbiyyat və folklor tariximizin öyrənilməsində ciddi uğur kimi qiymətləndirilməlidir.

1997

ALINMA TERMINLƏR

Hər bir xalqın elmi, mədəni və texniki inkişaf səviyyəsi, bir tərəfdən, elm və texnikanın, onun özünün yaratması və təkmilləşdirməsi ilə, digər tərəfdən isə başqa xalqların elmi-texniki nailiyyətlərindən səmərəli şəkildə faydalanması ilə bağlıdır. Təbii ki, dildə termin yaradıcılığı məhz bu proseslə əlaqədardır.

Ədəbi dilimizdə milli termin və termin səciyyəli vahidlərlə yanaşı, alınma terminlər də üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində alınma söz və alınma termin problemi, alınma terminlərin struktur və leksik-semantik xüsusiyyətləri, onların fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik və semantik mənimsənilməsi, həmçinin dilimizdəki terminlərin mənşəyi və s. məsələlər kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu mənada dosent Nadir Məmmədlinin “Alınma terminlər” (Bakı, “Elm”, 1997) adlı monoqrafiyası bütün parametrlərinə görə aktual və orijinaldır.

Xalqımız tarixin müxtəlif dövrlərində ərəb, fars, rus və Avropa xalqları ilə ictimai, siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni əlaqədə olmuşdur. Məhz bu cür əlaqələr nəticəsində ədəbi dilimiz alınma terminlərlə zənginləşmişdir. Nadir Məmmədlinin fikrincə desək, alınma terminlər dilimizi

milli səciyyəsiindən, özünəməxsusluqdan məhrum etmir, əksinə, ədəbi dilimizin inkişafı və təkmilləşməsini sürətləndirir, intellektual səviyyəsini yüksəldir, həmçinin terminoloji leksikanın potensial imkanlarını üzə çıxarır. Azərbaycan ədəbi dilinin terminlər sistemində ərəb, fars, rus, ingilis, ispan, alman, fransız, italyan və s. dillərə məxsus terminlər işlənməkdədir. Alınma terminlərin mənşəyi, leksik-semantik xüsusiyyətləri, mənimsənilmə səbəbləri və s. kimi məsələlər monoqrafiyada konkret dil faktları ilə təsdiqlənmiş və geniş elmi ümumiləşdirmə aparılaraq üç istiqamətdə təhlil edilmişdir: ərəb və fars mənşəli alınma terminlər, rus mənşəli alınma terminlər, Avropa mənşəli alınma terminlər.

Əsərin I fəslı “Ərəb və fars mənşəli terminlər” adlanır. Burada ərəb və fars mənşəli terminlərin funksional həcmi, struktur-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri, spesifik mənə dəyişmələri öyrənilmiş, arxaıkləşən terminlərin (füqəreyi-kasıb, dərəcəyi-izafı, ismi-əsas və s.) xarakterik xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır. Ərəb və fars mənşəli terminlər müxtəlif elm sahələri üzrə qruplaşdırılaraq təhlil edilmişdir. Məsələn, tibb terminləri (dərman, müalicə, zöhrəvi və s.), ədəbiyyatşünaslıq terminləri (dastan, əruz, təmsil və s.), fəlsəfə terminləri (idrak, fəhm, sübut və s.) Müəllif göstərir ki, dilimizdəki ərəb və fars mənşəli terminlərin bir hissəsi Avropa dillərindən rus dili vasitəsi ilə alındığına görə fonetik deformasiyaya daha çox məruz qalmışdır. Əsərdə bu tip terminlər tarixi-linqvistik prizmadan təhlil edilmişdir.

Monoqrafiyanın “Rus mənşəli alınma terminlər” adlı II fəslində rus mənşəli terminlərin leksik-semantik xüsu-

siyyətləri, sinonimliyi, çoxmənalılığı, omonimliyi məsələlərindən bəhs edilmiş, onların işlənmə dairəsi dəqiqləşdirilmişdir.

Müasir ədəbi dilimizdəki yunan (semantika, komediya, tragediya və s.), latın (tangens, ombisiya, oksiz və s.), fransız (parter, front, çempion və s.), italyan (mozaika, ştamp, bankrot və s.), ispan (platin, estrada, embarqo və s.), portuqal (kobra, fotişizm, reys və s.), ingilis (aysberq, kros, büdcə və s.), alman (abzas, vals, veksəl və s.), holland (koyut, şturman, lakmus və s.), polyak (mazurka, şlyaxta və s.) dillərə məxsus terminlər kitabın “Avropa mənşəli alınma terminlər” fəslində sistemləşdirilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

Kitabdan orta və ali məktəb müəllimləri, filoloqlar, həmçinin hər bir mütəxəssis faydalana bilər.

1998

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

Terminləri başqa bir dildən mənimsəmə həmin dilin inkişafı, istifadə imkanlarının genişliyi kimi qiymətləndirilir. Məlumdur ki, Azərbaycanda texniki, təbiət və humanitar elmlər, maddi və mənəvi mədəniyyət Şərq və Qərb sivilizasiyası kontekstində inkişaf edərək zənginləşmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində alınma terminlərin işlənməsi də Azərbaycanın Şərq və Qərb ölkələri ilə iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələrinin məntiqi nəticəsidir.

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində alınma terminlər geniş və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu mənada N.B.Məmmədlinin “Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlər” adlı doktorluq dissertasiyası aktuallığı, elmi yeniliyi və orijinallığı ilə fərqlənir.

Ayrı-ayrı elm sahələrinə bələd olmadan, maddi və mənəvi mədəniyyətin müəyyən kontur və koordinatlarını dəqiq bilmədən alınma terminlər barədə əsər yazmaq mümkün deyildir. Təqdim olunan avtoreferat təsdiqləyir ki, müəllif həmin sahələrə yaxından bələddir.

N.B.Məmmədlinin ərəb, fars, rus, ingilis, alman və s.

dillərin fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, semasiologiya və morfologiyası ilə yaxından tanışlığı ona Azərbaycan dilindəki alınma terminlərin mənəsi, mənşəyi, işlənmə məqamları, alınma səbəbləri və s. barədə dəqiq və inandırıcı fikirlər söyləməyə imkan vermişdir.

Müəllif Azərbaycan ədəbi dilindəki alınma terminlərin etimon dildəki yaranma əsasları, struktur və leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən hər bir nəzəri müddəanı konkret dil faktları ilə təsdiqləyir.

Prepozitiv derivasiya elementləri sistemində konservativ (avia-, avto-, aqro-, anti-) və deformativ (dez-, de-, a-), postpozitiv derivasiya elementləri sistemində isə ilkin mövqeyə malik termin elementlərin, müstəqil formaya malik termin elementlərin, yalnız şəkilçi kimi formalaşan termin elementlərin Azərbaycan ədəbi dilində eyni və ya müəyyən deformasiyalarla işlənməsi təhlil süzğəcindən keçirilmişdir.

Azərbaycan dilində alınma terminlərin fonetik, qrafik, orfoqrafik, semantik və qrammatik səviyyədə mənimsənilməsi prosesi VII əsrdən bu günə qədər davam etsə də, onun elmi-nəzəri prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi, tarixi-linqvistik istiqamətdə təhlili və s. kimi məsələlər tədqiqatlardan kənar qalmışdır. N.Məmmədlinin qeyd olunan dissertasiyası bu boşluğu aradan qaldırmaqda müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

PROFESSOR TOFIQ MÜRSƏL OĞLU ƏHMƏDOV – 60

Həyatını dilçilik elminə həsr edən, yorulmaq bilmədən yaradıcılığını davam etdirən, türk dünyasının görkəmli alimlərindən biri, professor Tofiq Mürsəl oğlu Əhmədov 1938-ci il may ayının 8-də Azərbaycan Respublikasının Quba rayonunun Şuduq kəndində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini doğma kəndlərindəki 7 illik məktəbdə, orta təhsilini isə qonşu Rustov kəndində almışdır. T.Əhmədov 1956-1957-ci illərdə Bakı şəhərində fəhlə işləmiş, 1959-1960-cı illərdə isə ordu sıralarında hərbi xidmətdə olmuş, 1961-1962-ci illərdə əvvəlcə Quba rayonunda fotoqraf, sonra isə Şuduq kənd 8 illik məktəbində katib-kargüzar vəzifələrində çalışmışdır. Filologiyaya olan həvəs Tofiq Əhmədovu S.M.Kirov adına ADU-nun (indiki M.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsinə gətirir. O, 1962-1967-ci illərdə həmin universitetin filologiya fakültəsində təhsil alır. Tələbəlik illərində elmə, xüsusilə dilçiliyə böyük həvəs göstərmiş, prof.Ə.Abdullayev, prof.M.Hüseynzadə, prof.S.Cəfərov kimi görkəmli dilçilərin rəhbərliyi altında araşdırmalar aparmışdır. Elə

həmin müddətdən dilçiliklə bağlı olan araşdırmalarını universitetin “Elmi əsərlər”ində çap etdirmişdir.

T.Əhmədov 1967-1979-cu illər ərzində Azərbaycan EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun müxtəlif şöbələrində işləmiş, Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk dilçiliyinin ayrı-ayrı problemləri ilə bağlı məqalələr çap etdirmişdir. Bu baxımdan onun Azərbaycan-İran dil əlaqələri, Azərbaycan dialektologiyası, Azərbaycan onomastikası, nitq mədəniyyəti və üslubiyyəti, müasir dil və s. istiqamətlərdə yazdığı əsərləri orijinallığı və yeniliyi ilə seçilir.

Tofiq Əhmədov hələ gənc ikən, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektini hərtərəfli tədqiq edərək onun ayrıca bir dialekt kimi fəaliyyət göstərdiyini sübut etmişdir. T.M.Əhmədov Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda işlədiyi zaman – 1970-ci ildə “Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almışdır.

Azərbaycan Respublikası EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda işləməklə yanaşı, uzun müddət Bakı Dövlət Universitetində dərs aparən alim 1979-cu ildə universitetin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına tam ştata keçmişdir. T.M.Əhmədov burada əvvəlcə baş müəllim, dosent, sonra isə professor vəzifələrini tutmuşdur. Tofiq müəllim tədrislə yanaşı, azərbaycanşünaslığın ən aktual problemlərindən biri olan Azərbaycan toponimikasının tədqiqi ilə məşğul olmuş, 1987-ci ildə “Azərbaycan toponimlər sistemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almışdır.

T.Əhmədov bu tədqiqatında, ilk dəfə olaraq, yad dil toponimləri ilə alınma sözlərdən törənən toponimlərin sərhədini, fərqləndirici elementlərin semantik qruplarını və onların onimlərə sonradan əlavə olunduğunu, makro və mikrotoponimlərin xüsusiyyətlərini, makro, mikro və elementar arealların bir-biri ilə əlaqələrini, söz yaradıcılığından fərqli olaraq onimlərin yalnız sintaktik üsulla yarandığını, coğrafi adların işlənmə diapozonlarından asılı olaraq elliptik və tam formada işləndiyini, toponimlərin yaranma və formalaşma yollarını, leksik-semantik qruplarını və s. kimi aktual problemləri araşdırmış, yeni və orijinal nəticələr əldə etmişdir.

Professor T.Əhmədov 1987-ci ildə Sovet Türkoloqları Komitəsinin XV plenumunun qərarı ilə SSRİ EA Türk onomastikası bölməsinin büro üzvü və 1988-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun elmi-ictimai toponimiya şurası sədrinin müavini seçilmişdir. T.Əhmədov “El-obamızın adları” (Bakı, 1984), “Azərbaycan paleotoponimiyası” (Bakı, 1985), “Azərbaycan toponimikasının əsasları” (Bakı, 1991) kimi kitabların və 100-ə yaxın elmi məqalənin müəllifidir. Bununla yanaşı, o, Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisə qrammatikası, “Morfologiya” (Bakı, 1986), türk respublikaları sırasında, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanda çox nəfis şəkildə çapdan buraxılmış “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” (Ankara, 1998) kitablarının kollektiv müəlliflərindəndir.

T.Əhmədov elmi yaradıcılığını bu gün də gənclik həvəsi ilə davam etdirir. O, hazırlanmaqda olan “Azərbaycan dilinin böyük onomastik izahlı lüğəti”nin redaksiya rəhbəridir.

Bir neçə namizədlik dissertasiyasına rəhbərlik edən T.Əhmədov onlarca namizədlik və doktorluq dissertasiyasının opponenti olmuşdur.

Professor T.Əhmədov 1990-cı ildən indiyə kimi Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutunun Azərbaycan dili kafedrasının müdürüdür.

Gözəl və qayğıkeş insan, elmdə zərgər dəqiqliyini sevən professor Tofiq Əhmədovu anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə təbrik edir, ona cansağlığı və yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

1998

QƏDİM TÜRK (RUNİK) YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİ DİALEKTFÖVQÜ (ƏDƏBİ) HADİSƏ KİMİ

XIX əsrdən sistemli şəkildə tədqiq edilməyə başlanmış Orxon-Yenisey abidələri ilə bağlı çoxlu sayda araşdırmalar aparılmış, tədqiqat işləri yazılmışdır. Ancaq abidələrin dilinin ədəbi dil hadisəsi kimi tədqiqinə irihəcmli elmi-tədqiqat işləri, əsərlər həsr edilməmişdir. Bu aspektdən yanaşdıqda dissertasiya işinin mövzusu xeyli aktualdır.

Dissertasiyanın avtoreferatı “Giriş”, beş fəsil və əsas müddəaların ümumiləşdirildiyi “Nəticə”dən ibarətdir. “Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqat metodları, elmi yeniliklər barədə məlumatlar verilmişdir. İlk fəsil “Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dilində dialektfövkü xüsusiyyətlər haqqında” adlanır. Y.Əliyev burada dialektfövkü termini, ümumiyyətlə, bu dil hadisəsi barədə izahlar verir, mülahizələrini abidələrdən gətirdiyi nümunələrlə tamamlayır.

“Fonetik (fonoqrafik) normalar” adlanan ikinci fəsildə fonetik dil səviyyəsində müəllifin müşahidə etdiyi

proseslər, variant – norma münasibəti, dialekt faktları işıqlandırılır. Samit fonemlərin ilk əvvəl qrafik baxımdan funksional olmadığı mülahizəsi irəli sürülür. Orxon və Yenisey yazılarının bəzi qrafik xüsusiyyətləri müqayisə olunur.

Üçüncü fəsil “Leksik-semantik normalar” adlanır. Müəllif dialekt leksikasının təmsil olunduğunu müəyyən edir, leksik paralelizmlər, sözlərin məna qrupları, alınma sözlər, aktiv və passiv leksika ilə bağlı məntiqli mühakimələrlə çıxış edir.

Dövrüncü fəsil “Qrammatik normalar” adlanır. Bu fəsildə qrammatik faktlar norma sistemində nəzərdən keçirilir, qrammatik kateqoriya, nitq hissələri, habelə cümlə növləri, cümlə üzvləri, söz birləşmələri ilə bağlı təhlil əsas yer tutur. Müəllif abidələrin dilində ilk dəfə olaraq xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin varlığını əsaslandırır.

“Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dilində funksional üslub təzahürləri” adlanan sonuncu fəsildə bədii və rəsmi üslublardan, üslubi inteqrasiyadan bəhs olunur.

1999

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏNƏN AZƏRBAYCAN TOPONİMİK VAHİDLƏRİN TARİXİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Bu vaxta qədər onomastik tədqiqatlarda Azərbaycan bədii ədəbiyyatındakı toponimik vahidlərin tarixi-lingvistik istiqamətdə təhlilinə az diqqət yetirilmişdir. Bu mənada İmanova Gülşən Araz qızının “XVIII-XIX əsrlərdə bədii ədəbiyyatda işlənən Azərbaycan toponimik vahidlərin tarixi-lingvistik təhlili” adlı namizədlik dissertasiyası aktual və orijinaldır. XVIII-XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən toponimlərin tarix, etnoqrafiya, coğrafiya və digər elmlərin inteqrasiyası kontekstində ilk dəfə olaraq kompleks və sistemli şəkildə lingvistik tədqiqata cəlb ediləmsi əsərin aktuallığını təsdiq edən amillərdəndir.

Əsərin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti kimi məsələlərdən bəhs edilir.

“XVIII-XIX əsrlərdə bədii ədəbiyyatda işlənən

Azərbaycan toponimik vahidlərin tarixi-lingvistik təhlili” adlanan I fəslin 1-ci bölməsində XVIII-XIX əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi, romantik və realist ədəbiyyatda toponimik vahidlərin işlənmə dərəcəsi, Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşməsi prosesində toponimik vahidlərin rolu konkret faktlarla əsaslandırılmışdır. Digər tərəfdən, əsərin ümumi məzmunundan aydın olur ki, müəllif həm I, həm də II və III fəsilərdə təkcə XVIII-XIX əsr Azərbaycan bədii ədəbiyyatındakı onomastik vahidləri deyil, ümumiyyətlə, XVIII-XIX əsr Azərbaycan yazılı mənbələrindəki toponimik vahidləri lingvistik tədqiqata cəlb etmişdir. G.İmanova A.Bakıxanovun elmi üslubda olan “Gülüstani-İrəm”, H.B.Zərdabının redaktorluğu ilə çap olunan “Əkinçi” qəzetindəki toponimləri lingvistik baxımdan təhlil etməklə bütövlükdə XVIII-XIX əsr Azərbaycan toponimləri barədə ümumi təsəvvür yarada bilmişdir.

Müəllifin araşdırmalarından aydın olur ki, “Əkinçi” qəzetində işlənən toponimlərin əksəriyyəti real, az bir hissəsi isə dini-mistik (Kəbə, Məkkə, Məşhəd və s.) adlardır. “Əkinçi” qəzetindəki toponimik vahidlər qitə adları (Avropa, Avstraliya, Amerika və s.), ölkə adları (Abxaziya, Avstriya, Braziliya, Rusiya və s.), böyük coğrafi ərazi, bölgə adları (Qafqaz, Dağıstan, Krım, Ural və s.), şəhər adları (Ağstafa, Afrika, Bağdad, Varşava və s.), kənd, qəsəbə və digər kiçik yaşayış məskənlərinin adları (Ajar, Axtalı, Borçalı, Qaraqaşlı və s.) kimi qruplaşdırılmışdır.

“Əkinçi” qəzetində Avropa mənşəli toponimik vahidlərin orfoqrafiyasına münasibət bildirən müəllif göstərir ki, “Əkinçi”dəki Avropa mənşəli toponimik vahidlərin bir

hissəsi mənbə dildə və yaxud rus dilindəki kimi (Belqiya, Japon, Parij və s.) işlədilmişdirsə də, digər hissəsi Azərbaycan dilində tələffüz olunduğu kimi (Firəngistan, Serbistan, Brazıl və s.) verilmişdir.

Toponim, paleotoponim və onların linqvistik, semantik aspektləri ilə bağlı olan nəzəri müddəalara münasibət bildirən müəllif tədqiqat obyektini kimi götürdüyü XVIII-XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatındakı toponimləri də məhz həmin istiqamətlərdə (makrotoponimlər, mikrotoponimlər və paleotoponimlər) tədqiq etmişdir.

Toponimlərin areal, tipoloji və etimoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edilərkən Şişə (Şuşa), Badkubə, Badi-kubə, Bəki (Bakı), Aran, Gəncə və s. kimi toponimlərin tarixi-linqvistik təhlilinə daha çox yer ayrılmışdır.

Areal xüsusiyyətlərə malik olan mürəkkəb quruluşlu toponimlər iki istiqamətdə araşdırılmışdır:

1. Komponentlərindən yalnız biri areal xüsusiyyətlərə malik toponimlər;

2. Komponentlərindən hər ikisi areal xüsusiyyətlərə malik toponimlər.

Hər iki istiqamət konkret dil faktları ilə təsdiqlənmişdir.

G.İmanova XVIII-XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatındakı toponimik vahidləri dil mənsubiyyətinə görə də qruplaşdırmışdır. Birinci qrupda əsl türk – Azərbaycan mənşəli toponimlər (Ağdam, Əylis, Qarabağ, Qazan, Qarabulaq, Qazax və s.), ikinci qrupda ərəb-fars mənşəli toponimlər (Məkkə, Mədinə, Bağdad, Tehran və s.), üçüncü qrupda slavyan mənşəli toponimlər (Moskva, Donski və s.), dördüncü qrupda İber-Qafqaz mənşəli toponimlər

(Çeçen, Tiflis, Avar və s.), beşinci qrupda isə Avropa dillərinə aid toponimlər (Parij, Germaniya, Yevropa və s.) təhlil edilmişdir.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində toponimlər əsasında digər onomastik vahidlərin yaranması bir sistem təşkil edir. Müəllif XVIII-XIX əsr Azərbaycan yazılı mənbələrində toponim əsasında formalaşan antroponimləri araşdırarkən S.Ə.Şirvaninin “Məcməi-şeri-şüəra” təzkirəsinə müraciət etmişdir. Təzkirədə – Şirvan, Rum, Gəncə, Bağdad, Ərdəbil, İsfahan, Muğan və s. kimi toponimik vahidlərin antroponim, daha dəqiq desək, nisbətə kimi işlənməsi ilə bağlı olan dil faktlarını ilk dəfə olaraq geniş şəkildə təqdim edən də G.İmanovadır.

İkinci fəsil “XVIII-XIX əsrlərdə bədii ədəbiyyatda işlənən toponimlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan, Qarabağ kimi toponimlər makrotoponimlər, Dərbənd, Quba, Şəmkir kimi toponimlər isə mikrotoponimlər başlığı altında qruplaşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Romantik ədəbiyyatdakı toponimlər araşdırılarkən Qazi Bühranəddin, Nəsimi və Füzuli yaradıcılığında toponimlər Vidadi və Vaqif yaradıcılığında toponimlərlə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Realist ədəbiyyatdakı toponimlərdən bəhs edən müəllif Vaqif və Zakir yaradıcılığında daha çox real toponimlərdən istifadə olunduğunu müəyyənləşdirir.

Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında toponimik vahidlərin aşağıdakı qrupları dəqiqləşdirilmişdir: müqəddəs dini ocaqların, ziyarətgahların adını ifadə edən toponimlər (Kərbəla, Məşhəd, Nəcəf və s.), böyük ölkə, yer adlarını

ifadə edən toponimlər (Çin, Misir, Rum və s.), qədim şəhər adları ifadə edən toponimlər (Təbriz, Xorasan, İstanbul və s.), konkret olaraq Azərbaycan ərazisində mövcud olan yer adları (Şuşa, Qələ, Horadiz, Xındırstan, Şəki, Şirvan, Gəncə və s.).

Üçüncü fəsil “XVIII-XIX əsrlərdə bədii ədəbiyyatda işlənən toponimlərin struktur-tipoloji xüsusiyyətləri” adlanır. Müəllif tədqiqata cəlb olunan mənbələrdəki toponimik vahidləri struktur-tipoloji baxımdan təhlil edərkən aşağıdakı qrupları əsas götürür: sadə strukturlu toponimlər, düzəltmə toponimik vahidlər, mürəkkəb toponimik vahidlər, söz birləşməsi modelində olan toponimlər, komponentləri müxtəlif dillərə aid olan toponimik vahidlər.

Sadə quruluşlu toponimlər sistemində Çırak, Dərə, Azuk, Şəki, Quba, Herat və s. toponimlər verilmişdir.

Düzəltmə quruluşlu toponimlərin yaranmasında -lı, -li, -lu, -lü (Alxanlı, Çobanlı, Hamamlı, Qonaqlı, Günəşli, Qamışlı və s.), -çı, -çi, -çu, -çü (Quşçu, Topçu və s.), -lıq, -lik, -luq, -lük (Danalıq, Samanlıq, Şamlıq, Ayılıq və s.), -lar, -lər (Hacılar, Qaralar, Suvarlar, Qarapapaqlar və s.) və s. şəkilçilərin rolundan geniş şəkildə bəhs edilmişdir.

Mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərin yaranma əsasları aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb: tərəflərindən biri antroponimlə, digəri isə topoforantlarla ifadə olunan mürəkkəb yer adları (Qasımкənd, Qaraxan və s.), müxtəlif mənşəli sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb toponimlər (Təkqaya, Qaraçay, Qarabucaq və s.), birinci komponenti saylardan düzəlmiş mürəkkəb yer adları (Üçtəpə, Üçkilsə, Altıağac və s.), izafət tərkibi formasından əmələ gələn toponimlər (Şərifli – Qüds, Şərifli – Bey-

rut və s.).

Sadə və anlaşqlı bir dildə yazılan dissertasiyanın müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bəzi qüsurları da vardır:

1. Əsər “XVIII-XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən toponimik vahidlərin tarixi-linqvistik təhlili” adlansa idi, daha yaxşı olardı. Çünki əsərdə Azərbaycan toponimik vahidlər sisteminə daxil olmayan Buxara, Qori, İberiya, İstanbul və s. kimi toponimlər də üslubi-linqvistik baxımdan təhlil edilmişdir.

2. Qarayazı toponiminin qara komponenti dissertasiyanın 40-cı səhifəsində rəng anamlı, 43-cü səhifəsində isə “böyük” anamlı apelyativ kimi təqdim edilir.

3. Bəzi toponimlərin etimoloji izahında müəllifin öz fikri, demək olar ki, yoxdur. Məsələn, müəllif Azərbaycan sözünün etimologiyasına 8 səhifə həsr etmişdir (səh.60-68). Həmin hissə türkologiyaya məlum olan faktların sadalanmasından başqa bir şey deyildir.

Təbii ki, qeyd olunan qüsurlar dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır.

1999

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ QOŞA SÖZLƏR

Qoşa söz probleminin türkologiyada bir sıra aspektlərdən araşdırılaraq tədqiqata cəlb olunmasına və bu sahədə sanballı elmi-tədqiqat əsərlərinin meydana çıxmasına baxmayaraq, bu birləşmə formasının türk dillərində, xüsusilə də müasir Azərbaycan dilində işlənən nümunələrinin ədəbi dil və dialekt variantlarının müqayisəli təhlili, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, bu dil vahidlərinin yalnız dialektdə mövcud olub, ədəbi dilə gəlməyən dialekt variantlarının üzə çıxarılması, qoşa sözlərin uğradığı fonetik dəyişikliklərin müqayisəli, qoşa sözlərin tərkibdaxili komponentlərinin düzülüş ardıcılığının sabit və ya dəyişkən qaydada müəyyənləşdirilməsi, qoşa söz komponentlərinin alınma və ya gəlmə sözlərlə və yaxud da dilimizin öz daxili imkanları ilə ifadə olunması və s. bu kimi araşdırılmamış məsələlərin elmi tədqiqi və öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malik olub Aydan Mehdiyevanın dissertasiyasında tam əksini tapmışdır.

Müəyyən tarixi proses və mərhələlər nəticəsində qoşa sözlərin Azərbaycan dilində işlənən nümunələrinin müəy-

yən hissəsinin fasilələrlə fonetik, leksik, semantik, qrammatik və s. dəyişikliklərə uğramasına baxmayaraq, onların əsas hissəsi yarandığı milli dillərin koloriti, mənə rəngarəngliyi, birləşmə formaları, sözlərin birləşmədaxili düzülüş və mənə ardıcılığı haqqında geniş məlumat verən müəhim elmi qaynaqlar hesab olunur. Məhz bu baxımdan qoşa sözlərin geniş elmi araşdırmaya cəlb olunması, onların funksional struktur və struktur-semantik tipləri, yaranma və törəmə yollarının tədqiq olunaraq onların klassik və müasir birləşmə formalarının məruz qaldığı bir sıra dəyişikliklərin sistemli şəkildə önə çəkilməsi olduqca zəruridir və dissertasiyanın əsas məziyyətlərindən hesab olunur.

Müasir dövrdə ədəbi dil və dialektlərin getdikcə yaxınlaşdığı və onlar arasındakı bəzi fonosemantik fərqlərin tədricən aradan qalxdığı bir vaxtda bu mövzunun Azərbaycan və ərəb ədəbi dil və dialektləri kontekstində tədqiqata cəlb olunması olduqca aktualdır.

Dissertasiyanın əsas məziyyətlərindən biri də Aydan Mehdiyevanın nəzəri ümumiləşdirmələr yolu ilə getməsi və əsərdə söylənilən hər bir fikrin iki dilin konkret faktları ilə əsaslandırmasıdır.

Dissertasiya üzərində iş prosesində mövzuya dair Azərbaycan, ərəb (orijinaldan) və digər dillərdəki ümumi nəzəri ədəbiyyatdan, birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətlərdən (ədəbi dil və dialekt lüğətlərindən) məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmişdir.

Dissertasiyaya əlavə kimi verilmiş qoşa sözlərin azərbaycanca – ərəbcə və ərəbcə – azərbaycanca lüğətləri praktik cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Şübhə yoxdur ki, gələcəkdə hazırlanacaq izahlı və tərcümə lüğətlərinin tərti-

bi işində bu sözlükdən geniş şəkildə faydalanılacaqdır.

2001

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HƏRBİ LEKSİKA (TƏŞƏKKÜLÜ, İNKİŞAFI VƏ SABİTLƏŞMƏSİ)

Azərbaycan dilçiliyində hərbi leksikanın formalaşma və təşəkkül dövrləri ümumtürk kontekstində xronoloji ardıcılıqla öyrənilməyib, orta q türk hərbi terminlərin müasir türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində işlənə bilmə imkanları üzə çıxarılmayıb, Azərbaycan dilində hərbi terminlərin mənşəyi, onların yaranma üsulları, leksik-semantik qrupları linqvistik, kulturoloji və dövlətçilik baxımdan kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilməyib. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, həmin problem İkrəm Qasımovun təqdim etdiyi “Azərbaycan dilində hərbi leksika” adlı doktorluq dissertasiyasında sistemli şəkildə tədqiq edilib.

302 səhifəlik dissertasiya “işin ümumi səciyyəsi”, giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“İşin ümumi səciyyəsi”ndə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, mənbələri, metodu, praktik əhəmiyyəti, elmi-nəzəri əhə-

miyyəti, aprobasiyası və quruluşu barədə qısa məlumat verilmişdir.

“Giriş”də Azərbaycan dili terminoloji leksikası sistemində hərbi terminoloji leksikanın yeri dəqiqləşdirilmiş, Azərbaycan dili hərbi terminoloji leksikasının təşəkkülündə Orxon-Yenisey abidələrinin rolu müəyyənləşdirilmiş, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından başlayaraq Azərbaycan dili hərbi terminoloji sistemində sabitləşmənin müşahidə edilməsi konkret dil faktları ilə əsaslandırılmışdır.

“Azərbaycan dilində türk mənşəli hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı” adlanan I fəsildə Azərbaycan dili hərbi terminoloji leksikasının formalaşma və inkişaf tarixi 5 istiqamətdə dövrləşdirilib: I dövr ta qədim dövrlərdən başlayaraq VII əsrə qədər; II dövr VII-XIX əsrlər (ərəb dilinin güclü təsiri müşahidə olunan VII-XII əsrlər, ərəb dili təsirinin fars dili təsiri ilə əvəz olunması dövrü – XII əsrdən XVII əsrə qədər; nisbi müstəqillik və sabitləşmə dövrü kimi xarakterizə olunan XVII-XIX əsrin əvvəlləri); III dövr XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər; IV dövr XX əsrin əvvəllərindən başlanır və 90-cı illərin əvvəllərinə qədər davam edir; V dövr XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən bu günə qədər. Müəllif hər bir dövrün səciyyəvi cəhətlərini konkret faktlarla əsaslandırır.

Qədim türk yazılı abidələrindəki hərbi terminoloji vahidlərin leksik-semantik qrupları sistemli şəkildə araşdırılıb. Burada titul, hərbi vəzifə və rütbə adları bildirən sözlər (kağan, kan, bək//beg, buyuruk, ərbaşı, bina başı, ayğuçu – hərbi müşavir, yabğu, alpağu//alpaqut və s.); hər-

bi və döyüş hissələrinin adlarını bildirən sözlər (çərik//çerik – az saylı döyüşçü dəstələrinin adı, sü – nisbətən böyük dəstə, yadağ – piyada qoşun növü, atlığ – süvari qoşun növü və s.); hərbi vəzifə adları bildirən terminlər (tıl//til – kəşfiyyatçı, yəlmə – kəşfiyyat dəstəsi, körüg – casus, yerçi – bələdçi və s.); döyüş əməliyyatını və hücum növlərini fərqləndirən terminlər (şülə, akunla, əgir – mühasirəyə almaq və s.); döyüş alətlərinin, silahların, döyüşçü ləvazimatlarının və özünümüdafiə vasitələrinin adını bildirən hərbi terminlər (kedim – silahlanmış əsgər, yarak – döyüş alətlərinin ümumi adı, ordu – düşərgə, baş komandanın iqamətgahı, çit//çit – səngər, daldanacaq) tarixi istiqamətdə təhlili edilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrindəki hərbi səciyyəli sözlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri – onların semantik, morfoloji və sintaktik üsulla yaranması geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Orta əsrlər ümumtürk yazılı abidələrində hərbi terminoloji leksikadan bəhs olunarkən M.Kaşğarının “Divan”ında işlədilmiş atış, uruş//urma, atım (nişançı), ok, alp, kılıç, tutuq, yağ, ordu, çərik və s. kimi hərbi terminoloji vahidlərə münasibət bildirilmiş, bu tip vahidlərin XIII əsr yazılı abidəsi olan “Kitab-i-məcmu-u tərçüman türki və əcəmi və moğol və farsı”, XIV əsr abidəsi olan Qütbənin “Xosrov və Şirin”, XV-XVI əsr yazılı abidəsi olan “Oğuznamə” və s. kimi abidələrin dili baxımından da səciyyəvi olması müəyyən edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı hərbi terminoloji vahidlərin (ox, alp, ərən, yağ, ordı, çərik, qaravul, yaq// yataq, tanıq, altun cida və s.) leksik-semantik mənə

qrupları, onların struktur-qrammatik xüsusiyyətləri də dissertasiyanın I fəslində təhlil edilmişdir.

II fəsil “Azərbaycan – türk mənşəli hərbi terminlərin yaranma yolları” adlanır. Burada semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulu ilə yaranan, həmçinin abreviatur formalı hərbi terminlərdən bəhs olunmuş, onların hər biri konkret dil faktları ilə təsdiqlənmişdir. Məsələn, semantik üsulla (bölmə, bölük, daraq və s.), morfoloji üsulla (döyüşçü, topçu, bölmə, atışma, atım, çapar və s.), sintaktik üsullu (beşatılan, oxatan, minbaşı, yüzbaşı, aviabomba, general-mayor, radioəlaqə, tankvuran və s.); kalka üsulu ilə (ustniy prikaz – şifahi əmr, strelkoviy polk – atıcı alay və s.), abreviatur formalı (AK – avtomat Kalaşnikov, DMK – Dövlət Müdafiə Komitəsi).

“Azərbaycan dilində alınma və beynəlmiləl hərbi terminlər” adlanan III fəsildə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, hərbi termin yaradıcılığında alınmaların yeri, Azərbaycan dilində alınma hərbi terminlərin mənimsənilməsi, beynəlmiləl hərbi terminlərin hərbi terminoloji sistemdə yeri və s. məsələlərdən bəhs olunmuş, alınma hərbi terminlərin sabitləşmə və unifikasiyası sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Türk dillərindən ərəb dilinə (əlay – alay, tətək – tətik, urdu – ordu, unbaşı – onbaşı), fars dilinə (bölük, topuz, elçi, yaraq, keşikçibaşı və s.) və rus dilinə (konçar//xandjar – xəncər, bıçaq, sayqat (hərbi qənimət) keçən hərbi terminlər, həmçinin Azərbaycan dili hərbi terminoloji leksikası sistemində ərəb mənşəli (xəzinə, hədəf, hissə, hücum), fars mənşəli (sülh, sursat, səngər, girov) və rus dili vasitəsi ilə dilimizə daxil olan beynəlmiləl terminlərin (admiral, general, marşal, kapitan, raket,

aviasiya və s.) tarixi-lingvistik istiqamətlərdə təhlili də III fəsildə öz əksini tapmışdır.

“Hərbi termin və termin söz birləşmələrinin semantik qrupları” adlanan IV fəsildə Azərbaycan dili hərbi terminoloji leksikasının son on ildəki vəziyyəti araşdırılmış, hərbi terminlərin leksik-semantik qrupları dəqiqləşdirilmiş, sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu hərbi terminlər, hərbi termin – söz birləşmələri və s. sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Məsələn, hərbi terminlərin semantik qrupları sistemində hərbi idarə və təşkilat adları (Ali baş komandanlıq, Baş qərargah, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri), qoşun növləri və hərbi hissə adları (alay, qoşun, bölük, təqım), hərbi texnika, silah və sursat adları (tankvuran, qumbaraatan, qırıcı aviasiya), hərbi rütbə və vəzifə adları (alay komandiri, birləşmə komandiri), hərbi əməliyyat adları və fəaliyyət adları (odsacın, atışma, qəfil atəş açmaq, düşmən arxasına çıxmaq), hərbi təyinatlı ərazi və yer adları (qala, baza, anbar, kazarma, məntəqə), hərbi geyim və döyüş ləvazimatlarının adları (mundir, jilet, buşlat, süngü, dəbilqə), hərbi peşə-sənət adları (gizir, çavuş, yasovul, sıravı, kapitan, polkovnik, general, marşal, admiral). Təqdim olunmuş leksik-semantik qruplar müəllifin qənaətlərinin dəqiq olduğunu göstərir.

2003

MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK (DEFİNİTİVLİK) KATEQORİYASI

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə təzahür formaları, linqvistik-fəlsəfi mahiyyəti kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunmayıb. Bu mənada Fikrət Şiriyevin təqdim etdiyi “Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik (definitivlik) kateqoriyası” adlı namizədlik dissertasiyası aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat obyektini kimi türk, german, roman, sami və İran dillərinin götürülməsi əsərin yeni və orijinal olduğunu təsdiqləyən faktlardandır.

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqi tarixinə, xüsusilə Bəkir Çobanzadənin “Türk dilində definitivlik problemi”, S.S.Mayzelin “Türk dilində izafət” (1957), A.Həsənovun “Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası” (1970) əsərlərinə münasibət bildirilmiş və bu əsasda definitivliyin müxtəlif sistemli dillərdə universal səciyyə daşmasının yolları müəyyənləşdirilmişdir.

“Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik (definitivlik) kateqoriyasının fəlsəfi-linqvistik xüsusiyyətləri” adlanan I fəsildə konkretlik və abstraktlığın müəyyənlik və qeyri-müəyyənliklə müqayisədə daha geniş funksiyalara malik olmasına bir aydınlıq gətirilmiş, qeyri-müəyyənliyin ümumilik və abstraktlıq, müəyyənliyin isə xüsusiyyətlik və konkretlik ifadə etməsi nəzəri baxımdan əsaslandırılmış, müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin sözdən mətnə qədərki inkişaf xətti dəqiqləşdirilmişdir.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik üçün çıxış mövqeyinin linqvistik neytrallıq olması II fəsildə faktlarla əsaslandırılıb. Məsələn, “öz həyətdə” – müəyyənlik; “bir həyətdə” – qeyri-müəyyənlik; həyətdə – linqvistik-neytrallıq.

II fəsildə müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hal, müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik hal, həmçinin aktiv və passiv konstruksiyalar geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

“Müxtəlif sistemli dillərdə qeyri-müəyyənliyin ifadəsi” adlanan III fəsildə roman, german və sami dillərində qeyri-müəyyənliyin artikllə və artiklsiz ifadə imkanları Azərbaycan dili materialları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Ərəb dilində qeyri-müəyyənlik artiklinin olması və bu funksiyanın təhvinlər, konkret desək, “təhvin – fəthə an, ən”, təhvin – kəsərə in, ın”, təhvin – damma – un” ilə ifadəsinin müqayisə obyektini kimi götürülməsi də dissertasiyanın müsbət cəhətlərindəndir.

AZƏRBAYCAN DİLİ TERMINOLOGİYASININ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın nizam salınması, təkmilləşdirilməsi, unifikasiya və standartlaşdırılması, terminlərin struktur tipləri, termin yaratma üsulları, terminologiyada çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimliyin yaranma səbəbləri sistemli şəkildə tədqiq olunmayıb. Bu mənada M.İsmayilovanın təqdim etdiyi “Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili” adlı doktorluq dissertasiyası aktuallığı və yeniliyinə görə xüsusi olaraq dəyərləndirilməlidir.

307 səhifəlik dissertasiya işi ixtisarlar, giriş, 5 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyekt, predmeti, mənbələri, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeasiyası verilmişdir. Azərbaycan terminologiyasının tədqiqi tarixi, xüsusən də F.Ağazadə, B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, Ə.Orucov, Ə.Dəmirçizadə, M.Qasımov və başqalarının terminologiya ilə bağlı olan əsərlərinin əsas müddəalarına münasibət dissertasiyanın “Giriş” hissəsində öz əksini tapmışdır.

I fəsil “Terminologiyanın struktur-genetik xarakteris-

tikası” adlanır. Burada elmi dilin spesifik cəhətləri, terminin spesifikasiyası, elmi dilin leksik tərkibi geniş şəkildə təhlil edilmiş, nəzəri müddəalar konkret dil faktları ilə təsdiqlənmişdir.

Elmi dilin spesifik cəhətlərindən bəhs edən müəllif göstərir ki, işarə bir çox məqamlarda termini əvəz edir və onların arasında müəyyən ardıcılıq var. M.İsmayılovanın qənaəti “anlayış termin işarə” strukturunu verir ki, bu da elmi dilin ümumi mənzərəsini tam şəkildə ifadə edir.

Terminlə ümumişlək söz arasında olan fərqlərin dəqiqləşdirilməsi, termin üçün əsas götürülə bilən kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi və s. kimi məsələlər də I fəsilə geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində “terminologiyada semantik proseslər” məsələsinə, ümumiyyətlə, münasibət bildirilməyib. Bu mənada dissertasiyanın II fəslə maraqlıdır. Müəllif terminologiyada çoxmənalılıq, omonimlik, antonimlik, sinonimlik, hiponimiya məsələlərini tədqiqatə cəlb edərək, onların hər birinin spesifik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışdır. Məsələn, hiponimiya (cins-növ) hadisəsi izah edilərkən fikri təsdiq üçün bir sıra elm sahələrinə, o cümlədən riyaziyyatə müraciət edilmişdir (bucaq – cins; iti bucaq, düz bucaq, kor bucaq, açıq bucaq, bucaq – növ).

Termin yaradıcılığı üsullarının təsnifatı, transterminləşmə üsulu, terminləşmə üsulu, terminalma, Azərbaycan dilində termindüzəltmə, kalka üsulu, termin yaradıcılığı dissertasiyanın “Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı” adlanan III fəslində təhlil edilmişdir. Transterminləşmənin elmlərin inteqrasiya və diferensasiya prosesindən asılı olması, terminləşən dil vahidinin dilin leksik qatına aid-

liyi (ümumişlək, dialekt və loru sözlərin, həmçinin professionalizmlərin terminləşməsi), alınma terminlərin iki qrupa ayrılması (hazır termin kimi alınmalar, alınma sözlərdən düzəlmiş terminlər), Azərbaycan dilində qeyri-standart üsullarla termin yaradıcılığının zəif inkişaf etməsi faktlarla əsaslandırılmışdır.

“Azərbaycan dili terminologiyasının nizama salınması” adlı IV fəsildə terminologiyanın nizama salınmasının zəruriliyi, nizama salınmanın prinsip və üsulları, terminlərin seçilməsi və terminoloji lüğət problemi əsas obyekt kimi götürülmüşdür.

Bu fəslin ən müsbət cəhəti odur ki, müəllif, bir tərəfdən, elmi ədəbiyyatda terminologiyanın nöqsanlarını təyin edir (çoxmənalılıq, sinonimlik, terminin anlayışa uyğun gəlməməsi, terminin uzunluğu, alınma terminin fonetik tərkibinin obyekt dildə tələffüz üçün çətinlik törətməsi, terminologiyada alınma sözlərin izafiliyi, anlayışı ifadə edəcək terminin olmaması, terminlərin yaradılmasında sistemsizlik), digər tərəfdən, onların nizama salınması, aradan qaldırılması yollarını göstərir.

“Terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması” adlanan V fəsildə unifikasiyanın növləri, dildaxili unifikasiya, alınma terminlərin unifikasiyası, unifikasiyada tərcümə məsələləri, terminelementlərin və tərkibində terminelement olan terminlərin unifikasiyası, həmçinin terminologiyanın standartlaşdırılması sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Terminologiyada standartlaşmaya qədərki proseslərin vəhdətdə götürülməsi, onların birinin digəri üçün baza rolunu oynamasının (nizamasalma unifikasiya nizammasalma unifikasiya > standartlaşdırma) dəqiqləş-

dirilməsi də dissertasiyanın uğurlu cəhətlərindəndir.

2003

AREAL TÜRK ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türkologiyada onomastik vahidlərin arealı kompleks və sistemli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb olunmayıb. Bu mənada N.Əsgərovun təqdim etdiyi “Areal türk onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri” adlı doktorluq dissertasiyası bütün parametrlərinə görə dəyərlidir.

Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrində təkcə türk dövrlərindəki onomastik vahidlərin yox, həm də Çin, Monqolustan, Əfqanıstan, Tacikistan, Rusiya və Ukrayna ərazilərindəki türk mənşəli onomastik vahidlərin arealları tarixi-linqvistik istiqamətdə təhlil edilmiş, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olan dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, quruluşu, aprobeiası və digər məsələlər verilib.

Dissertasiyanın I fəslı “Etnonim mənşəli areal türk onomastik vahidləri” adlanır. Bu fəslin ən müsbət cəhətlərindən biri türk mənşəli hər bir etnonimin ayrıca tədqiq olunmasıdır. Məsələn, Abdal, Az//As, Bolqar, Çəpni, Ey-

mur//İmir, Xalaç kimi etnonimlərin hər birinin etimoloji izahı ayrılıqda bir əsər təsiri bağışlayır. Çünki müəllif həmin vahidlərin təkcə fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini yox, həm də yayılma areallarını, coğrafi koordinatlarını konkret faktlarla təsdiqləməyə çalışmışdır.

N.Əsgərov etnonimləri linqvistik baxımdan təhlil edərək Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi mənbələrdə işlənmiş etnonimlərin müasir türk dillərində mühafizə olunmasına xüsusi olaraq diqqət yetirmişdir.

Etnonimlər əsasında yaranmış digər onomastik vahidlərin araşdırılması da I fəslin uğuru kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, N.Əsgərov faktlarla təsdiq edir ki, Cəlayir etnonimi əsasında oykonim, oronim, hidronim və antroponimlər də formalaşmışdır.

“Toponimlər əsasında formalaşan areal türk onomastik vahidləri” adlanan II fəsildə türk mənşəli onomastik vahidlərin arealları sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Burada adur, ağac, daş, qovaq, qışlaq və s. kimi apelyativlər əsasında yaranmış onomastik vahidlərin arealları tarixi-linqvistik istiqamətdə tədqiq edilməklə bərabər, onların hər birinin tarixi, etnoqrafik və coğrafi koordinatları da dəqiqləşdirilmişdir.

Ələt, Xatun//Xatın, Kolanı//Kolayır, Qazqar və digər areal onomastik vahidlərin təhlili də maraqla qarşılır. Ona görə ki, müəllif özünəqədərki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, həmin areal onomastik vahidlərin hər biri ilə bağlı yeni fikirlər irəli sürmüşdür.

Nəhayət, onu da qeyd edək ki, türk onomastik vahidlərin arealları dəqiqləşdirilərkən daha çox Azərbaycan onomastik vahidlərinə istinad edilmişdir. Yəni müəllif müəyyən bir onomastik vahidin arealını axtararkən əvvəlcə Azər-

baycan, sonra isə digər türk dillərinə müraciət etmişdir.

2005

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ VƏ ŞİVƏ SÖZLƏRİ

Türkologiyada sanballı məqalə və monoqrafiyaları ilə tanınan professor Həsən Mirzəyevin bu yaxınlarda işıq üzü görən "Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri" (*Bakı, "Elm", 2006, 45 ç.v.*) adlı kitabı onun 12 cilddən ibarət olan külliyyatının 3-cü cildir (11 və 12-ci cildlər nəşr olunmaq üzrədir).

Monoqrafiyada qədim türk yurdu Dərələyəzin oykonimləri, oronimləri, hidronimləri və şivə sözləri ilk dəfə olaraq tarixi-linqvistik prizmadan tədqiq edilir, unudulmaqda olan onomastik vahidlər və şivə sözləri yenidən ictimai həyata qaytarılır, sanki onlara yeni nəfəs verilir. Həsən Mirzəyevin "Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri" kitabının, demək olar ki, hər bir səhifəsində Dərələyəzin tarixi, etnoqrafiyası, coğrafi koordinatları və folkloru barədə təkzibedilməz faktlara rast gəlinir. Bu mənada haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiya hal-hazırda erməni tapdağı altında inildəyən qədim türk yurdu Dərələyəzin ensiklopediyası kimi də dəyərləndirilə bilər. Digər tərəfdən, bu kitab təkcə 1828-1833, 1905-1907, 1918-1919, 1948-1953 və 1988-ci illərdə erməni şovinistləri tərəfindən deportasiya edilən Dərələyəz mahalının əhalisi üçün yox, bütövlükdə hər bir vətənpərvər türk üçün faydalıdır. Yeri gəlmişkən,

onu da qeyd edək ki, monoqrafiyanın hər fəslində, hətta hər bölməsində mənfur düşmənlə mübarizəyə çağırış və işğal altında olan torpaqlarımıza qayıdış ifadə olunur.

Toponimik vahidlərin tarixi-lingvistik tədqiqində tarixi mənbələrə istinad etmənin zəruri olduğunu əsas götürən müəllif Dərələyəzin toponimlərini araşdırarkən İ.Şopenin "Исторические памятники состояние армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи (Санкт-Петербург, 1952)" əsərinə, Zaven Korkodyanın "Sonuncu yüzilikdə (1831-1931) Sovet Ermənistanının əhalisi" (İrəvan, 1932) kitabına, həmçinin "Erməni sovet ensiklopediyası" I, III c. (1974), "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" (Bakı, 1996), "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" (Bakı, 1997) və s. bu kimi mənbələrə istinad edib. H.Mirzəyev "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndəki oykonimləri "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndəki oykonimlərlə qarşılaşdırmaqla onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirib. Qeyd edək ki, "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndəki Kəsəngör, Kənsək, Mor, Ərsinc və s. oykonimlərin "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə Kərəkor, Kisək, Moz, Ərinç formasında yazılmasını, Axura, Yayçı, Çanaqçı, Qaşqa, Yenicə kimi oykonimlərin isə hər iki mənbədə eynilə işlənməsini dəqiqləşdirən də H.Mirzəyevdir. Müəllifin araşdırmalarından o da məlum olur ki, "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndəki oykonimlərin bir qismi "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə başqa adlarla verilib. Məsələn: Aqu – Əyər, Kərinüd – Yurdçu, Muğanlı – Horadiz. Bütün bunlar onu göstərir ki, H.Mirzəyev Dərələyəzin hər bir toponimik vahidinə zərgər dəqiqliylə yanaşaraq onların ilkin formasını bərpa

edib, linqvistik araşdırmalarını da məhz bu müstəvidə aparıb.

H.Mirzəyev Dərələyəz toponimlərini leksik-semantik baxımdan qruplaşdırarkən bir neçə istiqaməti əsas götürür: 1) Şəxs adları, təxəllüs, ayama və titullardan törəmiş oykonimlər – antroponimik oykonimlər (Bəyzadə, Namaçalı, Seyid Məmiş, Qurd Əmir ...); 2) Etnooykonimlər (Dəmirçilər, Cığatay, Muğanlı, Quşçu ...); 3) Fitonim və zoonimlər əsasında yaranan toponimlər (Almalı, Güllüdüz, Qanqallı; İlanlı, Daylaxlı, Ceyranlı ...). Təqdim olunmuş nümunələr aydın şəkildə göstərir ki, müəllifin fikirləri elmi və inandırıcıdır.

Monoqrafiyada Dərələyəzin toponimləri sistemində düzəltmə quruluşlu vahidlərin üstünlük təşkil etdiyi xüsusi olaraq vurğulanır. Müəllif faktlarla əsaslandırır ki, $-ç1^4$, $-ca^2$, $-lı^4$, $-ıq^4$ və s. kimi şəkilçi morfemləri (Qalayçılar, Yengicə, Təhməzli, Qovuşuq ...) təkcə Dərələyəz yox, bütövlükdə Azərbaycan toponimləri baxımından xarakterikdir.

H.Mirzəyev ismi və feli birləşmə modelində olan toponimləri sistemli şəkildə təhlil edib. Lakin nədənsə bəzən mürəkkəb quruluşlu toponimlər I və II növ ismi birləşmə modelində olan toponimlər başlığı altında şərh edilib. Məsələn, Ağkənd, Əskikənd, Daşkənd (səh., 55), Qulubulağı, Əliqışlağı (səh., 56).

Kitabın "Dərələyəz mahalındakı kəndlər və bu kəndlərdən bəzilərinin ərazisində olan xüsusi adların qısa xülasəsi" adlı III fəslə maraqlı bir quruluşa malikdir. Belə ki, ilk olaraq yaşayış məntəqəsinin adı, coğrafi koordinatları, tarixi, əhalisinin məşğuliyyəti, oykonimin izahı verilir, sonra isə həmin kəndlə bağlı olan məhəllə, çay, bulaq, me-

şə, yurd, biçənək, karvansara və dərə adları sistemli şəkildə təqdim edilir. 150-dən artıq oykonimi məhz bu prinsip üzrə tədqiq edən müəllif yüzlərlə mikrotoponimi ilk dəfə olaraq qeydə alıb, bir növ gələcək tədqiqatçılar üçün istinad nöqtəsi hazırlayıb.

H.Mirzəyev Ardaraz, Axta, Qayalı kimi türk mənşəli toponimik vahidləri etimoloji baxımdan izah edərkən M.Kaşğari, V.V.Radlov, L.Budaqov, E.Sevortyan kimi müəlliflərin sanballı lüğətlərinə istinad edib. Bunun nəticəsidir ki, müəllif həmin vahidlərin etimologiyası ilə bağlı yeni və daha dəqiq fikirlər söyləyib. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, H.Mirzəyevin istinad etdiyi mənbələr içərisində "Orxon-Yenisey", "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi abidələr də xüsusi yer tutur. Məsələn, "Birək" toponimi "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Bamsı Beyrək antroponimi ilə, "Ertiş" toponimi isə "Orxon-Yenisey"dəki "Ertiş" hidronimi ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Areal onomastikanın prinsiplərini əsas götürən H.Mirzəyev onlarca toponimik vahidin arealını dəqiqləşdirib. Məsələn, müəllif "Hors" oykoniminin Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Əfqanıstan, yaxud "Axta" oykoniminin Dərələyəz, Qafan, Kürdəmir, Krım, Başqırdıstan kimi areallarını müəyyənləşdirib.

Monoqrafiyanın IV fəslində "Dərələyəz mahalında işlənən bəzi şivə sözləri və bunların arealı" adlanır. Müəllif Dərələyəz şivəsinin Azərbaycan dilinin qərb və cənub ləhcələri arasında keçid xarakterli olduğunu E.Əzizovun "Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası" (Bakı, 1999) monoqrafiyasına əsaslanmaqla dəqiqləşdirdikdən sonra müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaik olan

sözlərin Dərələyəz şivəsində mühafizə olunmasından bəhs edir, yaşmax, tuğ, tuş, töpəl kimi arxaizmlərin hər birinə diaxronik və sinxronik prizmadan yanaşır. H.Mirzəyev Azərbaycan dilinin şivələri, xüsusən də Dərələyəz şivəsinin səciyyəvi cəhətləri sırasında qohumluq bildirən (tirə, ava-aba-əpə, kəv, əvlat ...), çəki, ölçü və pul vahidlərinin adlarını bildirən (əriş, çanaq, çüyəcə...), həmçinin termin səciyyəvi sözləri (ləğərə, qırp, laydır, pərinc...) geniş şəkildə təhlil süzgəcindən keçirir. Heç şübhəsiz ki, bu tip araşdırmalar Azərbaycan etnoqrafiyası baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

"Dərələyəzdəki şivə sözlərin lüğəti"nin monoqrafiyaya daxil edilməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Birincisi, ona görə ki, həmin lüğətdə yaddaşlardan silinməkdə olan 600-dən artıq söz verilib. İkincisi, lüğətdəki sözlərdə Dərələyəzin tarixi və etnoqrafiyası daşlaşmış şəkildə yaşayır. Üçüncüsü, lüğətə daxil edilmiş sözlərin bir qismi qədim türk dili ilə səsləşir (arı, axça, ağıl, küz, ər-dəmli...).

Dilçi-türkoloq kimi tanınan H.Mirzəyev qələmini bir şair kimi də sınaıyb. Onun 2002-ci ildə çap olunmuş "Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!" kitabında "Dağlar", "Dərdimi", "Gəlmişəm", "Təbriz" kimi şeirləri verilib. Bu şeirlərdə emosionallıq və ekspressivlik təkcə assonans, alliterasiya, epitet, təşbeh və metaforalarla yox, həm də onomastik vahidlər, dəqiq desək, toponim və antroponimlərlə yaradılıb. Məsələn:

*Yetişib çox aşıq Horsda, Sallıda,
Herherdə, Ərgəzdə, Zeytədə, Culda,*

*Çeşidlər vurula, xalça, xalıda,
Üstdə asıla saz, Dərələyəzdə.*

* * *

*Vətən həsrətini yazsın Zəlimxan,
Sücaət, Səadət, Alqayıt, Bəhman,
Ərlər qılinc çəksin yetişib zaman,
Aqillər gətirsin dilə dərdimi.*

Göründüyü kimi, birinci nümunədə 7 toponim (Hors, Sallı, Herher, Ərgəz, Zeytə, Cul, Dərələyəz), ikincidə isə 5 antroponim işlənib (Zəlimxan, Sücaət, Səadət, Alqayıt, Bəhman). Həsən Mirzəyevin şeirlərindəki toponimik və antroponimik vahidləri təsadüfə olaraq xatırlatmırıq. Belə ki, öz şeirlərində onomastik vahidlərdən ustalıqla istifadə edən Həsən Mirzəyev həm də aşıq poeziyasında işlənən toponim, antroponim, etnonim, hidronim və ktematonimləri tarixi-linqvistik prizmadan tədqiq edən bir dilçi kimi tanınıb. Fikrimizcə, bu keyfiyyətlərə malik olan başqa bir dilçi-türkoloqumuz yoxdur.

"Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri" kitabının II hissəsi, "Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz" adlanır. Müəllif aşıq poeziyasının onomastik vahidlər üçün tükənməz bir xəzinə olduğunu göstərir və bu mənbədəki onomastik vahidlərin daha dərindən tədqiqinin zəruriliyini faktlarla əsaslandırır.

H.Mirzəyev aşıq poeziyasında işlənən toponimləri araşdırarkən Dirili Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər kimi ustad aşıqların şeirlərinə, həmçinin "Əsli və Kərəm", "Aşıq Qərib", "Şah İsmayıl" ki-

mi məhəbbət dastanlarına müraciət edir, bu mənbələrdəki toponimlərin arealını, semantikasını və üslubi-linqvistik imkanlarını dəqiqləşdirir. Müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, Tuf, Ağrı, Qaf, Məzə və s. kimi arxaikləşən onomastik vahidlər daha çox aşiq poeziyasında mühafizə olunur.

H.Mirzəyev qeyd edir ki, aşiq yaradıcılığında tarixi şəxsiyyətlər, mifoloji və xalq qəhrəmanları, şairlər, aşıqlar, təbiblər, el ağsaqqalları və başqaları daha qabarıq şəkildə tərənnüm edilir. Maraqlıdır ki, müəllif aşiq poeziyasında işlənən antroponimik vahidləri də məhz həmin sistem üzrə qruplaşdırıb: hökmdarlar, fətlələr (Çingiz, Teymurləng, Şah Abbas...), şairlər (Nizami, Nəvai, Fizuli...), aşıqlar (Aşiq Valeh, Aşiq Alı, Səməd...) və s. Burada onu da qeyd edək ki, H.Mirzəyev mifoloji adların yaranması və mənası ilə bağlı bir sıra maraqlı fikirlər söyləyib.

Müəllif aşiq poeziyasında işlənən Zöhrə, Şəms, Qəmər, Əxtər kimi kosmonimləri, Araz, Kür, Göygöl kimi hidronimləri, Qırat, Boz at, Ərəbat kimi zoonimləri linqvistik prizmadan tədqiq edərkən onların mətn daxilində obrazlılıq yaratma imkanlarına da xüsusi olaraq diqqət yetirib.

Monoqrafiyanın ən uğurlu cəhətlərindən biri də aşiq poeziyasında işlənən ktematonimlərin sistemli şəkildə araşdırılmasıdır. Məsələn, silah adları (Misri qılınc, Zülfüqar, Aynalı...), müqəddəs kitab, surə, ayə və ziyarətgah adları (İncil, Tövrat, Kərbala...), saz havalarının, muğam və təsniflərin adları (Ruhani, Divani, Misri, Cəngi...), papiros, tütün və kağız adları (Bazarcanov tütün, Quşnarov tütün, Ananov kağız), tikmə adları (Güləbatın, Tirməşal...).

Professor H.Mirzəyevin "Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri" kitabına sanballı bir mənbə kimi həmişə isti-

nad olunacaqdır.

2006

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI

Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları indiyə qədərki dialektoloji tədqiqatlarda kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməyib, ismin qrammatik kateqoriyaları yalnız təsviri dialektologiyanın mövzusunə çevrilib, araşdırmalar diaxron deyil, sinxron baxımdan aparılıb. Bu mənada M.Məmmədovun “Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları” adlı doktorluq dissertasiyası dilçiliyimizin inkişafına təkan verə bilən bir əsər kimi dəyərləndirilə bilər.

“Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları” adlı doktorluq dissertasiyasının giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodu, mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat, mənbələr və ixtisarlara siyahısından ibarət olan dissertasiyanın birinci fəslə “Hal kateqoriyası” adlanır. Burada hallanmanın tarixi tipləri, onların fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri, arxaik hal normaları, halların semantika və

sintaksisi ilk dəfə olaraq tarixi-linqvistik prizmadan təhlil edilir. Müəllif Azərbaycan dili şivələrindəki hal paradigmalarını qədim və müasir Azərbaycan dilindəki uyğun formalarla müqayisəli şəkildə tədqiq etməklə kifayətlənmir, yeri gəldikcə Ural-Altay dillərinə müraciət edərək, irəli sürdüyü mülahizələri dəqiqləşdirir. Məsələn, müəllif çıxışlıq hal şəkilçisinin Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində -dan, -dən (qarıdan, üşşədən), qədim və orta əsr türk yazılı abidələrində -dan// -tən, -dən// -tən, -din// -tin, -din, -tin, tunqus dilində -duk (lamuduk – dənizdən), monqol dilində -sa, -dza (kun “adam” – kunsə, kundza) formasında işləndiyini göstərməklə bərabər, həmin şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı Q.İ.Ramsted, A.Qaben, V.Banq, K.Kərimov kimi türkoloqların fikirlərini ümumiləşdirərək iki mülahizə yürüdür:

1) Türk dillərindəki -dan// -tan şəkilçisinin məna və vəzifəsini Koreya dilində “yan”, “kənar” mənası bildirən “tan” sözü ifadə edir;

2) Çıxışlıq hal forması yerlik halın qrammatik əlamətinə (-da, -də) fərqləndirici ünsür kimi “n” samitinin əlavəsi ilə yaranmışdır. Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, M.Məmmədov Azərbaycan dili şivələrindəki hal kateqoriyasının morfoloji göstəricilərinə Ural-Altay dilləri prizmasından yanaşaraq, yeni və orijinal fikirlər söyləyib. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, M.Məmmədovun müdafiyyə təqdim olunan dissertasiyası təkcə Azərbaycan dilçiliyi və türkologiya deyil, həm də altayşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir.

M.Məmmədov türkoloji araşdırmalara istinad edərək Azərbaycan dili şivələrindəki hal izoqloslarının mikro və

makro areallarını dəqiqləşdirir:

- 1) Ümumtürk xarakterli: -da², -dan;
- 2) Oğuz dil birliyi əsasında əmələ gələnələr: -ın⁴, -ya², -yı, -ı⁴;
- 3) Qıpçaq dil birliyi əsasında əmələ gələnələr: qa/ğa (əvəzlilərdə), -ta, -tan;
- 4) Konvergeniya yolu ilə əmələ gələnələr: -yın⁴, -ıq⁴, -uv, -üv, -ıy, -iy, -ni (yiyəlik hal), -za, -zə, -ma, -mə, -na, -nə, -la, -lə (yerlik hal), -nan, -nən, -zan, -zən, -man, -mən, -san, -sən, -lan, -lən (çıxışlıq hal).

Fikrimizcə, müəllifin təqdim etdiyi sistemə əsaslanmaqla digər türk dillərindəki şivələrin hal izoqloslarının mikro və makro areallarını müəyyənləşdirmək olar.

M.Məmmədov “Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində ikiqat hallanma “kim” sual əvəzliyində nəzərə çarpır” (kimində – Muğan; kiminnən – Təbriz). “Təsirlik halda -yı şəkilçisi tarixən makroareala malik olmuşsa da, müasir dövrdə mikroarealda qalmışdır” kimi fikirləri irəli sürərək konkret dil faktlarına əsaslanır.

Azərbaycan dili şivələrindəki hal şəkilçilərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini Ural-Altay dilləri kontekstində tədqiq edən müəllif bir sıra maraqlı cəhətlər aşkarlayıb. Məsələn, Azərbaycan dilinin Qarabağ, Qazax və digər şivələrində müşahidə olunan ç>ş dəyişməsi (qoşda, qoşdan) Altay dilləri ailəsində tunqus-mancur dil qrupuna daxil olan solonq dilində də özünü göstərir (açın-aşın); Azərbaycan dilinin Zəngilan, Dmanisi, Cəlilabad və digər şivələrində sonu saitlə bitən sözlərdə yiyəlik hal şəkilçisi -yın, -yin, -yun, -yün formasındadır. Həmin şəkilçi qaqaz və türk dillərində -yin, çuvaş dilində -yın, monqol

dilində -yin (aqa “böyük qardaş” – aqayın) şəklindədir; Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində çıxışlıq halın ən qədim forması olan -dan, -dən şəkilçisinə rast gəlinir. Bu şəkilçi Altay, xakas və şor dillərində ədəbi dil səviyəsindədir (tağdan, kimeden...). Qarşılaşdırdığımız dil faktları onu göstərir ki, müəllif etnolinqvistikanın prinsiplərinə əməl edərək, Azərbaycan dili və onun şivələri ilə digər Altay dillərinin genetik və tipoloji qohumluğunu tutarlı faktlarla təsdiqləyib.

Azərbaycan dili şivələrində hal formalarının qrammatik və məna cəhətdən əvəzlənməsinə M.Məmmədov “Halların semantikasını” bölməsində xüsusi olaraq diqqət yetirib. Belə ki, müəllif hal formalarının əvəzlənmə səbəblərini nəzəri cəhətdən əsaslandırarkən onların hər birini uyğun dil faktları ilə təsdiqləməyə çalışmışdır. Məsələn, adlıq hal yiyəlik hal mövqeyində (Vəzir gördüklərinin hamısını şah da gördü), adlıq hal yönlük hal mövqeyində (Sənə gələn ağrı mənciyəz gəlsin), adlıq hal təsirlik hal mövqeyində (Pişig almağa istiyədi), adlıq hal yerlik hal mövqeyində (Biri İran qaldı bədbax oldu), adlıq hal çıxışlıq hal mövqeyində (Məlix’ Məmməd öz budun kəsif quşun ağzına verdi). Burada onu da qeyd edək ki, dissertasiyanın istər halların semantikasını, istərsə də digər bölmələrində fikri təsdiq üçün götürülmüş dil faktları təkcə Azərbaycan dili şivələrini yox, həm də Orxon-Yenisey abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, “Dastani-Əhməd Hərəmi” məsnəvisi kimi sanballı mənbələri də əhatə edir.

“Mənsubiyyət kateqoriyası” adlanan II fəsildə mənsubiyyət kateqoriyasının əmələgəlmə üsulları 3 istiqamətdə tədqiq edilir: morfoloji üsul, morfoloji-sintaktik

üsul, sintaktik üsul. “Morfoloji üsul” başlığı altında Azərbaycan dili şivələrindəki mənsubiyyət şəkilçiləri həm Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələri, həm qədim və müasir Azərbaycan ədəbi dili, həm də digər Ural-Altay dilləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilərək oxşar və fərqli cəhətlər dəqiqləşdirilmişdir.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində mənsubiyyət kateqoriyasının ədəbi dilə uyğun gələn formalarının geniş yayılması, yiyəlik hal şəkilçili sözlərə -kı, -ki şəkilçisinin əlavəsi ilə mənsubiyyətin ifadə olunması kimi məsələlər dissertasiyanın “Morfoloji-sintaktik üsul” bölməsində tədqiq edilir. Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi (sədrisi, iyisi, haqqısı...), Orxon-Yenisey abidələrində (Bu bitiq bitiqmə atısı Yollığ tiqin – Bu yazını yazan qohumu Yollığ tiqin), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında (Nagah qaçma – qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm, – dedi), “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisində (Həman ol birisinə kim buyurdu?), həmçinin müasir türk, türkmən, karaim, tatar, qaqauz, özbək və yakut dillərinin dialektlərində də müşahidə olunur. M.Şəhriyarın “Kəhlik oxur, dalısında fərəsi...” misrasında ki ikiqat mənsubiyyət şəkilçili “dalısında” sözünün Azərbaycan dili şivələri və “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisəli təhlili isə M.Məmmədovun mövzuya dərinlən bələdliyini, digər tərəfdən, problemin tam elmi mənzərəsinin yaradılmasına zərgər dəqiqliyi ilə yanaşdığını təsdiqləyir.

Məlumdur ki, sintaktik üsulla mənsubiyyət ifadə edən atributiv birləşmələrin tərəfləri şəkilçisiz olur. Müəllif qədim türk dili baxımından səciyyəvi olan bu hadisə-

nin (türk budun – Orxon-Yenisey abidələri) Azərbaycan dili şivələrində qismən də olsa, işləndiyini müəyyənləşdirmişdir (Qoz ləpə qavırğıya qatanda yaxşı olur – Zəngilan; Mənə yaşda olar – Borçalı).

Dissertasiyada Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Müəllifin araşdırmalarından məlum olur ki, Azərbaycan dili şivələrində I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər ədəbi dildə olduğu kimi hallanır (ərəbəm, ərəbəmün, ərəbəmə, ərəbəmi, ərəbəmdə, ərəbəmdən, ərəbəmiz, ərəbəmizün, ərəbəmizə, ərəbəmizi, ərəbəmizdə, ərəbəmizdən//ərəbəmizzən – Bakı), şivələrin qərb qrupunda III şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən mənsubiyyət şəkilçisində velyar “n” səsi işlənir (corabına, corabınını, atan, atanın, atana...).

Dissertasiyanın II fəslində bəzi şivələrdə hallanma zamanı II şəxs mənsubiyyət şəkilçisindəki “n” səsinin “ğ” səsinə çevrilməsi (gözüğün, gözüğa, gözüğu – Zəngilan), ayrım şivəsində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda -ık, -iq, uq//-ük şəkilçisinin işlənməsi (otunuq, ağaşdarınıq), I şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsi (Babam qənnadi tükani vardı Təbrizzə) və s. kimi məsələlər də aydınlıq gətirilmişdir.

“Kəmiyyət kateqoriyası” adlanan III fəsildə Azərbaycan dili və onun şivələrində kəmiyyət anlayışının morfoloji, leksik, sintaktik və leksik üsullarla ifadə olunması sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Müəllif Azərbaycan dili şivələrində -lar, -lər şəkilçisinin müxtəlif fonetik variantlarda təzahür etməsini gös-

tərməklə bərabər, onun yakut dilində 16, Altay və qırğız dillərində 12, başqırd dilində 6 formada işlənməsini də qeyd edir. Həmin şəkilçinin müxtəlif formalarda təzahürünü isə “l” samitinin fizioloji akustik təbiəti və intensivliyi ilə əlaqələndirir.

Azərbaycan dili şivələrində kəmiyyət bildirən -lɨx// -rɨx// -rux// -riğ// -lığ, -lik// -nik (qavqarrıx, ağırrıx, şenik...), -inti (didinti, selinti...), -m (üçəm - üç-üç) və s. şəkilçilərə tarixi-linqvistik prizmadan yanaşılmış, onların şivələrindəki rolu və funksiyası konkret faktlarla əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrində kəmiyyətin leksik-semantik üsulla ifadəsini ilk dəfə olaraq müəyyənləşdirən M.Məmmədovdur. O, Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində miqdar saylarından sonra “əl” sözünün say, ölçü mənasında çıxış etməsini (Bılar mənim uşaqlarımdı, gündə heç olmasa 5-10 əl daş hörrüğ – Ağsu), həmçinin müəyyən miqdar saylarından sonra isimlərə -lar, -lər şəkilçisinin əlavə olunmasını (İki xatunnar gəlib - Dərbənd) dəqiqliklə izah edir. Müəllifə görə, “əl” sözünün ölçü mənasında çıxış etməsi sayın ilkin formasının qalığıdırsa, miqdar saylarından sonra isimlərə -lar, -lər şəkilçisinin əlavə olunması qrammatik əlaqənin formalaşmasının tam başa çatmaması ilə bağlıdır.

Azərbaycan dialektologiyası tarixində kəmiyyət anlayışının leksik üsulla ifadəsini ilk dəfə olaraq tipoloji tədqiqata cəlb edən M.Məmmədov “Azərbaycan dili şivələrindəki irəmə (dərə-təpə), elcarı (hamı), ova (tayfa, nəsil), küyül (dəstə, yığnaq), pörnək (sürüdən ayrılıb dəstə-dəstə otlayan heyvanlar) kimi sözlərin topluluq bildirmə

xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Dissertasiyanın IV fəslı “İsmin şəxs şəkilçilərinə görə dəyişməsi” adlanır. Burada şəxs kateqoriyasının adı və qrammatik mənsubiyyəti, şəxs şəkilçilərinin Azərbaycan dili şivələrindəki formaları, onların mikro və makroarealları Ural-Altay dilləri kontekstində tədqiq edilir.

M.Məmmədov türk dillərinin ilkin dövrlərində şəxs əvəzliliklərinin şəkilçi mövqeyində işlənməsi, tayfa dillərinin diferensiallaşması prosesində şəxs əvəzliyinin vurğusunu itirərək şəkilçiləşməsi ilə bağlı türkoqların fikirlərini ümumiləşdirdikdən sonra şəxs şəkilçilərinin Azərbaycan dili şivələrindəki spesifik forma və xüsusiyyətlərini geniş şəkildə araşdırmışdır. Müəllifin təhlillərindən məlum olur ki, Azərbaycan dili şivələrində II şəxsin cəmində izoqlolar müxtəlifliyi daha qabarıqdır. Məsələn, -sınız⁴ (Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan...), -sanız, -səniz (Gədəbəy, Daşkəsən), -sayız (Zəngibasar və Cəbrayıl), -sağız, -səğiz (Gədəbəy), -sız⁴ (Qazax, Zəngilan...), -sız² (Naxçıvan, Ağcabədi) və s.

M.Məmmədov bu izoqlolardan -sınız şəkilçisinin müasir türk dilində, türkmən dilinin Manqışlaq şivəsində, qazax dilinin türkmən dili ilə qonşu olan şivələrində və Barabın tatarlarının dilində işləndiyini göstərir. Fikrimcə, bu fakt təkçə türk dillərinin tarixi dialektologiyası yox, həm də tarixi qrammatikası baxımından əhəmiyyətlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada müəyyən nöqsan və mübahisə doğuran məsələlər də vardır:

1. Səh.112-də “Qayıdıf deyif kin, şah sağ olsun, bu qapı döyü, hamsında nişana var” cümləsindəki “nişana” sözündə “a” yönlük hal şəkilçisi kimi təqdim edilir. Əslin-

də isə “nişana” fars mənşəli əlamət, iz anlamlı “nişanə” sözünün Azərbaycan dilinin əksər şivələrində qalınlaşma ilə işlənən formasıdır.

2. Səh.183-də göstərilir: “Azərbaycan dili şivələrində kəmiyyət kateqoriyası, əsasən, -lar, -lər şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu şəkilçi bütün nitq hissələrinə əlavə olunur”. Halbuki -lar, -lər şəkilçisi köməkçi nitq hissələrinə əlavə oluna bilməz.

3. Səh.184-də Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik normaları baxımından məqbul hesab edilən “yerrər”, “itdər” və “atdar” kimi sözlər yalnız şivə faktı kimi təqdim edilir. Bizcə, müəllif həmin sözləri təhlil edərkən Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dilinin şivələrində həm irəli, həm də geri uyuşma geniş yayılmış bir hadisədir, lakin ədəbi tələffüz normaları çərçivəsində istifadə edilir” (*Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, səh.126*) fikrinə istinad etsə idi, daha yaxşı olardı. Əlbəttə, qeyd olunan iradlar əsərin elmi-praktik əhəmiyyətini azaltmır.

2006

XIX ƏSR DÖVRİ MƏTBUATINDA İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TARİXİ-LİNQVİSTİK TƏHLİLİ (“Əkinçi” qəzetinin materialları əsasında)

Quliyeva Aida İsfəndiyar qızının “XIX əsr dövrü mətbuatında işlənən onomastik vahidlərin tarixi-linqvistik təhlili” (“Əkinçi” qəzetinin materialları əsasında) adlı namizədlik dissertasiyası ən aktual bir mövzuya – dilçilik elminin ən populyar sahələrindən biri olan onomastikaya həsr edilmişdir. Dövrü mətbuatın əsas informasiya vasitələrindən biri olduğunu nəzərə alsaq, XIX əsr mətbuatında işlənən onomastik vahidlərin tədqiqinin nə dərəcədə mühüm olduğunu qeyd edə bilərik.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və XIX əsr dövrü mətbuatında işlənən onomastik vahidlərin lüğətindən ibarətdir.

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, əsərin quruluşu haqqında məlumat verilir.

“XIX əsr mətbuatında işlənən toponim və ktematoniqlərin tarixi-linqvistik xüsusiyyətləri” adlanan birinci fəsil üç bölmədən ibarətdir. Bir-birini tamamlayan bu böl-

mələrdə toponim və ktematonimlərin tədqiqinin ümumi məsələləri aydınlaşdırılır, bir sıra coğrafi məkan adlarının etimoloji kökü aydınlaşdırılır, Azərbaycan onomastikasında toponimik tədqiqatların tarixi nəzərdən keçirilir, toponim və ktematonimlərin bir sıra məqamlardakı sərhədi müəyyənləşdirilir və bir çox Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin, eləcə də bir sıra xarici dillərə məxsus coğrafi adların etimoloji kökü aydınlaşdırılır.

Dissertasiyanın “XIX əsr mətbuatında işlənən antroponimlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri” adlı ikinci fəslində antroponimlərin tədqiqi tarixindən, XIX əsr mətbuatında işlənən bir sıra tarixi və real şəxs adlarından, soyad, təxəllüs, titul və s. kimi köməkçi adlardan bəhs olunur, İsgəndər, Xızr və s. kimi antroponimlərin etimologiyası açıqlanır.

XIX əsr mətbuatı, bu dövrün əsas mətbu orqanı olan “Əkinçi” qəzeti XIX əsrin sonlarında Azərbaycan və ona qonşu olan bir çox ərazilərdə, hətta dünya miqyasında bir çox ölkələrdə mövcud olmuş onomastik vahidləri öz səhifələrində qoruyub saxlamış, indiki nəslimizə çatdırmışdır. XIX əsr mətbuat səhifələrində dünyanın müxtəlif ölkə və şəhərləri ilə bağlı iqtisadi və mədəni yeniliklər, maraqlı məlumatlar, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin mədəni-ictimai və iqtisadi həyatı haqqında müxbir məktubları, müxtəlif bədii materiallar çap olunmuşdur və şübhəsiz ki, bütün bunlar həmin dövrün onomastik vahidlərini də özündə əks etdirir. Bu əsasda XIX əsr mətbuatının onomastik sistemi və lüğəti olduqca zəngin və maraqlıdır. Burada işlənən onomastik vahidlərin toplanması, sistemləşdirilməsi və təhlili isə Azərbaycan onomastikasının

öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2006

MƏDƏD ÇOBANOV VƏ ONOMALOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan elm və mədəniyyəti tarixində bir neçə sahə üzrə çalışan və onların hər birində uğurlar qazanan görkəmli şəxsiyyətlər çox olub. Müasir dövrdə də ensiklopedik bilik sahibi olan, fəaliyyət dairəsi zənginliyi ilə fərqlənən şəxsiyyətlərimiz az deyil. Belə simalardan biri də alim, müəllim, publisist və tərcüməçi kimi ən azı türk dünyası və MDB məkanında tanınan, əsərləri Azərbaycan, türk, rus, gürcü, erməni və digər dillərdə çap olunan professor Mədəd Çobanovdur. O, hansı sahədə çalışmasından və yazmasından asılı olmayaraq, türk böyüklüyünü, türk qüdrətini, onun zəngin olan dili, tarixi və etnoqrafiyasını həmişə diqqət mərkəzində saxlayıb. Bu cəhət müəllifin çap olunmuş 50 kitabı, 100-dən çox elmi məqaləsi, 250-dən çox publisist yazısı və s. əsərlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Mədəd Çobanov müəllimlikdən professor vəzifəsinə qədər yüksəlib. Gürcüstan Respublikasının Darbaz kənd orta məktəbində müəllim, A.S.Puşkin adına TDPİ-də dosent vəzifəsində çalışıb. Hazırda Ali Hərbi Dənizçilik məktəbində “Dillər kafedrası”nın müdürüdür. Mədəd Çobanov müəllimliklə alimliyi, nəzəriyyə ilə praktikanı sin-

tez edə bilən tədqiqatçılarımızdandır. Burada təkcə bir məsələni qeyd edək ki, görkəmli alimin hərbi məktəbdə bir professor, həm də kafedra müdiri vəzifəsində çalışması onu qədim türk hərbi sənəti ilə bağlı yazılar yazmağa sövq edib. Onun Müşfiq Çobanlı ilə birlikdə çap etdirdiyi “Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar” (Bakı, 1998) adlı monoqrafiyasının II hissəsindəki “Qalın Oğuz eli və hərbi sənəti”, “Qalın Oğuz igidləri və onların döyüş taktikası”, “Qalın Oğuz eli və hərbi marşları” və s. kimi bölmələr də dediklərimizi təsdiqləyir.

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində bir neçə istiqamət üzrə tədqiqat aparən alimlərin sırasında Mədəd Çobanovun xüsusi yeri var. Müəllifin antroponimiya, toponimiya, dialektologiya, leksikoqrafiya və digər sahələr üzrə çap etdirdiyi çoxsaylı məqalə, monoqrafiya və lüğətləri sanbalına, yüksək elmi dəyərinə görə bu gün mütəxəssislər tərəfindən razılıqla qarşılır, onlara bir mənbə kimi istinad olunur. Heç şübhəsiz ki, sonrakı yüzilliklərdə də belə olacaqdır.

Antroponimika problemləri Mədəd Çobanovun ən çox müraciət etdiyi mövzulardandır. Müəllifin “Azərbaycan şəxs adları” (1981), “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” (1983), “Familiya təxəllüs” (1987), “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” (1988) kimi monoqrafiyaları, onlarca məqaləsi, həmçinin 1992-ci ildə müdafiə etdiyi “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” adlı doktorluq dissertasiyası da onun Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqinə xüsusi maraq göstərdiyini sübut edir. Məhz həmin əsərlərə görə M.Çobanovun adı türkologiyada N.A.Baskakov, E.Beqmatov, N.Qaripova, T.Canuzakov kimi, Azər-

baycan dilçiliyində A.Qurbanov, M.Adilov, H.Əliyev kimi alimlərlə bir sırada çəkilir.

M.Çobanov antroponimikanı onomalogiyanın bir sahəsi kimi tədqiq edərkən onomalogiyanın tədqiqat obyektini, sahələri və növlərinə də diqqət yetirir. Belə ki, müəllif onomalogiyanın tədqiqat obyektində xüsusi adların mənşəyi, yayılma dərəcəsi, predmetə uyğunluğu, üslubi imkanları və s. məsələlərin əsas olduğunu qeyd edir, onomalogiyanın antroponimika, toponimika, kosmonimika kimi sahələrindən bəhs edir, onomalogiyanın xüsusi və ümumi olmaqla 2 yerə bölünməsinə ümumi dilçilik prizmasından şərh edir. Bu da onu göstərir ki, müəllif Azərbaycan antroponimlərinin diaxronik və sinxronik istiqamətdə təhlili üçün bir növ zəmin hazırlayır, təhlilin məhz həmin müstəvidə aparılmasını məqbul hesab edir. Digər tərəfdən, Məddəd Çobanov Azərbaycan antroponimik vahidlərinin tədqiqi tarixini sistemli şəkildə izləyərkən V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç, A.Qurbanov, M.Adilov, Z.Sadiqov və başqalarının araşdırmalarına münasibət bildirir, antroponimlərlə bağlı öyrənilməyən və ya tədqiqat obyektini kimi götürülməyən problemləri dəqiqləşdirir. Belə bir metoddan istifadə isə müəllifə antroponimlərə aid ən incə detallara belə aydınlıq gətirməyə imkan verib.

Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf tarixinə müxtəlif prizmalardan yanaşıldığını, antroponimlərin inkişaf mərhələsinə dair bir neçə fikrin irəli sürüldüyünü əsas götürən müəllif özünəqədərki araşdırmaları ümumiləşdirərək aşağıdakı sistemi təqdim edir:

Antroponimlərin inkişaf tarixi: qədim antroponimlər (antroponimlər qədim dövrdə – XII əsrə qədər; antropo-

nimlər orta əsrlərdə – XIII-XVII əsrlər; antroponimlər yeni dövrdə – XVIII-XIX əsrlər), müasir antroponimlər (antroponimlər 1920-ci ilə qədər; antroponimlər 1921-1940-cı illərdə; antroponimlər 1941-1960-cı illərdə; antroponimlər 1961-1980-ci illərdə).

Araşdırmalar göstərir ki, müəllifin təqdim etdiyi bölgü elmi, həm də məntiqi baxımdan düzgündür. Digər tərəfdən, Mədəd Çobanov həmin dövrlər və ya mərhələlər üçün səciyyəvi olan antroponimik vahidləri dəqiqləşdirib. Məsələn, Alp, Qazan, Tanqırxan, Arslan kimi antroponimlərin XII əsrə qədərki Azərbaycan antroponimləri baxımından xarakterik olması müəyyən edilmişdir. Allahverdi, Ağası, Mədəd, Bədi, Güllü kimi antroponimlərin XVII-XIX əsrlər üçün səciyyəvi olması əsaslandırılıb.

Mədəd Çobanov xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və dünyagörüşü ilə bağlı olan, milli etiket funksiyasını yerinə yetirən antroponimlərin inkişaf tarixindəki spesifik cəhətləri geniş şəkildə tədqiq edib. Məsələn, şəxsin ata adı ilə tanınmasından bəhs edərkən fikri təsdiq üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət edib (Qamğan oğlu Bayındır, Dərsə xanın oğlu Buğac...). Deməli, müəllif antroponimik vahidlərə, həmçinin onlara aid müxtəlif tipli modellərə tarixi-lingvistik prizmadan yanaşmışdır.

Mədəd Çobanovun tədqiqatlarında “Azərbaycan antroponimlərinin sistemi” mövzusu xüsusi yer tutur. Müəllif ata adı ilə familiyaları əsas ad kateqoriyaları sistemində araşdırarkən problemə diaxronik və sinxronik prizmadan yanaşmışdır. Kişi və qadın adları əsasında yaranan, həmçinin kökü şəxsi adı kimi işlənməyən sözlər əsasında düzələn familiyalar ilk dəfə olaraq M.Çobanovun yaradıcılığında geniş və

sistemli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb olunub.

Köməkçi ad kateqoriyaları sisteminə daxil olan təxəllüslərin yaranma tarixi, işlənmə tezliyi, mənşəyi və arealını sistemli şəkildə araşdıran müəllif bu qənaətə gəlir ki, toponim, etnonim, zoonim, hidronim və kosmonimlər, həmçinin ümumişlək sözlər əsasında düzələn təxəllüslər rəngarəng və maraqlı xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan mədəniyyətinin ən nadir inciləri hesab oluna bilər.

M.Çobanov ləqəblərin köməkçi ad kateqoriyaları sisteminə yerini dəqiqləşdirməklə bərabər, onların fərdi-şəxsi, ailəvi-nəslə və məhəlli-kollektiv kimi növlərini də araşdırıb.

“Antroponimlərin semantik qruplarına xüsusi diqqət yetirən müəlliflərdən biri də M.Çobanovdur. O, Azərbaycan antroponimlərinin məna qruplarını dəqiqləşdirərkən ən kiçik detalları belə nəzərdən qaçırmayıb. Müəllif toponim, etnonim, hidronim, zoonim və kosmonimlər, eyni zamanda silah adları əsasında düzələn antroponimləri geniş şəkildə təhlil etmişdir. Antroponimlərin semantikasına bağlı fikri təsdiq üçün bədii ədəbiyyat nümunələrinə istinad etmə Mədəd Çobanovun tədqiqatlarında aparıcı mövqedədir. Məsələn, müəllif Qılınc, Kaman, Sadaq kimi antroponimləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “Oğuz zamanında bir yigid ki, evlənsə ox atardı...” cümləsi və “Sadağı tər, oxu tər” misrası ilə başlanan bayatı ilə əlaqələndirib.

Türkologiyada ən az öyrənilən məsələlərdən biri də antroponimik hadisələrdir. Bu mövzu M.Çobanovun antroponimikaya dair əsərlərində təhlil süzgəcindən keçirilmiş, onların ən səciyyəvi cəhətləri dəqiqləşdirilmişdir.

Müəllif antroponimik hadisələrin müştərək (ortaq), polinim, palindromik və abreviatur kimi mənə qruplarını konkret faktlarla əsaslandırır. Məsələn, müştərək antroponimlər (Həsərət, Şirin, İntizar...), polinim antroponimlər (Balaxanım – Təqqə, Aşır – Eqa...), palindromik antroponimlər (Babaxan – Xanbaba, Aygün – Günay...), abreviatur antroponimlər (Q-əli – Qurbanəli, İ-Xəlil – İbrahim-xəlil...).

Antroponimlərin orfoqrafiyası, poetik onomastika və s. kimi məsələlər də M.Çobanovun diqqətindən yayınmayıb. Belə ki, müəllif onların hər birini konkret fəsil və bölmələr üzrə sistemli şəkildə araşdırıb. Burada bircə faktı qeyd etmək kifayətdir ki, M.Çobanov antroponimlərin orfoqrafiyası ilə bağlı 39 maddə və 12 yarımaddə müəyyənləşdirib. Bu da müəllifin dil hadisələrinə adi bir müşahidəçi kimi yox, zərgər dəqiqliylə yanaşdığını təsdiqləyir.

M.Çobanov Azərbaycan antroponimlərini türk xalqları antroponimləri kontekstində tədqiq edən alimlərimizdəndir. Məsələn, müəllif müştərək adlardan bəhs edərkən yazır: "...qazaxların antroponimiyasında da ənənə ilə bağlı olaraq yaranan adlara rast gəlmək olur. Adqoyma mərasimində ən çox qız olan ailələrdə oğlana qız, qıza isə oğlan adı qoyurlar. Məsələn, qıza Altay, Bolat (Polad), Janıl (Yanı), Janılxan (Yanılxan) kimi adlar vermiş və onları oğlan kimi tərbiyə etmişlər..." Yaxud M.Çobanovun araşdırmalarından məlum olur ki, Bəxtiyar adı özbək, qırğız və qazax antroponimikası baxımından da səciyyəvidir.

M.Çobanovun onomastikaya dair tədqiqləri təkcə antroponimika ilə yekunlaşmır. Belə ki, müəllifin yaradı-

cılığında toponimik vahidlərin linqvistik prizmadan təhlili də xüsusi yer tutur. Mədəd Çobanovun toponimlərlə bağlı onlarca məqaləsi, həmçinin Müşfiq Çobanlı ilə birlikdə çap etdirdiyi “Borçalı toponimləri” (Bakı, 1996) kitabı ziyalılara və geniş oxucu kütləsinə çoxdan tanışdır.

“Borçalı toponimləri” kitabında ilk olaraq “Moksevai Kartlisa” və “İstorii Alvan” kimi mənbələrə istinadən Gürcüstanda türk (Azərbaycan) köklü qəbilə və tayfaların məskunlaşma tarixi dəqiqləşdirilir, Borçalı bölgəsinin qədim türk yurdu olması inkaredilməz faktlarla əsaslandırılır. “Borçalı” toponiminin “qurdlar təpəsi” mənasında olması da həmin müstəvidə izah edilir.

“Borçalı toponimləri” kitabının “Dədəm Qorqud dünyası ilə səsləşən Borçalı toponimləri” bölməsində Baydar, Bəytəkər, Sarvan, Ulaşlı, Qızlar bulağı kimi toponimik vahidlərin “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı yer-yurd adları ilə səsləşməsindən, qədim türk tarixi, dili və etnoqrafiyasının daha dərindən öyrənilməsində həmin vahidlərin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsindən bəhs edilir.

Həmin kitabda ilk dəfə olaraq Gürcüstandakı türk köklü oykonimlər tarixi onomastika prizmasından təhlilə cəlb edilir və onların 5 əsas qrupu dəqiqləşdirilir: qədim oykonimlər, qədim və müasir oykonimlər, hibrid oykonimlər, təkrar və ya bir neçə variantlı oykonimlər. Bu qrupların hər biri konkret dil faktları ilə əsaslandırılıb. Məsələn, Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak edən, türk mənşəli qəbilə və tayfa adları əsasında yaranan Aziki (Azlar), Qanlı, Qazan, Qıpçaq, Hunlar, Qaramanlı kimi vahidlər qədim oykonimlər sistemində tədqiq edilib.

Borçalı toponimlərinin semantikasını, xüsusən də semantik qruplarını sistemli şəkildə təhlilə cəlb edən də Mədəd Çobanovdur (Müşfiq Çobanlı ilə birlikdə). Həmin bölmədə antropotoponimlər (Bəylər, Qasımlı, Səfərli...), etnotoponimlər (Quşçu, Ulaşlı, Türklər...), hidrotoponimlər (Qarabulaq, Qırxbulaq, Südbulaq...), zootoponimlər (Ayıtalası, Danaqıran, Canavarlı...), fitotoponimlər (Armutlu, Qamışlı, Palıdlı...), memuar-xatirə toponimlər (Sabirkənd, Vazeh küçəsi...) və kosmotoponimlər (Ayorta, Güney, Gündoğan...) sinxronik istiqamətdə təhlil edilir.

“Borçalı toponimləri haqqında qısa oçerklər” bəhs etdiyimiz kitabın ən əsas bölməsi hesab oluna bilər. Birincisi, ona görə ki, həmin bölmədə Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə səsleşən Azgəyliyə, Kaspi, Sadaqlı, Kəpənəkçi kimi toponimlərin yaranma tarixi barədə geniş məlumat verilir. İkincisi, toponimik vahidlərin hər biri tarixi-lingvistik prizmadan təhlil edildiyi üçün arxaik apelyativli toponimlərin səciyyəvi cəhətləri asanlıqla anlaşılır. Məsələn, Qara yazı (böyük çöl), Qaraçala (böyük çala), Sadaqlı (sadaq – ox qabı), Tüllər (tülü//tolu tayfa adı) və s. Bu cür faktlar isə “Borçalı toponimləri” kitabında onlarca toponimik vahidin etimoloji izahının verildiyini təsdiqləyir.

Bu kiçik yazıda prof.Mədəd Çobanovun onomalogiya ilə bağlı olan tədqiqatlarının az bir hissəsini, amma ən mühüm cəhətlərini əhatə etməyə çalışdıq.

Filologiya elmləri doktoru, professor Mədəd Çobanova yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

2007

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ DİLİNDƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Türkologiyada feli birləşmələr sinxronik istiqamətdə geniş şəkildə tədqiq edilsə də, diaxronik aspektdə, demək olar ki, araşdırılmayıb. Digər tərəfdən, qorqudşünaslıqda “Kitab”ın fonetik, leksik, onomastik və morfoloji xüsusiyyətlərinə dair onlarca məqalə və monoqrafiya çap olunub, bir sıra qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilib, lakin nədənsə abidənin sintaksisi, daha dəqiq desək, feli birləşmələr tədqiqat obyektini kimi götürülməyib. Bu mənada Sevinc Abdinovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində feli birləşmələr” adlı namizədlik dissertasiyası yeni və orijinal bir əsər kimi qorqudşünaslığa ən yaxşı töhfədir.

Giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş elmi ədəbiyyat və mənbələrin siyahısından ibarət olan dissertasiyanın I fəslində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində “ad+fel” tipli feli birləşmə adlanır. S.Abdinova “ad+fel” tipli feli birləşmələri tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması baxımından qruplaşdırır və belə qənaətə gəlir ki, “Kitab”ın dilində “ad+fel” tipli birləşmələrin 10 modeli müşahidə olunur. Avtoreferatdan görünür ki, müəllif hər bir modeli “Kitab”dakı uyğun dil faktları ilə əsaslandırır.

Məsələn, I tərəf isimlə, II tərəf isə məsdərlə ifadə olunur (Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm).

S.Abdinova “Kitab”dakı feli birləşmələri tədqiq edərkən təkcə “Kitab”ın 1988-ci ildə F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən çap olunmuş nəşrinə yox, həm də H.Araslı, O.Ş.Gökyay, M.Ergin, Ş.Cəmşidov və S.Əlizadənin tərtib etdiyi mətnlərə, V.Bartoldun rusca tərcüməsinə istinad edir. Bu, təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Müəllif adlıq hallı feli birləşmələrin varlığını qəbul etməyən və ya şübhə ilə yanaşan dilçilərin fikirlərinə münasibət bildirdikdən sonra Y.Seyidovun mövqeyinin düzgün olduğunu müxtəlif prizmalardan təsdiqləməyə çalışır.

S.Abdinova “ad+fel” tipli feli birləşmələrin I komponentinin ismin müəyyən bir halında durmasını əsas götürərək onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: adlıq hallı feli birləşmələr (At yemiyən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!), təsirlik hallı feli birləşmələr (Toyunca yüzünə baqmadığım xanım yigit), yerlik hallı feli birləşmələr (Minarədə banlayanda fəqih görkli), çıxışlıq hallı feli birləşmələr (Qız anadan görməyincə ögüt almaz). Bu tip birləşmələrin hər birini konkret dil faktları ilə əsaslandıran müəllifin araşdırmalarından o da məlum olur ki, “Kitab”ın dilində yönlük hallı feli birləşmələr yerlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələrlə müqayisədə daha zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

S.Abdinova “ad+fel” tipli feli birləşmələrin struktur-semantik cəhətlərindən bəhs edərkən birləşmənin ikinci tərəfində, daha dəqiqi, tabe edən tərəfində işlənən $-ib^4$, $-ıban^4$, $-anda$ və s. şəkilçili feli birləşmələrin, $-an^2$, $-dığım^4$, $-acaq$ şəkilçili məsdərlərin morfoloji və sintaktik

xüsusiyyətlərini tarixi-lingvistik prizmadan təhlil edir, onların hər birinin işlənmə tezliklərini dəqiqləşdirməyə çalışır. Məsələn, müəllifə görə, II tərəfi -acaq², -ar şəkilçili feli sifət və -maq² şəkilçili məsdərdən ibarət olan birləşmələr “Kitab”ın dili baxımından səciyyəvi deyil.

Müəllif “Kitab”ın dilində işlənən “fel+fel” tipli birləşmələrin 3 əsas qrupunu dəqiqləşdirib: ikinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan feli birləşmələr; ikinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan feli birləşmələr; ikinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan feli birləşmələr. Bu tip birləşmələrin hər birini sistemli şəkildə tədqiq edən müəllif belə nəticəyə gəlir ki, “Kitab”ın dilində işlənən “fel+fel” tipli birləşmələr arasında həm tam, həm də tam olmayan yanaşma əlaqəsi özünü göstərir. Məsələn, “Av avlayı gəzərkən ögindən bir yaralu keyik çıxdı (avlayı gəzərkən – tam yanaşma); “Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatdığı su (gəlüb çevrəsində yatdığı - tam olmayan yanaşma). Müəllifin qənaətləri elmi və inandırıcıdır.

S.Abdinova “Kitab”ın dilində işlənən “zərf+fel” tipli birləşmələri də sistemli şəkildə təhlilə cəlb edib. Belə ki, bu tip birləşmələrin I tərəfində işlənən zərflərin II tərəf kimi çıxış edən feli bağlama, feli sifət və məsdərləri müxtəlif cəhətlərdən səciyyəvləndirməsini konkret dil faktları ilə əsaslandırır. Məsələn, müəllif “birinci komponent ikinci komponentlə ifadə olunan hərəkətin tərzini bildirir” tezisini rəli sürərkən “Kitab”dakı “Dəstursuzca mənim yağım girən yigit, nə yigitsən” cümləsinə istinad edir. Bu isə bir daha təsdiq edir ki, müəllif irəli sürdüyü mülahizələri arqumentləşdirməyi bacarır.

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NIN LEKSİKASI

Qorqudşünaslıqda "Kitab"ın leksikasına, xüsusən də türk mənşəli və alınma sözlər, arxaizmlər, semantik söz qrupları kimi məsələlərə tezis və məqalələr, həmçinin ayrı-ayrı monoqrafialarda müəyyən bölmələr həsr edilsə də, "Kitab"ın leksikası kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməyib. Konkret desək, "Kitab"dakı türk mənşəli və alınma sözlərin sayı dəqiqləşdirilməyib, onların müasir Azərbaycan dili, eləcə də Türkiyə türkcəsindəki sabit və dəyişkən formaları müəyyənləşdirilməyib, "Kitab"dakı omonim, sinonim və antonimlər tarixi-lingvistik prizmadan tədqiq edilməyib, abidənin dili baxımından səciyyəvi olan morfoloji və sintaktik üsulla düzələn sözlər "Söz yaradıcılığı" başlığı altında araşdırılmayıb. Bu mənada Afaq Cəbrayıl qızı Məmmədovanın təqdim etdiyi "Dədə Qorqud kitabı"nın leksikası" adlı dissertasiya aktuallığı və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olan dissertasiyasının I fəslə "Dədə Qorqud kitabı"nın lüğət tərkibi" adlanır. Müəllif aydın təsəvvür yaratmaq məqsədilə dissertasiyada "Kitab"ın lüğət tərkibini iki yarımfəslə bölərək tədqiq edib: türk mənşəli sözlər və alınma sözlər. Qeyd edək ki, qorqudşünaslıqda "Kitab"dakı alınma sözlərin sayı barədə müxtəlif fikirlər vardır. Belə

ki, Ə.Dəmirçizadəyə görə, "Kitab"da 350 ərəb və 136 fars, K.Vəliyevə görə, 559 ərəb və fars, E.Piriyevə görə, 194 fars mənşəli söz işlənib. Afaq Məmmədova bu hesablamaların heç biri ilə razılaşmır və "Kitab"ın dilində işlənən sözlərin sayı barədə yeni, həm də daha inandırıcı fikirlər irəli sürür. Müəllifə görə, "Kitab"da 3000-ə yaxın söz işlənib. Bu sözlərdən 573-ü alınmadır (353-ü ərəb, 205-i fars mənşəlidir, 15-i tərkibində türk mənşəli ünsürlər, daha dəqiqi, türk mənşəli morfoloji elementlər iştirak edən ərəb və fars mənşəli vahidlərdir). Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif "Kitab"da işlənən türk mənşəli 773 sözün müasir Azərbaycan dilində semantik, fonetik, morfoloji cəhətdən eynilə işləndiyini, həmçinin abidədəki 213 leksemin müxtəlif fonetik formalarının mövcud olduğunu da dəqiqləşdirib. Bu mənada Afaq Məmmədovanın "Kitab"ın lüğət tərkibi barədə təqdim etdiyi statistik hesablamalarını məqbul hesab etmək olar.

Afaq Məmmədova "Kitab"dakı türk mənşəli sözləri 3 istiqamətdə araşdırıb: 1. Müasir Azərbaycan dilində semantik, fonetik, morfoloji cəhətdən eyni qalan sözlər (ad, ağ, ata, beş...); 2. Müasir Azərbaycan dilində fonetik dəyişikliyə uğramış sözlər (av, başarmaq, çaqmaq, diləg, dilkü...); 3. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşən sözlər. Müəllif "Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşən sözlər"i daha geniş planda, dəqiq desək, aşağıdakı başlıqlar altında tədqiq edib: a) "Kitab"da işlənən, müasir Azərbaycan dilində tamamilə arxaikləşənlər (alar – sübh vaxtı, arğış – karvan, çətük – pişik...); b) "Kitab"da işlənən, müasir Azərbaycan dilində passivləşən, yəni müəyyən sahələrdə və ya söz kökü, birləşmələr, atalar sözü, deyimlər içərisin-

də qalanlar (ağ – ağ eləmək, qara – Qarabağ, Qaradağ, qılmaq – çarə qılmaq, namaz qılmaq...); c) "Kitab"da və müasir dövrümüzdə struktur eyniliyi qorunsa da, mənalarını dəyişən sözlər, yəni semantik arxaizmlər (aş – yemək, ehsan, qalın – qüvvətli, böyük, qatı – bərk, qüvvətli...); ç) "Kitab"da işlənən, müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşən və ya passivləşən, dialekt və şivələrimizdə isə fəal olan sözlər (aqça – pul, ağmaq – yüksəlmək, ucalmaq, qalxmaq, ağıl – tövlə, bayımaq – varlanmaq, güz – payız...); d) "Kitab"da işlənən, müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün tipik olmayıb türk dillərindən (həm də Azərbaycan dilinə ən yaxın olan) müasir Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində işlək olan kəlmələr (datlu // tatlu – şirin, otaq – çadır, baqır – mis, bunalmaq – sarsılmaq...). Bütün bunlar onu göstərir ki, "Kitab"dakı türk mənşəli sözlərin hər birinə qədim və müasir türk dilləri prizmasından yanaşan Afaq Məmmədovanın qənaətləri doğru və inandırıcıdır.

Nümunələri "Kitab"ın Drezden nüsxəsindən götürən müəllifin əlyazmada oxunması çətinlik törədən bir neçə söz və ifadənin üzərində xüsusi olaraq dayanması onun həm də bir mətnşünas ^{çizim} çıxış etdiyini təsdiqləyir. Məsələn, "Kitab"dakı (D–s.199) yazılış şəklini H.Araslı "qurumsu", M.Ergin "kurumsu", S.Əlizadə "qurması" formasında transkripsiya ediblər. Mətnin semantik tutumu və sanballı lüğətlərə istinad edən Afaq Məmmədova təkzibedilməz arqumentlərlə əsaslandırır ki, həmin yazılış şəkli "qorımsı" (hөрük, saçın topa halında bir yerə yığılması) formasında oxunmalıdır.

I fəslin ən müsbət cəhətlərindən biri də "Kitab"ın dili

baxımından səciyyəvi olan ərəb və fars mənşəli sözlərin 3 istiqamətdə qruplaşdırılmasıdır: 1. "Dədə Qorqud kitabı"nda işlənən və müasir dilimizdə aktiv olan (vətəndaşlıq hüququ qazanan) alınmalar (axşam, çəmən, vətən...); 2. "Dədə Qorqud kitabı"nda işlənən, müasir dilimizdə passivləşən alınmalar (asiman, behişt, xub...); 3. "Dədə Qorqud kitabı"nda işlənən, müasir dilimizdə arxaikləşən alınmalar (bidət, imirzə, müt'i...). Bu qeydlər bir daha təsdiq edir ki, Afaq Məmmədova ərəb və fars mənşəli sözlərlə bağlı müəyyənləşdirdiyi qrupların hər birini uyğun dil faktları ilə əsaslandırır.

"Dədə Qorqud kitabı"nın dilində semantik söz qrupları" adlanan II fəsildə abidənin dili baxımından səciyyəvi olan sinonim, omonim və antonimlər geniş şəkildə tədqiq edilir, çoxmənalılıq və omonimliyin oxşar və fərqli cəhətləri məhz "Kitab"dan götürülmüş dil faktları əsasında araşdırılır. A.Məmmədovanın sinonimlərin mənşəyi və eposdakı işlənmə tezliyi ilə bağlı təqdim etdiyi cədvəl II fəslin ən yaxşı cəhətlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Dissertasiyanın 70-80-ci səhifələrində verilmiş həmin cədvəl, bir tərəfdən, A.Məmmədovanın yüksək tədqiqatçılıq qabiliyyətini, digər tərəfdən, onun hər bir sözə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşdığını təsdiqləyir. Burada müəllifin təqdim etdiyi cədvəldən yalnız bir nümunəni xatırlatmaqla kifayətlənirik: əsrük (1) – oğuz, qıpçaq və ya başqa türk tayfa dil-lərində; şərəblu (1) – ərəbcə, məst (2), sərxoş (3) – farsca.

"Kitab"ın leksikasına dərinədən bələd olan Afaq Məmmədova yazır: "Bizcə, DQK ("*Dədə Qorqud kitabı*" – Ə.T.) dilində kişi leksemi tək işləndiyi zaman "adam, insan, nəfər" mənalarında ancaq kişi cinsini ifadə edirdi; əgər qadın

cinsini ifadə etməli idisə, o zaman mütləq qadın cinsini bildirən sözlə birlikdə işlənməli idi (anam kişi, gəlin kişi və s.). Müqayisə et: qardaş və qız qardaş". Müəllifin irəli sürdüyü tezislərin düzgünlüyünü "Kitab"dakı digər faktlar da təsdiq edir. Məsələn, "Bəkil gördi, xatun kişinin əqli-kəlicəsi eyüdür".

"Kitab"dakı antonimlərin sistemi, daha doğrusu, onların semantik sıralanma prinsipini qorqudşunaslıqda ilk dəfə olaraq dəqiqləşdirən də Afaq Məmmədovadır. Müəllifin araşdırmalarından məlum olur ki, "Kitab"dakı antonimlərin sıralanmasında bir neçə prinsip gözlənilib. Məsələn, Afaq Məmmədovanın bir fikrinə diqqət yetirək: "Əgər antonim kəlmələr yaxşı-pis ziddiyyətli mənaları ifadə edirsə, o zaman ilk əvvəl yaxşı, sonra pis anlamlı kəlmələr işlədilir. Məsələn, alqış – qarğış, ağ – qara, comərd – nakəs, xeyir – şər, dost – düşmən və s." Fikrimizcə, müəllifin irəli sürdüyü tezis inandırıcıdır və onun əlavə arqumentlərlə əsaslandırılmasına ehtiyac yoxdur.

Dissertasiyanın "Söz yaradıcılığı" adlanan III fəslində morfoloji və sintaktik üsulla düzələn sözlər tarixi-lingvistik prizmadan tədqiq edilmişdir. "Kitab"da morfoloji üsulla düzələn sözlər aşağıdakı sistem üzrə araşdırılıb: adlardan ad düzəldən şəkilçilər (-ra, -arı/-aru, -qarı/ -qaru: anaru, qancaru, yuqarı...); adlardan fel düzəldən şəkilçilər (-la,-lə: avla, boğazla, dişlə...); feldən fel düzəldən şəkilçilər (-ıl; -ş, -ış: axtarıl, basıl, ağlaş, döğüş...). Qeyd edək ki, "Kitab"dakı leksik şəkilçilərin məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlıq baxımından tədqiqi, digər tərəfdən, müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmiş şəkilçilərin dəqiqləşdirilməsi də dissertasiyanın uğuru kimi dəyər-

ləndirilə bilər.

Müəllif sintaktik yolla düzələn sözləri 2 əsas qrupa bölür: müxtəlif anlamlı sözlərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər (Aladağ, Banıçıçək, beşikçörtmə...); eyni sözün təkrarından əmələ gələn mürəkkəb sözlər (açuq-açuq, alay-alay, yumru-yumru...). Hər iki istiqamətin "Kitab"dakı dil faktları ilə əsaslandırılması da dissertasiyanın müsbət cəhətlərindəndir.

Bütün bunlarla bərabər, dissertasiyada bir sıra nöqsanlar da müşahidə edilir:

1. Səh.45-də "Kitab"ın dili baxımından səciyyəvi olan mis anlamlı "baqır", sarsılmaq, kədərlənmək anlamlı "bunalmaq" sözlərinin Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində işlənməsindən bəhs edilir. Fikrimizcə, "baqır" və "bunalmaq" sözləri həm Türkiyə türkcəsi, həm də Azərbaycan dilinin qərb şivələrindəki uyğun dil faktları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilsə idi, daha dəqiq fikirlər söyləmək olardı. Çünki həmin sözlər Azərbaycan dilinin qərb şivələrində mühafizə olunmaqdadır (paxır qazan – mis qazan; kişi bənəlif – kişi sarsılıb).

2. Səh.56-da "Dədə Qorqud kitabı"nda işlənən, müasir dilimizdə arxaikləşən alınmalar" başlığı altında verilmiş sözlərin bir qismi şivələrımızdə işlənməkdədir. Məsələn, ərş, hampa, hərami və s. Deməli, həmin vahidlər müasir dilimiz yox, müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşən alınma sözlər kimi araşdırılmalıdır.

3. Səh.96-da "boğaz" sözünün I mənası kimi "bədən üzvü", II mənası kimi "heyvan xəstəliyi" göstərilir. Fikrimizcə, "Kitab"da "boğaz" sözünün II mənası "heyvan xəstəliyi" kimi yox, "qarnında balası olan heyvan" kimi

izah edilməlidir. Müəllif "Kitab"dakı "qısır qısraq" (...qısır qısraqa bindiyim yoq) və "boğaz qısraq" (...boğaz qısraqa bindigim yoq) ifadələrini müqayisə etsə idi, daha yaxşı olardı.

4. Səh.136-da "yer altı – yer yüzü" kimi II növ ismi söz birləşmələri mürəkkəb söz kimi təqdim edilir.

5. Dissertasiyada orfoqrafik səhvlərə də rast gəlinir. Məsələn, düşmənlik, düşmənçilik əvəzinə düşmanlıq (səh.3), kəşməkəşli əvəzinə keşməkeşli (səh.15), şeir əvəzinə şer (səh.14) və s.

Qeyd olunan iradlar əsərin elmi-praktik əhəmiyyətini azaltmır.

2007

MÜNDƏRİCAT

MƏNƏVİ VARLIĞIMIZ:

DÜŞÜNCƏLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

Milli adlarımızın bərpasına münasibət	3
Atımızı hara çapırıq?	11
Ziyalı harayı	15
“-Oviç”, “-yeviç” kimə lazımdır?	22
Borçalı uçurumu	25
Mənəvi saflıq sorağında	28
Abdulla Şaiq xalq təhsili və dil haqqında	33
El müdriklərinin yaddaş boğçasından	38
Erməni saxtakarlığına daha bir nümunə	43
Bütövləşmək amalı	47
Bədbinliyə qapılmayaq	51

AZƏRBAYCAN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ (MƏQALƏLƏR, RƏYLƏR)

Azərbaycan dilində işlənən onomastik terminlər	54
Azərbaycan terminologiyası problemləri	57
Şəxs adları və nitq mədəniyyəti	60
Görkəmli türkoloqun mülahizələri	63
Onomastik fond	65
Tanrı leksemlı antroponimlər	67
Növbəti konfrans qarşısında	75
Xanlar xanı Bayandır, xanımlar xanımı Burla “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də	79

antroponimlər	83
Xüsusi adların hərtərəfli tədqiqi	90
Azərbaycan dilinin onomalogiyası	93
“Poetik onomastika”	97
“Ümumi dilçilik”	99
Professor Afad Qurbanov – onomastika məktəbinin yaradıcısı	102
Dilçiliyimizin ağsaqqalı	105
Azərbaycan onomastika məktəbi	111
Dilçiliyimizin aktual problemləri haqqında konseptual araşdırma	115
Azərbaycan şəxs adları ensiklopediyası	120
Danışiq dilinin leksik xüsusiyyətləri	126
Dil haqqında qiymətli əsər	130
Felin perifrastik formaları	134
Azərbaycan dilində feli bağlama	138
Toponimlər milli sərvətdir	142
“Adların üslubi imkanları”	147
Poetik onomastika məsələləri	149
Dilçiliyə yeni hədiyyə	152
Söz xəzinəsi	155
Nitq davranışında milli-mədəni xüsusiyyətlər	157
Qurbani və poetikası	159
Alınma terminlər	163
Müasir Azərbaycan dilində alınma sözlər	166
Professor Tofiq Mürsəl oğlu Əhmədov – 60	168
Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili dialektfövkü (ədəbi) hadisə kimi	172
XVIII-XIX əsrlərdə bədii ədəbiyyatda işlənən Azərbaycan toponimik vahidlərin	

tarixi-lingvistik təhlili	174
Müasir Azərbaycan və ərəb dillərində qoşa sözlər	180
Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi)	182
Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik (definitivlik) kateqoriyası	187
Azərbaycan dili terminologiyasının lingvistik təhlili	189
Areal türk onomastik vahidlərin lingvistik xüsusiyyətləri	192
Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri	194
Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları	201
XIX əsr dövrü mətbuatında işlənən onomastik vahidlərin tarixi-lingvistik təhlili (“Əkinçi” qəzetinin materialları əsasında)	210
Mədəd Çobanov və onomalogiya məsələləri	212
“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində feli birləşmələr	220
“Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası	223

Əzizxan Vəli oğlu TANRIVERDİ
filologiya elmləri doktor, professor

Dilimiz, mənəviyyatımız

Bakı – 2008

° □ □ □ □ ☉ □ □ □ : U.Həsənova
~ £ □ □ Ø □ □ □ : M.Məmmədova

- ◆ Yığılmağa verilmiş: 25.02.2008
- ◆ Çapa imzalanmış: 04.04.2008
- ◆ Kağız biçimi: 84x90 1/32
- ◆ Ümumi həcmi: 14,5 ç.v.
- ◆ Sayı: 500 nüsxə.
- ◆ Ofset çap üsulu.
- ◆ Sifariş nömrəsi:
- ◆ Sərbəst qiymətlə.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdinin 12 kitabı, 130-dan artıq məqaləsi çap olunmuşdur. Əsas əsərlərindən:

“Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri (1996),

“Антоны В Азербайджанский язык”

(XV

I

I

-

X

I

X

В

)

(1999), “Kitabi-Də-

də Qorqud”da şəxs adları” (1999), “XVI əsr qırçaq (poloves) dilinin qrammatikası” (2000), “Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi” (2002), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” (2007), “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi” (2008).

Əzizxan TANRIVERDİ

DİLİMİZ,
MƏNƏVİYYATIMIZ

Əzizxan TANRIVERDİ

DİLİMİZ,
MƏNƏVİYYATIMIZ

Bakı - 2008